

ISSN: 2230 – 7729

ABSTRACTS OF SIKH STUDIES

(Special Issue on Guru Arjan Dev ji)

(Vol XXVII, Issue 3)

July-Sept 2025 / 557 NS

EDITORIAL

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ: ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਸ਼ਹਾਦਤ ਤਕ

: Prof Jaspal K Kaang 1

ARTICLES

ਸ਼ਾਂਤੀ, ਨਿਮਰਤਾ ਤੇ ਸਿੱਖ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਪੁੰਜ:

ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ

: Prof Madanjit Kaur 6

MARTYRDOM OF GURU ARJAN:

CHALLENGING THE SKEPTICAL VIEWPOINT

: Prof Ronki Ram 16

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ, ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਅਤੇ ਬਾਣੀ

: Prof Paramvir Singh 46

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰੇ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ: Prof Gurmeet S Sidhu 62

EXPLORING SUKHMANI SAHIB: GURU ARJAN

DEV JI'S VISION FOR BLISSFUL LIFE

: Dr Gurdeep Kaur 70

APPLIED EXPRESSION ON NAAM IN THE

BANI OF GURU ARJAN DEV JI

: Dr Raminderjit Kaur 86

MARTYRDOM OF GURU ARJAN DEV JI

: Gurdev S. Rooprai 94

ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਸਿੱਖ ਸੰਕਲਪ:

ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਹਿਬੂਬ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ

: Parmveer Singh 105

ON THE ISC FRONT

: Col J.S. Multani 120

REVIEWS

ਰਾਹ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਲੇਖ (ਸ. ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ)

: Harwinder Singh 124

SGPC- MAHATAVPURAN MATE ATE FAISLE

(DR. PARAMVIR SINGH & RAVINDERPAL SINGH) : Dharam Singh

126

ABSTRACTS OF SIKH STUDIES

July-Sept 2025 / 557 NS
(Vol XXVII, Issue 3)

RNI Regd No : 69639 / 98

Founder Editors

Sardar Daljeet Singh & Dr Kharak Singh

Editor

Prof. Jaspal Kaur Kaang

Editorial Advisory Board

Bhai Ashok Singh
Dr. Birendra Kaur
Prof Harpal Singh
Lt Gen Rajinder Singh
Dr Arvinder Singh

Views expressed in the articles published herein do not
necessarily reflect the opinion or policy of the
Institute of Sikh Studies

Price: 20/- (postage extra)

Published by

Institute of Sikh Studies
Gurdwara Singh Sabha, Kanthala, Indl Area Phase II
Chandigarh - 160 002 (India).

Printed at

Adarsh Publications, 1006, Sector 82, JLPL, Mohali

GURU ARJAN DEV JI & SIKH MARTYRDOM

PROF. JASPAL KAUR KAANG

This Issue of the Journal *Abstracts of Sikh Studies* is a Special Addition, dedicated to Guru Arjan Dev ji's remarkable contribution, Martyrdom and Legacy. Guru Arjan Dev ji's Martyrdom in 1606 holds immense significance in Sikh history and theology. It marked a significant point in the Sikh struggle for freedom and justice, inspiring future generations to resist oppression and fight for their rights. Guru Arjan, the first Guru martyr in Sikhism's sacrifice underlines the importance of standing up for one's beliefs, even in the face of intense adversity and serves as a powerful symbol of resistance against oppression and injustice, inspiring people worldwide. The distinctiveness of Sikh martyrdom lies in its unique blend of spiritual conviction, moral courage, and social activism. Sikh martyrs embodied the principles of *miri-piri* – the harmonious balance between spiritual and temporal responsibilities – as they fought against tyranny, defended the rights of the marginalized, promoted interfaith understanding and cooperation. Their legacy continues to inspire Sikhs and non-Sikhs alike to work towards creating a more just, compassionate, and peaceful world. As a symbol of resistance against oppression and a testament to the human spirit's capacity for resilience and sacrifice, Sikh martyrdom remains a powerful and enduring force for positive changes.

We hope that the Journal will provide a nuanced understanding of Guru Arjan Dev ji's phenomenal life and legacy. Our scholars have researched and referenced authentic sources to shed light on the significance of Guru Arjan Dev ji's martyrdom, clarifying misinterpretations that have arisen over the times. We are grateful for their intense efforts to preserve the integrity of Sikh history and theology.

EDITORIAL

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ: ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਸ਼ਹਾਦਤ ਤਕ

ਪ੍ਰੋ. ਜਸਪਾਲ ਕੌਰ ਕਾਂਗ

ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸੱਚ ਦੀ ਜੇ ਪਛਾਣ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਸੱਚ ਦੀ ਰੇਖਾਕਾਰੀ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਸ਼ਹਾਦਤ ਵਾਲੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਸ਼ਬਦ ਮੂਲ ਚੇਤਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਹਾਦਤ ਇਸ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸਿਖਰ ਹੈ। ਸੱਚ ਲਈ ਸ਼ਹਾਦਤ ਉਹੀ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਧਰਾਤਲ ਉੱਪਰ ਸੱਚ ਦਾ ਰੂਪ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਿਖਰ ਅਵਸਥਾ ਉੱਪਰ ਪਹੁੰਚਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਦੂਸਰਿਆਂ ਲਈ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਹਾਦਤ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਚਲਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਲਈ ਸਰੀਰ ਦੁਜੈਲੀ ਹੋਂਦ ਹੈ। ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਸਰੀਰ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਆਤਮਾ ਦੀ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਜੀਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਰਹੱਸ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਆਤਮਾ ਦੀ ਧਰਾਤਲ ਉੱਪਰ ਵਿਚਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸ ਲਈ ਸਰੀਰ ਦਾ ਦੁੱਖ, ਕੋਈ ਦੁੱਖ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਤੱਤੀਆਂ ਤਵੀਆਂ, ਉਬਲਦੀਆਂ ਦੇਗਾਂ ਅਤੇ ਸਲੀਬਾਂ ਉੱਪਰ ਟੰਗੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਆਤਮਾ ਦੀ ਧਰਾਤਲ ਉੱਪਰ ਹੀ ਟਿਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਉਹ ਮਹਾਨ ਹੋਂਦਾਂ ਹਨ ਜੋ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਚਲੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਕਾਲ ਦਾ ਡਰ ਭਉ ਵਿਅਰਥ ਹੈ। ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅਰਥ ਮਰਨ ਵਿਚੋਂ ਲੱਭਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਮਰਜੀਵੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਾਇਆ ਤੋਂ ਪਾਰ ਆਤਮਿਕ ਧਰਾਤਲ ਉੱਪਰ ਅਕਾਲ ਵਿਚ ਅਭੇਦ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਕਾਲ ਵਿਚ ਅਭੇਦ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਮਰਨ ਜੀਉਣ ਦੇ ਅਰਥ ਪਾਰਗਾਮੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੂਲ ਨੁਕਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਆਤਮਾ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਜੀਉ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸ ਲਈ ਦੁਨਿਆਵੀ ਜਾਂ ਸਰੀਰਕ ਦੁੱਖ ਮਿੱਟ ਗਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਉਹ ਅਮਰ ਆਤਮਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨੋਬਲ ਸਥਿਰ ਤੇ ਟਿਕਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮਨ ਟਿਕਾਓ ਵਿਚ ਹੋਵੇ, ਉਦੋਂ ਹੀ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਬਿੰਦੂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਰਹੱਸ ਹੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੁਖਮਨੀ ਵਰਗੀ ਬਾਣੀ ਰਚਣ ਵਾਲਾ ਕਰਤਾਰੀ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੁਖਮਨੀ ਆਤਮਿਕ ਟਿਕਾਓ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਆਤਮਿਕ ਟਿਕਾਓ ਤੇ ਇਰਾਦੇ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੁਖਮਨੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਜੀਵੰਤ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸੇ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ ਹੈ। ਸ਼ਹਾਦਤ ਵਾਲਾ ਸ਼ਹੀਦ ਮੌਤ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਚਿੰਤਨ ਰਾਹੀਂ ਆਤਮਾ ਕਾਲ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਉਪਰ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਗਿਆਨ

ਦੀ ਉਚੇਰੀ ਅਵਸਥਾ ਉਪਰ ਵਿਚਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਇਆ/ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਲਈ ਇਕੋ ਮਾਰਗ ਅਕਾਲ ਵਿਚ ਅਭੇਦ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਕੇ ਉਹ ਅਕਾਲ ਅਭੇਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਰਹੱਸ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਮਰਦਾ ਮਿਟਦਾ ਨਹੀਂ, ਦੂਜਿਆਂ ਲਈ ਆਦਰਸ਼ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤੱਥ ਬੜਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਗਿਆਨ ਹੀ ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਦਾਰੂ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਣੀਕਾਰ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨਿੰਨ ਪੈਰੋਕਾਰ ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਉਚੇਰੀਆਂ ਸਿਖਰਾਂ ਉੱਪਰ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਚੇਤਨਾ ਹੋਂਦਾਂ ਸਨ, ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਝਰੋਖੇ ਵਿਚੋਂ ਬ੍ਰਹਮ ਤੀਕ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਸਨ। ਇਸੇ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਉਹ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਜਾਮ ਪੀਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਗਿਆਨ-ਵਿਹੂਣਾ ਵਿਅਕਤੀ ਪਲ-ਪਲ ਥਿੜਕਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਲਈ ਕਾਇਆ ਹੀ ਸੱਚ ਹੈ। ਉਹ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇਣਾ ਤਾਂ ਦੂਰ ਰਿਹਾ, ਉਹ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਕਰਨੀ ਦੇਖ ਕੇ ਹੀ ਕੰਬਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਹਾਦਤ ਉਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਆਤਮਾ ਦੀ ਧਰਾਤਲ ਉੱਪਰ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਗਿਆਨਵਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਝਰੋਖੇ ਵਿਚੋਂ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਕਾਲ ਦਾ ਡਰ, ਡਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਕਾਲ ਵਿਚੋਂ ਅਕਾਲ ਤੀਕ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ, ਮਨ ਦੀ ਸਥਿਰਤਾ ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੌਤ ਦੇ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਵਾਲਾ ਹੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਵਿਚਰ ਕੇ ਹੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਸਬਰ ਦੀ ਸਿਖਰ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸਿਖਰ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਰਨੀ ਸਬਰ ਦੀ ਬੁਲੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਸਬਰ ਦੀ ਸਿਖਰ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਫਿਰ ਅਣਚਾਹੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਸ਼ਹਾਦਤ ਇਸੇ ਲਈ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਬਣਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਗਿਆਨਵਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਸੋਚ ਸਰਬੱਤ ਦੇ ਭਲੇ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਣੀਕਾਰ ਸਨ, ਰੱਬੀ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਅਗੰਮੀ ਸੂਝ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਝਰੋਖੇ ਵਿਚੋਂ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਹੜੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਸ਼ਹਾਦਤ ਸਰਬਕਾਲੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਇਕ ਨੁਕਤਾ ਹੋਰ ਇਹ ਵੀ ਧਿਆਨਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਅਸਲ ਸ਼ਹਾਦਤ ਉਹ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਕੋਲ ਬਚਣ ਦੇ ਪੂਰੇ ਮੌਕੇ ਵੀ ਹੋਣ ਪਰ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੌਕਿਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਆਪਣਾ ਆਪਾ ਅਰਪਣ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਇਹ ਅਸਲ ਸ਼ਹਾਦਤ ਕਹੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਕੋਲ ਬਚਣ ਦੇ ਅਨੇਕ ਮੌਕੇ ਸਨ। ਇਹ ਸ਼ਹੀਦ ਜੇਕਰ ਅਣਚਾਹੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਤਾਂ ਸ਼ਹੀਦ ਦਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਕਰਦੇ। ਕਮਾਲ ਦਾ ਤੱਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਆਪ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਮਾਡਲ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪੈੜਾਂ ਉੱਪਰ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਜਾਮ ਪੀਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਦਿਆਲਾ ਉਬਲਦੀ ਦੇਗ ਵਿਚ ਉਬਾਲਿਆ ਗਿਆ ਜਦ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਆਪ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਵਿਰਲੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦਾ ਬੰਦ ਬੰਦ ਖੁਦ ਕਟਵਾਉਣਾ, ਦਰਅਸਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਅੰਦਰ ਅਜਿਹੀ

ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਹਾਦਤ ਵਿਚੋਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਲੱਭਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਧਰਮ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਨੇ ਜ਼ਾਲਮ ਹਾਕਮ ਨੂੰ 'ਪਾਪ ਦੀ ਜੰਝ' ਵਾਲਾ ਕਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਚੱਕੀ ਪੀਸੀ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਧਰਮ ਦੀ ਪਛਾਣ ਸ਼ਹਾਦਤ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਹੋਣੀ ਸੀ। ਦੂਜਾ, ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਅੰਦਰੋਂ ਮੌਤ ਦਾ ਭਉ ਹੀ ਮੁਕਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਧਰਮ ਵਿਚ ਘਰ ਘਰ ਸ਼ਹੀਦ ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਸੀ। ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜਵਾਨਾਂ ਬਾਰੇ ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਵਾਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ, ਮੌਤ ਨੂੰ ਮਖੌਲਾਂ ਕਰਨ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਇਸ ਧਰਤੀ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਬੀਜ ਬੀਜਿਆ ਕਿ ਸ਼ਹਾਦਤ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਬਣ ਗਈ। ਇਹ ਉਹੀ ਧਰਤੀ, ਉਹੀ ਲੋਕ ਸਨ ਜੋ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਅੱਗੇ ਗੋਡੇ ਟੇਕਦੇ ਸਨ, ਡਰ ਭਉ ਵਿਚ ਥਰ ਥਰ ਕੰਬਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਇਸ ਧਰਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਅੰਦਰ ਅਜਿਹੀ ਚੇਤਨਾ ਜਗਾਈ ਕਿ ਉਹ ਹੱਸ ਹੱਸ ਜਾਨਾਂ ਵਾਰ ਗਏ ਪਰ ਸਿਰਝ ਨਹੀਂ ਹਾਰਿਆ। ਇਹ ਉਹ ਲੋਕ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨੇ ਇਹ ਸਮਝਾਇਆ ਸੀ ਕਿ "ਪਹਿਲਾਂ ਮਰਨ ਕਬੂਲ ਕਰ, ਜੀਵਨ ਕੀ ਛਡਿ ਆਸ ॥" ਇਸ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਨੇ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੋਣੀ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਮੌਤ ਦੇ ਝਰੋਖੇ ਵਿਚੋਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਦੀਦਾਰ ਕੀਤੇ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਇਹ ਬੋਲ 'ਜੇ ਤਉ ਪ੍ਰੇਮ ਖੇਲਣੁ ਕਾ ਚਾਉ, ਸਿਰਿ ਧਰਿ ਗਲੀ ਮੋਰੀ ਆਉ॥' ਹੀ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਕ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਤੁਰਦਿਆਂ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੀ ਜਾਗ ਲੱਗੀ। ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਬੀਜ ਉਦੋਂ ਹੀ ਬੀਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਨੇ 'ਬਾਬਰ' ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਵੰਗਾਰ ਹੀ ਪਹਿਲੀ ਪੌੜੀ ਸੀ ਜੋ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਲਈ ਬੜਾ ਸਹਿਜ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਆਪਣੇ ਇਕ ਬੋਲ ਰਾਹੀਂ ਕਹਿਰ ਤੋਂ ਬਚ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਜੇ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਸਿਖਰ ਜਾਂ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਸਿਰਤਾਜ ਨਾ ਬਣਦੇ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਇਕ ਨਵੀਂ ਕੌਮ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਾਜਨਾ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋਣੀ ਸੀ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਆਪ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਿੰਦੇ। ਅਜਿਹਾ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕਰਕੇ ਵਿਖਾਇਆ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਜੋ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨੇ ਪਹਿਲਾ ਸਬਕ ਹੀ ਸੀਸ ਦੇਣ ਦਾ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਸੀ। ਸ਼ਹਾਦਤ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਦਾ ਸੀਸ ਹੀ ਸੰਕੇਤ ਸੀ ਕਿ ਖ਼ਾਲਸਾ ਬਣਨ ਲਈ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇਣੀ ਪੈਣੀ ਹੈ। ਸ਼ਹਾਦਤ ਸਰੀਰ ਦੀ ਵੀ ਹੈ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦੀ ਵੀ। ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ 'ਸ਼ੁਭ ਕਰਮਨ' ਲਈ ਲੜਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਨਿਸ਼ਚੈ ਨਾਲ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇ ਸ਼ੁਭ ਕਰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇਣੀ ਪਵੇ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਕਾ ਖ਼ਾਲਸਾ ਇਕ ਪਲ ਵਿਚ ਆਪਾ ਵਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਸਿੱਖ ਧਰਮ, ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵੱਲ ਝਾਤੀ ਪਾਈਏ ਤਾਂ ਇਸ ਰਹੱਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਕੌਮ ਸ਼ਸਤਰ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਵਿਚੋਂ ਉਭਰੀ ਹੈ, ਉਸ ਕੌਮ ਦੀ ਸ਼ਾਨਖ਼ਤ ਹੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਵਿਚੋਂ ਹੋਣੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਤਸ਼ੱਦਦ ਸਹਿ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਸਾਈਂ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਬੋਲ ਉੱਠਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਕਹੋ ਤਾਂ ਸਭ ਫ਼ਨਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਅੱਗੋਂ ਗੁਰੂ ਦਾ ਬੋਲ ਸੀ ਕਿ ਫਿਰ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿਚ ਹਾਰ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਪੰਚਮ ਗੁਰੂ ਨੇ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਸਿਰਤਾਜ ਹੋਣ

ਦਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੁਖਮਨੀ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਬਰ ਦੀ ਅਥਾਹ ਸ਼ਕਤੀ ਸੀ। ਜੇ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਅੰਦਰ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਰੂਪ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਬੀਜ ਅਜਿਹਾ ਬੀਜਿਆ ਕਿ ਇਸ ਕੌਮ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੀ ਸ਼ਹਾਦਤਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਬਣ ਗਿਆ। ਸਿੱਖੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੋ ਨਿੱਬੜੀ। ਇਹ ਤੱਥ ਬੜਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਸੰਤ ਅਤੇ ਸੂਰਮੇ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ। ਸੰਤ ਪਹਿਲਾਂ ਚਿੰਤਨ ਰਾਹੀਂ ਇੰਦਰਿਆਵੀ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੂਰਮੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹ ਸਰੀਰ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਸ਼ਹਾਦਤ ਤੱਕ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਝਰੋਖੇ ਵਿਚੋਂ ਆਤਮਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਗਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਾਗੀ ਹੋਈ ਆਤਮਾ ਹੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨੂੰ ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਸਬਰ ਸੰਤੋਖ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸੁਰ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਸਬਰ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਏਡੀ ਵੱਡੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਸਾਕਾਰ ਹੋਈ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਚਿੰਤਨ ਰਾਹੀਂ ਚੇਤਨਾ ਜਾਗਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੀ ਚੇਤਨਾ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੀ ਧਰਾਤਲ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਸ਼ਬਦ ਚਿੰਤਨ ਰਾਹੀਂ ਸਬਰ ਤੇ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਭਾਣੇ ਨੂੰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਹੀ ਇਹ ਕਿਹਾ “ਤੇਰਾ ਕੀਆ ਮੀਠਾ ਲਾਗੈ॥ ਹਰਿ ਨਾਮ ਪਦਾਰਥੁ ਨਾਨਕੁ ਮਾਂਗੈ॥” (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਗ-394)

ਸ਼ਾਂਤੀ, ਨਿਮਰਤਾ ਤੇ ਸਿੱਖ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਪੁੰਜ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ

ਡਾ: ਮਦਨਜੀਤ ਕੌਰ*

ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਦੀ ਮੰਜਲ ਬੰਦਗੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ਹਾਦਤ ਤੱਕ ਦਾ ਲੰਬਾ ਸਫਰ ਹੈ। ਬੰਦਗੀ ਇਸ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਹੈ ਤੇ ਸ਼ਹਾਦਤ ਇਸ ਦੀ ਇੰਤਹਾ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖੀ ਨੂੰ ਅਮਲ ਵਿਚ ਨਿਭਾਉਣ ਲਈ ਦੋ ਅਸੂਲਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ - ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਸਿੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਉਹ ਇਮਤਿਹਾਨ ਹੈ ਜੋ ਪਰਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖੀ ਨਿਭਾਉਣੀ ਕਿਵੇਂ ਹੈ। ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਅਨਿੱਖੜਵੇਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਸਿਖਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਜੀਊਂਦਾ ਜਾਗਦਾ ਨਮੂਨਾ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਮਾਤਾ ਭਾਨੀ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਘਰ 15 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1563 ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਬੜੇ ਨਿਮਰ ਤੇ ਸੁਸ਼ੀਲ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ ਬਾਲਕ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਨਾ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਬੜੇ ਲਾਡਲੇ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੂੰ 'ਬਾਣੀ ਕਾ ਬੋਹਤਾ' ਕਿਹਾ ਸੀ। ਬਚਪਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ 11 ਸਾਲ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਤੇ ਨਾਨਾ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਪਾਸ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਖੇ ਹੀ ਬਿਤਾਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਧਾਰਮਿਕ ਖਿਆਲਾਂ ਅਤੇ ਨਾਨਾ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਘਰੇਲੂ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਲਗਨ ਲੱਗੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ।

ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਉਸ ਵਕਤ ਦੇ ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਮਰਿਆਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਈ। ਉਹ ਬੜੀ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤਾ ਗਿਆਨ ਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਰਹੱਸਮਈ ਅਨੁਭਵ ਰਾਹੀਂ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ। ਕੁਝ ਸਾਲ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਪਾਸ ਚੱਕ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਵੀ ਰਹੇ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੱਥ ਵਟਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਦੋ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਸਨ - ਮਹਾਂਦੇਵ ਅਤੇ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ। ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਭਾਵੇਂ ਆਪਣੇ ਦੋਵੇਂ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਉਮਰ ਵਿਚ ਛੋਟੇ ਸਨ ਪਰ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਉਚੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਬਹੁਤ

* Dr Madanjit Kaur, Prof (ret'd), GNDU, Amritsar, #C-102, Ivory Tower, Sector 70, Mohali,

ਅਗਿਆਕਾਰੀ ਸਨ। ਸੱਚ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਧਾਰ ਮੰਨਣ ਵਾਲਾ ਨੇਕੀ, ਨਿਮਰਤਾ, ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਤੇ ਖਿਮਾ ਜਿਹੇ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪੰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਭਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਈਰਖਾ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ। ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰਿਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਬਹੁਤੀ ਰੁਚੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਉਹ ਦੁਨੀਆਦਾਰੀ ਤੋਂ ਬੇਲਾਗ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਆਦਿ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਜਾਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਨਕਾਰ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਵੱਡੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਭਾਵੇਂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਸੰਸਾਰਿਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਰੁੱਝੇ ਰਹੇ ਪਰ ਪਿਤਾ - ਗੁਰੂ ਦੇ ਵਿਯੋਗ ਵਿਚ ਦਰਸ਼ਨ ਲਈ ਲੋਚਦੇ ਰਹੇ। ਆਪਣੀ ਮਨੋ-ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਸੁਨੇਹਾ ਪਿਤਾ ਤਕ ਭੇਜਿਆ:

ਮੇਰਾ ਮਨੁ ਲੋਚੈ ਗੁਰ ਦਰਸਨ ਤਾਈ॥ ਬਿਲਪ ਕਰੈ ਚਾੜ੍ਹਕ ਕੀ ਨਿਆਈ॥

ਤ੍ਰਿਖਾ ਨ ਉਤਰੇ ਸਾਂਤਿ ਨ ਆਵੈ॥ ਬਿਨੁ ਦਰਸਨ ਸੰਤ ਪਿਆਰੇ ਜੀਉ ॥¹

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਸੰਦੇਸ਼ ਪਰ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਤਕ ਨਾ ਪਹੁੰਚ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਰੁਕਾਵਟ ਦਾ ਕਾਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਸੀ। ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨਿਰਾਸ਼ ਨਾ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜਿਆ:

ਤੇਰਾ ਮੁਖੁ ਸੁਹਾਵਾ ਜੀਉ ਸਹਜ ਧੁਨਿ ਬਾਣੀ ॥ ਚਿਰੁ ਹੋਆ ਦੇਖੇ ਸਾਰਿੰਗ ਪਾਣੀ ॥

ਧੰਨੁ ਸੁ ਦੇਸੁ ਜਹਾ ਤੂੰ ਵਸਿਆ ਮੇਰੇ ਸਜਣ ਮੀਤ ਮੁਰਾਰੇ ਜੀਉ॥

ਹਉ ਘੋਲੀ ਹਉ ਘੋਲਿ ਘੁਮਾਈ ਗੁਰ ਸਜਣ ਮੀਤ ਮੁਰਾਰੇ ਜੀਉ॥²

ਇਹ ਸੁਨੇਹਾ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਕ ਹੋਰ ਸੁਨੇਹਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ।

ਇਕ ਘੜੀ ਨ ਮਿਲਤੇ ਤਾ ਕਲਿਜੁਗੁ ਹੋਤਾ॥

ਹੁਣਿ ਕਦਿ ਮਿਲੀਐ ਪ੍ਰਿਅ ਤੁਧੁ ਭਗਵੰਤਾ॥

ਮੋਹਿ ਰੈਣਿ ਨ ਵਿਹਾਵੈ ਨੀਦ ਨ ਆਵੈ ਬਿਨੁ ਦੇਖੇ ਗੁਰ ਦਰਬਾਰੇ ਜੀਉ॥³

ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਬੁਲਾ ਲਿਆ। ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤਿੰਨਾਂ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰਿਆਈ ਲਈ ਚੁਣਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ, ਸ਼ਰਧਾ, ਵਿਦਵਤਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸਮਰੱਥਾ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਵਿਖਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਦੋਵਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਵੀ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਹ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਲਈ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸ਼ਰੀਕਾ (ਮੀਣਿਆਂ) ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਬੜੇ ਧੀਰਜ ਨਾਲ ਸਹਾਰਿਆ ਤੇ ਬਦਲੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾ ਰੱਖੀ। ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਮਗਨ ਉਹ ਲੋਕ ਭਲਾਈ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹੇ।

ਗੁਰਧਾਮਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ

ਸੰਨੂ 1559 ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸਿੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਅਸਥਾਨ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ (ਜਿਸ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਗੋਲਡਨ ਟੈਂਪਲ ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ) ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਰੋਵਰ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਕੀਤਾ। ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਮੁਤਾਬਿਕ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਭਵਨਕਲਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਥਾਨ ਦੀ ਚੋਣ ਤੇ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਉਲੀਕਿਆ ਗਿਆ। ਚਾਰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਾਲੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਸੰਦੇਸ਼ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਚਾਰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਜਿਥੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਰਸਤੇ ਤੇ ਚਲਣ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਹਰ ਦਿਸ਼ਾ ਤੋਂ ਵਧਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਥੇ ਹੀ ਇਹ ਜਾਤਪਾਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੱਤਭੇਦਾਂ ਨੂੰ ਨਿਕਾਰਦੇ ਹੋਏ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਨਿਮਰਤਾ ਦੇ ਪੁੰਜ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਸੁਪਨਾ 'ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ' ਦੀ ਬਣਤਰ ਤੋਂ ਸੁਖ ਸ਼ਾਂਤ ਪੂਰਾ ਹੁੰਦਾ ਦਿਸਦਾ ਹੈ: ਸਭੇ ਸਾਂਝੀਵਾਲ ਸਦਾਇਨਿ ਤੂੰ ਕਿਸੈ ਨ ਦਿਸਹਿ ਬਾਹਰਾ ਜੀਉ।⁴

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਕੇ ਇਸ ਪਵਿੱਤਰ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਮਰਯਾਦਾ ਸਹਿਤ 1604 ਵਿਚ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਇਹ ਪਵਿੱਤਰ ਅਸਥਾਨ ਸਿੱਖ ਮਤ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਸੂਲਾਂ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਵਸੀਲਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਲਈ ਸਮਕਾਲੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨੇ ਇਸ ਪੂਜਾ ਅਸਥਾਨ ਦੀ ਸੰਸਥਾਗਤ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਖਿੱਤੇ ਮੱਥੇ ਸਵਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਕੇਵਲ ਪੂਜਾ ਅਸਥਾਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਦਰਬਾਰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੌਮੀ ਅਸਥਾਨ ਅਤੇ ਜਿੰਦਜਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਗਿਆ ਜਿਸ ਦੇ ਵਿਕਲਪ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ-ਜਨ ਸਾਧਾਰਣ ਦੇ ਮਾਨਸ ਵਿਚ ਡੂੰਘੀਆਂ ਫੈਲ ਗਈਆਂ ਤੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਧਾਰਮਿਕ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ।

ਨਗਰ ਉਸਾਰੀ ਦੇ ਕੰਮ

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਗਰ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਬੜਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੂੰ ਵਪਾਰਕ ਨਗਰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਤੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਸਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਲੋਕ ਭਲਾਈ ਲਈ ਕਈ ਉਪਰਾਲੇ ਕੀਤੇ। ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਵਿਖੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋੜੀਆਂ ਲਈ ਇਕ ਆਸ਼ਰਮ ਵੀ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਤੇ ਕਈਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਸਰੋਵਰ ਬਣਵਾਏ ਤੇ ਬਾਗ ਲਗਵਾਏ। ਸ੍ਰੀ ਗੋਬਿੰਦਪੁਰ (ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦਪੁਰ) ਨਗਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਾਰੋਬਾਰ ਵਿਚ ਲੱਗਣ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦਾ ਵਿਉਪਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬਲ ਅਤੇ ਤੁਰਕਸਤਾਨ ਵੱਲ ਲੰਮੇ ਸਫਰ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਘੋੜ ਸਵਾਰੀ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ।

ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸੰਗਠਨ

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਬੜਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਇਸ

ਵੇਲੇ ਮੀਣਿਆਂ ਦਾ ਵਖਰਾ ਦਰਬਾਰ ਲੱਗਣ ਕਾਰਨ ਗੁਰੂਘਰ ਲਈ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਵਿਚ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਪੇਸ਼ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਔਕੜ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕੌਮ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਫੰਡ ਲਈ ‘ਦਸਵੰਧ’ ਦੀ ਪਿਰਤ ਪਾਈ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮਵਾਰੀ ਸੌਂਪੀ। ‘ਦਸਵੰਧ’ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਆਮਦਨ ਦਾ ਦਸਵਾਂ ਹਿੱਸਾ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਹੁਣ ਹਰ ਸਿੱਖ ਲਈ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ ਕਮਾਈ ਵਿਚੋਂ ਦਸਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਗੁਰੂ ਦੀ ਗੋਲਕ ਵਿਚ ਪਾਏ। ਇਹ ਗੋਲਕ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਵਖ ਵਖ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿੱਧ ਮਸੰਦਾਂ ਦੇ ਡੇਰਿਆਂ ਉਤੇ ਰੱਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਹਰ ਸਾਲ ਵਿਸਾਖੀ ਦੇ ਅਵਸਰ ਤੇ ਮਸੰਦ ਆਪਣੀ ਗੋਲਕ ਦੀ ਆਮਦਨ ਗੁਰੂ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਉਂਦੇ ਸਨ।

ਬਾਣੀ ਰਚਨਾ

ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਰਮ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਂਦ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਹੋਵੇ। ਹਾਲੇ ਤਕ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਦੀ ਰਚੀ ਹੋਈ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ ਮੌਜੂਦ ਸਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਭਗਤਾਂ, ਸੰਤਾਂ ਤੇ ਸੁਫੀ ਫਕੀਰਾਂ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਵੀ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੇ ਜੋ ਗੁਰਮਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੰਪਰਦਾਈ ਰੰਗ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਸਨ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਸੰਕਲਨ ਨੂੰ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਨਿਯਮਬੱਧ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੀੜ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਉਦਾਰਤਾ ਅਤੇ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦਾ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਦੇ ਕਰਤਾ ਹਿੰਦੂ ਭਗਤ ਵੀ ਹਨ ਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਫਕੀਰ ਵੀ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦਲਿਤ ਅਤੇ ਅਛੂਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਭਗਤ ਵੀ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸਹਿਹੋਂਦ ਤੇ ਆਪਸੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਨਮੂਨਾ ਹੈ। ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕਈ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਵੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਮਨੋਬਲ ਤੇ ਜਜ਼ਬੇ ਦੀ ਨਿਰਮਲਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਣ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਅਮਲੀ ਲੋੜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਇਕ ਉਦਾਸ ਸੰਗੀਤ ਹੈ, ਇਕ ਸਰੋਦੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਧੁਰ ਉਸ ਦਿਲ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਪੀੜਾ ਵੇਖੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਫਿਰ ਆਤਮਿਕ ਸੁਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਸ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਪਿਛੇ ਦੁਖ ਤੇ ਕਲੇਸ਼ ਨਾਲ ਇਕ ਮਹਾਨ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸਿਖਰ ਤੇ ਪੁੱਜ ਕੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਆਬਾ ਵਿਚ ਬਦਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਤੇਜ਼ ਹਨੇਰੀ ਅਤੇ ਤੂਫਾਨ ਪਿਛੋਂ ਆਈ ਵਰਖਾ ਮੌਸਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਤਾਜ਼ਗੀ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ‘ਸੁਖਮਨੀ’ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਰਖਦੀ

ਹੈ। ਇਹ ਬਾਣੀ ਅਦਰਸ਼ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਕ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਮਨੁੱਖ ਬਣਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦੱਸਦੀ ਹੈ। ਸੰਪੂਰਨ ਮਨੁੱਖ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੋਵੇ? ਉਸ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਕੀ ਹੈ? ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮਾਇਆ ਰੂਪੀ ਜਾਲ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਕਿਵੇਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਰੱਖ ਕੇ ਸ਼ਾਂਤ, ਨਿਰਮਲ, ਨਿਰਲੇਪ ਅਤੇ ਸੰਤੁਲਿਤ ਰਹੇ? ਇਸ ਦੀ ਕੁੰਜੀ 'ਸੁਖਮਨੀ' ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। 'ਸੁਖਮਨੀ' ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਦਾ ਨਾਮ ਲੇਵਾ ਮਨੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹਟ ਕੇ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਰਾਹ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ, ਸੰਤੋਖ ਤੇ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਕੇ ਸੁਚਾਰੂ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਕੇ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਦੀ ਪਦਵੀ ਹਾਸਲ ਕਰੇ ਤਾਂ ਜੋ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਪੜਾ ਉਤੇ ਸੁੱਖ-ਦੁੱਖ ਵਿਚ ਉਹ ਸਮ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਰਵੱਈਆ ਅਪਣਾ ਸਕੇ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਬਚਨ ਹੈ:

ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਸਦਾ ਨਿਰਲੇਪ॥ ਜੈਸੇ ਜਲ ਮਹਿ ਕਮਲ ਅਲੇਪ॥⁵

ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਸਦਾ ਸਮਦਰਸੀ। ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਕੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਰਸੀ॥

ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਅਨਾਥ ਕਾ ਨਾਥ, ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਕਾ ਸਭ ਉਪਰਿ ਹਾਥ॥⁶

ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਸਦਾ ਨੇਕੀ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਬਿਪਤਾ ਪੈਣ ਤੇ ਜਾਂ ਅਣਸੁਖਾਵੀਂ ਘਟਨਾ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਧੀਰਜ ਨਹੀਂ ਗੁਆਉਂਦਾ ਸਗੋਂ ਅਡੋਲ ਰਹਿ ਕੇ ਆਪਣਾ ਅਸੂਲ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਧੀਰਜ ਤੇ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਸੁਖਮਨੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪਦਾਰਥਕ ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਤੇ ਇਖਲਾਕੀ ਕੀਮਤਾਂ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਅੱਜ ਭੌਤਿਕਵਾਦ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਯੁਗ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਮ ਤੋੜ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਰੁਚੀਆਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਤ ਅਜੋਕਾ ਮਨੁੱਖ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦੇ ਮਾਰੂਥਲ ਵਿਚ ਭਟਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਤਰਨਾਕ ਹਥਿਆਰ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਲੜਾਈ ਫਸਾਦ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿ ਦੇ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਤਨ ਮਨ ਤੋਂ ਰੋਗੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅਹਿੰਸਾ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਤੇ ਨਫਰਤ ਦੀ ਹਨੇਰੀ ਤੇ ਜਰਵਾਣਿਆਂ ਦੀ ਆਤਸ਼ ਪ੍ਰਸਤ ਸਿਆਸਤ ਅੱਗ ਵਰਤਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਤੇ ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਰਚਿਆ ਸਲੋਕ ਹੋਰ ਵੀ ਸਾਰਥਕ ਹੋ ਉਠਦਾ ਹੈ:

ਥਾਲ ਵਿੰਚਿ ਤਿਨਿ ਵਸਤੂ ਪਈਓ ਸਤੁ ਸੰਤੋਖ ਵੀਚਾਰੇ॥

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਾਮੁ ਠਾਕੁਰ ਕਾ ਪਇਓ ਜਿਸ ਕਾ ਸਭਸੁ ਅਧਾਰੇ॥

ਜੇ ਕੋ ਖਾਵੇ ਜੇ ਕੋ ਭੁੰਢੈ ਤਿਸ ਕਾ ਹੋਇ ਉਧਾਰੇ॥⁷

ਅਤੇ ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਪੁਨਰ ਉਧਾਰ ਲਈ ਮੁਕੰਮਲ ਕੀਤੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਯੋਗ ਗੌਰਵ ਨਾਲ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਏਹ ਵਸਤੁ ਤਜੀ ਨਹ ਜਾਹੀ ਨਿਤ ਨਿਤ ਰਖੁ ਉਰਧਾਰੇ॥⁸

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ

ਸਿੱਖ ਸਰੋਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਚੰਦੂ ਦੀ ਈਰਖਾ ਅਤੇ ਬਦਲੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਜੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵਿਰੁੱਧ ਮੁਗਲਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਰਚੀ ਸਾਜਿਸ਼

ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਚੰਦੂ ਦੀ ਬੇਟੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਆਪਣੇ ਸਪੁੱਤਰ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਨਾਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਪਰ ਸਮਕਾਲੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਕੇਵਲ ਤੇ ਅਸਲੀ ਕਾਰਣ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਚੰਦੂ ਦੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਕਾਰਣ ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਵੱਧ ਰਹੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਜਹਾਂਗੀਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਰਾਜਸੀ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਲਈ ਖਤਰਾ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥ ਹੈ ਕਿ ਜਹਾਂਗੀਰ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਖੁਲ-ਦਿਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਚੜ੍ਹਦੀ ਉਮਰੇ ਉਹ ਇਕ ਕੱਟੜ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਮੁਗਲ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਕੱਟੜ ਧੜੇ ਦਾ ਉਸਨੂੰ ਪੂਰਾ ਸਹਿਯੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਲਿਖਤ ‘ਤੁਜ਼ਕੇ-ਜਹਾਂਗੀਰੀ’ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਵਾਲੇ ਦਿਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਕੱਟੜਪੁਣੇ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪ੍ਰਤੀ ਮੰਦ ਰਵੱਈਏ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਸਰਹਿੰਦ ਦੇ ਨਕਸ਼ਬੰਦੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੇ ਮੋਢੀ ਸ਼ੇਖ ਅਹਿਮਦ ਸਰਹਿੰਦੀ ਦਾ ਬੜਾ ਹੱਥ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਉਸ ਦੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ‘ਮੁਖਤੂਬਾਤ-ਏ-ਇਮਾਮੀ ਰੁਬਾਨੀ ਅਲਿਫ਼ਸਾਨੀ’ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕਿਤਨੇ ਚਿਰ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਧਾਰੀ ਬੈਠਾ ਸੀ ਪਰ ਮੌਕਾ ਹੱਥ ਆਉਂਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਅਵਸਰ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਖੁਸਰੋ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਵੇਲੇ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਇਹ ਸਭ ਬਿਰਤਾਂਤ ਉਕਾ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਾਂ।

‘ਤੁਜ਼ਕੇ ਜਹਾਂਗੀਰੀ’ (ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੀ ਆਤਮ ਕਥਾ) ਵਿੱਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਪ੍ਰਤੀ ਅਪਣੀ ਮੰਦ ਭਾਵਨਾ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਸੰਗਠਨ ਨੂੰ ‘ਦੁਕਾਨ-ਏ-ਬਾਤਲ’ (ਝੂਠ ਦੀ ਦੁਕਾਨ) ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕਈ ਵਾਰ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਕਾਰਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਵਾ ਦੇਵੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਧਰਮ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਲਵੇ।⁹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਇਹ ਮੌਕਾ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮਿਲ ਗਿਆ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ “ਖੁਸਰੋ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਦੇ ਨੇੜਿਓਂ ਲੰਘਿਆ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਖੁਸਰੋ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੀਤੀ। ਖੁਸਰੋ ਉਸ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਰੁਕਿਆ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਖੁਸਰੋ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਾਨ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਮੱਥੇ ਤੇ ਕੇਸਰ ਦਾ ਟਿੱਕਾ ਲਗਾਇਆ, ਜੋ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ੁਭ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ ਮੈਂ ਉਸਦੀ (ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ) ਗਲਤੀ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਸਮਝ ਲਿਆ ਅਤੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਪਕੜ ਕੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਘਰ-ਬਾਰ, ਸੰਪਤੀ ਅਤੇ ਸੰਤਾਨ ਨੂੰ ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਖਾਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਸਜਾਏ ਮੌਤ ਦਿੱਤੀ ਜਾਏ।”¹⁰

ਇਥੇ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਮਰਿਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂਆਂ ਵਲੋਂ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਤਿਲਕ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਕੋਈ ਪਰੰਪਰਾ ਨਹੀਂ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਹੀ ਗੁਰਗੱਦੀ ਦੇਣ ਵੇਲੇ ਤਿਲਕ ਲਗਾਇਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਨੂੰ ਆਪ ਮਿਲਣ ਨਹੀਂ ਗਏ। ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਵਿੱਚ ਫਸੇ ਸ਼ਰਨ ਵਿੱਚ ਆਏ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜੋ ਮਦਦ ਦਿੱਤੀ ਉਸਦਾ ਕੋਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਜੋਯਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ

ਹੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ਹਜਾਦੇ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇਣ ਦਾ ਮੰਤਵ ਸੀ ਪਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਤਿਆਰ ਬੈਠਾ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿੱਚ ਲੈ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਚੰਦੂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਚੁੰਨੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਚੰਦੂ ਦੀ ਲਾਲ ਹਵੇਲੀ ਵਿੱਚ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਅਣਮਨੁੱਖੀ ਤੁਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ, ਜਿਸ ਵਜੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਅਸੀਂ 'ਤੁਜ਼ਕੇ ਜਹਾਂਗੀਰੀ' ਦੇ ਬਿਆਨ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਸਾਰੇ ਬਿਆਨ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹਨ।

'ਤੁਜ਼ਕੇ ਜਹਾਂਗੀਰੀ' ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਸ਼ਹਿਜਾਦਾ ਖੁਸਰੋ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਏ। ਇਹ ਬਿਆਨ ਤੱਥ ਮੁਲਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਡਾ: ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹੋਰ ਤਤਕਾਲੀਨ ਫਾਰਸੀ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਤੋਂ ਬਾਦ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਗੀ ਸ਼ਹਿਜਾਦਾ ਖੁਸਰੋ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿੱਚ ਆਪ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਗਿਆ ਸੀ।¹¹ ਘਟਨਾ ਕ੍ਰਮ ਇੰਜ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਆਪਨੇ ਪਿਤਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਉਸਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ਹਜਾਦਾ ਖੁਸਰੋ ਨੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਆਗਰੇ ਤੋਂ ਭੱਜ ਕੇ ਬਿਆਸ ਨਦੀ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ। ਪਿਛੋਂ ਭਾਰੀ ਸ਼ਾਹੀ ਲਸ਼ਕਰ ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਖਾਂ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਆ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਦੋਨਾਂ ਧਿਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਦੇ ਨੇੜੇ ਡੇਰੇਵਾਲ ਵਿਖੇ ਮਿਤੀ 15 ਅਪ੍ਰੈਲ 1606 ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਹੋਇਆ (ਇਕਬਾਲ ਨਾਮਾ ਜਹਾਂਗੀਰੀ) ਸ਼ਹਿਜਾਦਾ ਖੁਸਰੋ ਹਾਰ ਗਿਆ। ਲੜਾਈ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਧੰਨ-ਦੋਲਤ ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਲੱਗੀ। ਖੁਸਰੋ ਜਾਨ ਬਚਾ ਕੇ ਭਜਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਸਾਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸ੍ਰੋਤ 'ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' (1776 ਈ:) ਕ੍ਰਿਤ ਸਰੂਪ ਦਾਸ ਭੱਲਾ ਤੋਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਹਜਾਦੇ ਨੇ ਆਪਨੇ ਦਰਦਨਾਕ ਹਾਲਾਤ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤੇ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਲੰਗਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਛਕਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦੇਖਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਨੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਰਸਦ ਲਈ ਕੁਝ ਰਕਮ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਸ਼ਹਜਾਦਾ ਖੁਸਰੋ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਮੰਤਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਖੁਸਰੋ ਉਸੇ ਰਾਤ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਤੋਂ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਬੰਧੀ ਸੂਚਨਾ ਸਮਕਾਲੀ ਵੇਲੇ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਤੋਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਪੁਰਤਗਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਜੈਸੂਅਟ ਪਾਦਰੀ ਫਾਦਰ ਜੈਰੋਮ ਐਕਸੇਵਿਅਰ ਦੀ 28 ਸਤੰਬਰ 1606 ਦੀ ਲਾਹੌਰ ਲਿਖੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਉਸਨੇ ਗੋਆ ਵਿਖੇ ਪੁਰਤਗਾਲੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਲਿਖੀ ਸੀ। ਇਸ ਚਿੱਠੀ ਵਿੱਚ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦਾ ਬੇਟਾ ਖੁਸਰੋ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਕੇ ਆਗਰੇ ਤੋਂ ਭਜਿਆ ਅਤੇ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਖੇ ਉਸਨੇ ਗੁਰੂ (ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ) ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਆਪਨੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਕਾਮਨਾ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਵਧਾਈ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ (ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਵਜੋਂ) ਮੱਥੇ ਤੇ ਤਿਲਕ ਲਗਾਇਆ। ਜਦੋਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਖੁਸਰੋ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਪਕੜ ਕੇ ਉਸਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ

ਕਿਸੇ ਅਮੀਰ ਅਨੁਯਾਈ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਲਈ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ। ਮਾਮਲੇ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਵੱਡੀ ਰਕਮ ਦਾ ਜੁਰਮਾਨਾ ਲਗਾ ਕੇ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਅਮੀਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਅਦਾਇਗੀ ਦੀ ਜ਼ਮਾਨਤ ਭਰੀ ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੁਰਮਾਨਾ ਨਾ ਦੇ ਸਕੇ। ਉਸ ਅਮੀਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਨਿਤ ਬੇਰਹਿਮ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਜਿਸ ਵਜੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੇਤੀ ਜੇਤ ਸਮਾ ਗਏ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਸ ਅਮੀਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਮੁਗਲ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪਕੜ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ।

ਉਪਰੋਕਤ ਕਥਾ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਅਮੀਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਸ਼੍ਰੋਤਾਂ ਵਿੱਚ ਚੰਦ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਦੱਸਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਉਪਰੋਕਤ ਕਥਨ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੱਚ ਨਹੀਂ। ਚੰਦ ਦੀ ਮੌਤ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੇ ਗਵਾਲੀਅਰ ਦੇ ਕਿਲੇ ਦੀ ਕੈਦ ਤੋਂ ਰਿਹਾਈ ਬਾਅਦ ਹੋਈ ਸੀ।

15 ਮਈ, 1606 ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਸੀਹੇ ਦੇ ਕੇ ਕਤਲ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਆਪ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਭੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਰ ਲਗਾਏ ਗਏ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੁਛ-ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਕਿ ਅਸਲੀਅਤ ਕੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਭਰਮ ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ 30 ਮਈ, 1606 ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਸੀਹਿਆਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੋਈ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਮਜਹਬੀ ਤਅੱਸਬ ਦੇ ਕਾਰਣ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਏਹ ਫੈਸਲਾ ਚੰਗੇਜ਼ ਖਾਂ ਵਲੋਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਾਨੂੰਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ 'ਯਾਸ਼ਾ' ਮੁਤਾਬਕ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੀ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਸ਼ੇਖ ਅਹਮਦ ਸਰਹਿੰਦੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਚਿੱਠੀ (ਨੰਬਰ 193, ਦਫਤਰ ਅਵੱਲ) ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਜਿੱਤ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਾਧਨਾ ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਰਾਹੀਂ ਧਰਮ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਚਰਿੱਤਰ ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਚਾਨਣ ਮੁਨਾਰਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਪਦਵੀ ਤੇ ਬਿਰਾਜਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪੀੜ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤਨ ਤੇ ਹੰਢਾਇਆ ਤੇ ਜੀਵਨ ਬਲਿਦਾਨ ਦੇ ਕੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਆਤਮ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਜਿਊਣ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦੱਸਿਆ। ਚੇਤੇ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਤਨਾਉ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਗੁਜ਼ਰਿਆ ਤੇ ਬਾਹਰੋਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਚੁਨੌਤੀਆਂ ਦਰਪੇਸ਼ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਨਾਉ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਭਲਾਈ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ। ਸਮਕਾਲੀ ਵਿਰੋਧੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮਾਹੌਲ ਵਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਕਹਿ ਦੁੱਖ ਝੱਲਣੇ ਪਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖਿੱਤੇ ਮੱਥੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਆਪਾ-ਨਿਛਾਵਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਘਟਨਾ ਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸ਼ਾਂਤ-ਚਿਤ ਅਤੇ ਅਡੋਲ ਹੀ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨੋਬਲ ਬੁਲੰਦ ਰਹਿਆ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਤੇ ਟਿਕੀ ਹੋਈ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਮਰਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਸੁੱਖ-ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਹੁਕਮ ਕਬੂਲ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ:

ਤੇਰਾ ਕੀਆ ਮੀਠਾ ਲਾਗੈ। ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਪਦਾਰਥੁ ਨਾਨਕੁ ਮਾਂਗੈ।¹²

ਨਿਮਰਤਾ ਦੇ ਗੁਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨਿਰਵੈਰ ਅਤੇ ਨਿਰਭੇ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਫੁਲਿਤ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੀਵਨ ਭਰ ਆਪਣੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨਾਲ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਉਣਾ ਦੁਭਰ ਕਰ ਰੱਖਿਆ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਕੋਈ ਵੈਰ ਨਹੀਂ ਕਮਾਇਆ, ਨਫਰਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਤੇ ਬਦਲੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖੀ। ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਜ਼ਾਲਮ ਹਕੂਮਤ ਕੋਲੋਂ ਡਰੇ ਨਹੀਂ। ਸਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਈਰਖਾ, ਨਫਰਤ, ਅਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਭਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਲਈ ਆਪਣੇ ਬੇਗਾਨੇ ਸਭ ਸਮਾਨ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਸ ਉਦਾਰਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੈ:

ਬਿਸਰਿ ਗਈ ਸਭ ਤਾਤਿ ਪਰਾਈ॥ ਜਬ ਤੇ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਮੋਹਿ ਪਾਈ॥

ਨ ਕੋ ਬੈਰੀ ਨਹੀ ਬਿਗਾਨਾ॥ ਸਗਲ ਸੰਗ ਹਮ ਕਉ ਬਨਿ ਆਈ॥¹³

ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸਰਬ-ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੇ ਲੋਕ-ਨਾਇਕ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਲਿਦਾਨ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੇ ਆਤਮ ਸਨਮਾਨ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਇਕ ਨਰੋਈ ਤੇ ਨਿਵੇਕਲੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਮੋੜ ਤੇ ਲਿਆ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਜਿਥੇ ਭਗਤੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਇਕਮਿਕ ਕਰਨ ਦੀ ਤੀਬਰ ਲੋੜ ਅਨੁਭਵ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਸਿੱਖ ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਬੜਾ ਗੰਭੀਰ ਅਤੇ ਸਦੀਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਧਰਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੇ ਨਿਯਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਰਹਿਣ ਦਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ:

ਜਉ ਤਉ ਪ੍ਰੇਮ ਖੇਲਣ ਕਾ ਚਾਉ ਸਿਰ ਧਰਿ ਤਲੀ ਗਲੀ ਮੇਰੀ ਆਉ॥¹⁴

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪੂਰੀ ਪ੍ਰਤੀਬਧਤਾ ਨਾਲ ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਪਾਵ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਢਾਲਿਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਸੰਸਥਾਤਮਕ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਅਤੇ 'ਸਿੱਖ ਕੌਮ' ਵਿਚ ਇਸ ਅਹਿਸਾਸ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕੀਤਾ। ਹੁਣ ਸਿੱਖ ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਸਵੈ ਰੱਖਿਆ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵੀ ਅਹਿਮ ਬਣ ਗਏ ਹਨ। ਏਹ ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸਿੱਖ ਇਨਕਲਾਬ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ।

ਫਲਸਰੂਪ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਛੇਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਮੀਰੀ ਤੇ ਪੀਰੀ, ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ, ਮਾਲਾ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਜਾਮਾ ਧਾਰ ਕੇ ਆਏ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਸਲੇ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕੀਤੀ, ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤੇ, ਸੈਨਿਕ ਅੰਗ ਰੱਖਿਅਕਾਂ ਦਾ ਜੱਥਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ। ਲੋਹਗੜ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸੂਰਬੀਰਤਾ ਅਤੇ ਸੈਨਿਕ ਰੁਚੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਉਪਰਾਲੇ ਕੀਤੇ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਧਰਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਖਾਤਰ ਜ਼ਾਲਮ ਮੁਗਲ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਵਿਰੋਧ

ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਸਾਮ੍ਹਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਲਵਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਠਹਿਰਾਇਆ। ਸ਼ਸਤਰਧਾਰੀ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਵਿਰੁਧ ਕਈ ਯੁੱਧ ਕੀਤੇ। ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਮੁਗਲਾਂ ਵਿਰੁਧ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸੈਨਿਕ ਅਗਵਾਈ ਲਈ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੇ ਨੰਦੇੜ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਭੇਜਿਆ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੜੀ ਬਹਾਦਰੀ, ਲਗਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਨਾਲ ਅਪਣੇ ਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਿਆ। ਚੱਪੜ ਚਿੜੀ ਦੀ ਲੜਾਈ (10 ਮਈ 1710) ਵਿੱਚ ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਨਵਾਬ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਂ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਮੁਗਲ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰਖੀ। ਸਿੱਖ ਰਾਜਾ ਦੀ ਮੋਹਰ ਅਤੇ ਸਿੱਕੇ ਚਲਾਏ। ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਸਿੱਖ ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਕਾਰਜ ਨੇ ਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਿਆ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਮੁਗਲ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਈਨ ਪਰਵਾਨ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਧਰਮ ਦੀ ਰਖਿਆ ਲਈ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਤੇ ਚਲਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੀ। ਉਪਰੋਕਤ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਕਾਸ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਹੀ ਨਤੀਜਾ ਸੀ।

ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਨਿਮਰਤਾ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ, ਵੱਡਮੁੱਲੇ ਕਾਰਜਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਵਜੋਂ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਕਾਸ, ਨਗਰੀਕਰਨ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

~ ~ ~

References

1. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 96
2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 96
3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 96-97
4. ਉਹੀ ਪੰਨਾ 97
5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 272)
6. ਉਹੀ 272-73
7. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1429
8. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1429
9. ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ, ਅਲੈਕਸੈਂਡਰ ਰੋਜ਼ਰ ਅਤੇ ਹੇਨਰੀ ਬੇਵਰਿਜ਼, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਪੰਨਾ 72)।
10. ਉਹੀ ਪੰਨਾ 73
11. Abstracts of Sikh Studies, Vol 12, issue 4, Oct-Dec 2009.
12. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 394
13. ਉਹੀ ਪੰਨਾ 1299
14. ਉਹੀ ਪੰਨਾ 1412

MARTYRDOM OF GURU ARJAN: CHALLENGING THE SKEPTICAL VIEWPOINT

PROF RONKI RAM*

This article examines the phenomena of *shahid* (martyr) and *shahadat* (martyrdom) in Sikhism and also contests the skeptical viewpoint that disregards the shahadat of the fifth Master, Guru Arjan, the epitome of Sikh martyrdom, who had laid down his life for the cause of purity of his faith. Furthermore, it also questions the pejorative portrayal of martyrdom in Sikhism that confines its foundation with the beheading of the ninth Master, Guru Tegh Bahadur, thus undermining the holistic tradition of the valorous episteme of shahadat in Sikhism.

TRACING THE ORIGIN OF MARTYR AND MARTYRDOM IN INDIA

Given the literal meaning of the terms martyr and martyrdom, there are no clear instances of actual martyrs/ martyrdoms in ancient Hinduism, Jainism and Buddhism, though innumerable cases of persecution and killing of those who laid down their lives for the cause of their firm belief in their above-mentioned respective religions are available in mythology and otherwise than those of surrendered and crossed over to the faiths of their tormentors (Talib 1999: 223; Kaur 2002:104-106). Reflecting on the absence of the concepts of martyr and martyrdom in ancient religious tradition in India, some scholars were of the opinion that the language of ancient Vedic (Hindu) religion does not have a word equivalent or close to martyrdom. Though recently some scholars began considering the term *balidan* closer to the concept

* Professor Emeritus, Institute for Development and Communication, Chandigarh. Formerly: Shaheed Bhagat Singh Chair Professor, Dept. of Political Science, Dean (Faculty of Arts), Panjab University, Chandigarh

of martyrdom, Swami Ram Tirath, a reputed scholar of Hindu philosophy of Vedanta, particularly 'practical Vedanta', "thinks that in Hinduism human life was considered as a gift from God and therefore too sacred to be glorified when sacrificed for any human endeavor" (Singh, Hakam n.d.; see also Singh, Sardar Daljit n.d.; Talib 1999: 212-13).

In India, however, the origin of the terms martyr and martyrdom is often coincided with the evolution of Sikhism, the youngest among all the religions in the world. Before the establishment of the Mughal rule in India, such terms were not a part of the indigenous discourse of its religious tradition – Hinduism, Jainism and Buddhism (Gandhi: 1980: 453; also see: Singh, Harbans 1997: 55-56; Talib 1999: 212). Though concepts like *deb-tyaag* (relinquishing/sacrificing/forsaking one's body, i.e., life), *balidan* (sacrifice) or *sankalpa* (an intention or a resolution to do something or achieve something spiritual) etc. were in usage, they cannot be equated with the act of sacrificing oneself for one's beliefs – whether in God or some other cardinal principle – as is the case with the concept of martyrdom. *Sankalpa* is considered as a 'spiritual preparatory stage towards martyrdom' and 'continuing evidence' about its pervasiveness is believed to exist 'in the millennia-old history of the Aryan people, to whom the contemporary generations of non-Muslims in India are the heir' (Talib 1999: 213). However, it could not become the prototype of the terms martyr and martyrdom. The term 'sacrifice' also failed to tally with the intended meaning of the concept of 'martyr'. Invariably, sacrifice identified with rewards in return of the act of sacrifice. In various pagan as well as *Nath*, *Yogi*, *Devi* and *Tantric* cults of the ancient Hindu tradition, sacrifice of various kinds of animals (bull, horse, goat), and human beings were recommended for getting rid of sins, diseases as well as for the attainment of various worldly comforts and boons (Singh, Sardar Daljit n.d.; Kharak 2004: 14-15). Whereas, martyrdom in Sikhism has nothing to do with such promises and is "inspired by desire to uphold a principle and for common good of humanity" (Ibid.). Martyrdom and sacrifice can be distinguished from each other in the sense that in the former (Sikhism) the martyr performed the act of sacrifice himself for the cause of one's faith or defending the same in the battlefield. Whereas, in the case of latter (*balidan/ sankalpa*), the

sacrifications is often done on the behalf of someone else, who intended to draw benefit out of the act of scarification?

The absence of the concepts of *shahid* (martyr) and shahadat (martyrdom) in pre-Mughal India did not allow the articulation of such conditions and experiences which can be qualified to cover under the established and standardized terminology of martyr and martyrdom (Talib 1999: 213). However, given the varied interpretations and connotations of the terms of martyr and martyrdom, some incidences referred to in Hindu mythology are often placed within their broader genre, “which hardly reflect the great act redolent of the spiritual struggle and sacrifice that is implied in martyrdom” (Talib 1999: 213). Nevertheless, the concepts of martyr and martyrdom remained unfamiliar in Indian culture before the martyrdom of Guru Arjan (Singh, Sardar Daljit n.d.; Singh 1968: 212; Singh, Narain 1967), which was followed by many more recorded instances of martyrdom in Sikhism. The martyrdom of the ninth Master, Guru Tegh Bahadur, stands alone as a glorious example in this regard wherein he chose to forgo his life – not for the sake of his own faith but others – on the principle of freedom of religion or belief for those who approached him for their emancipation from the tyranny of forced conversion let loose by Mughal Emperor Aurangzeb, rather than capitulation to sectarian dictates, albeit imperial ones (Ralhan 1997: 167). Equally inspiring were the martyrdoms of the younger Sahibzadas (Zorawar Singh and Fateh Singh) of the tenth Master, Guru Gobind Singh – grandsons of the ninth Master, Guru Tegh Bahadur, and great-great grandsons of the fifth Master, Guru Arjan – who were bricked live; a lone, but dazzling example of its kind in humankind’s history of martyrdom, especially given their tender age of nine and seven years of Zorawar Singh and Fateh Singh respectively (Singh, Jaswant 2004: 59; cf. Kapur 2004: 115; Singh, Gajinder 2004: 47; and) – an age at which one is often not expected to take one’s own decision. Kirpal Singh, and another scholar of Sikh studies, Gajinder Singh, were of the opinion that the youngest Sahibzada, Fateh Singh, was hardly of six years at the time of his martyrdom (Singh, Kirpal 2004: 23; Singh Gajinder 2004: 47). Their martyrdoms established a new milestone in the sacred and valorous tradition of martyrdom not only in South Asia but the entire world.

Thus, the martyrdom of Guru Teg Bahadur and that of the younger Sahibzadas remains an aspect of Sikh martyrdom, which needs to be explored more deeply to comprehend the uniqueness of the Sikh religion in respect of its contributions towards the promotion of universal human rights, the sanctity of freedom of belief, as well as general principles of dignity and moral values. It is in this context that a long quote from one of the seminal writings of J.P.S. Uberoi will not be out of place here:

The comparative study of martyrdom, which is evidently still in its infancy, may yet come to the mature conclusion that the part played by the principle of vicariousness is essential to explain the life, death and after-life of one who undergoes suffering and death voluntarily as active witness to truth. The self-sacrifice of the real and the true martyr mysteriously results in the resurrection of the congregation and serves the cause of truth: that is the long and the short of its history, theology and sociology (Uberoi 1999: 50).

In the following section an attempt has been made to distinguish Sikh martyrdom from its counterparts in the mainstream Abrahamic/Semitic traditions.

II

THE TRADITION OF *SHAHADAT*/MARTYRDOM IN SIKHISM

EXPLICATING THE CONTENT AND CONTEXT

In Sikhism, a martyr is the embodiment of an infallible faith in the purity and divine authority of the *Nirakar/Akal Purkh* (also spelt as *Purakh*) – formless supreme being beyond the measurement of time and space) – as well as a personification for the cause of righteousness (dharma) and establishing social justice, and therefore martyrdom (*shahadat*, *shahidi*) occupies a central place within the institutional set up of Sikhism (for details see: Dogra and Mansukhani 1995: 308; Kapur 2002: 31-41; Kaur, Abnesh 2002: 63-67; Kaur, Gurnam 2002: 68-80; Saggu 2009 195-281; Singh, Balkar 2002: 89-98; Singh, Shamsher 2002: 42-48; Singh 2004: 26-33; Singh 2009: 138-145). Emanating from a glorious tradition which bespoke of the confluence

of *Piri* and *Miri* – the spiritual and temporal realms respectively – and in convergence with the equally glorious and corresponding tradition of *Degh* (cauldron to provide food to the needy on the basis of the gurnat principle of *sangat*/spiritual congregation and *pangat*/sitting together to eat without caste, class creed and gender consideration) and *Tegh* (the use of arms to protect the weak from persecution irrespective of all ascriptive identities whatsoever), the pious and epistemic domain of *sant-sipahi* (saint-soldier) forms the core of the Sikh concepts of martyr and martyrdom. Infused with divine love and love for Guru, compassion, fearlessness, *seva* (selfless service), and self-sacrifice for the cause of spiritual deeds, justice, and righteous actions, the nature of martyrdom in Sikh faith can safely be distinguished from its counterparts in the mainstream Abrahamic/Semitic traditions (Singh, Ganda 1977: 40-43; Singh, Dharam 2004: 36-37; for a detailed account of the concept *sangat* see: Malhotra 2023: 44-45). It is bereft of both the ‘guilt complex’ of the Christian tradition, and the ‘promise of reward’ embedded in the Islamic concept of *shahadat* (Singh, Hakam 2004: 35-36 Singh, Kharak 2004: 10-11).

The phenomenon of martyrdom is embedded in the teachings of its progenitor and the first Master, Baba Guru Nanak, who introduced the virtue of fearlessness in the minds of his followers as an integral way of their life exemplified in the sacred scriptures of Adi Granth (Sri Guru Granth Sahib, henceforth SGGS):

*jau tau prem khelan ka chau siru dhari tali gali meri au itu margi
pairu dharijai siru dijai kani na kijai*

(Nanak's slok Varan te Vadhik 20, SGGS:1412). *If you want to play the game of love, approach me with your head on the palm of your hand. Place your feet on this path and give your head without regard to the opinion of others* (text above in the roman and English translation adapted from: Fenech 1977:630).

Guru Nanak, stated Hakam Singh:

did not offer any rewards or enticements for playing the game of love even at the cost of one's life. Also, there is no guilt complex among Sikhs because none of the Sikh Gurus gave any promise of intercession for anyone who expressed unconditional full faith in Sikhism... Furthermore, Sikhism does not believe in

sinful birth of human beings. Love for God and Guru, or staying steadfastly on the path that leads to the Supreme Reality, is something that is beyond the idea of any rewards corresponding to attainment of paradise full of virgins (*as promised in Islam*). Sikh history is full of examples where all kinds of worldly rewards and even promises of paradise (after death) were offered but the Sikh martyrs summarily rejected them for the sake of love for their Guru and God (Singh, Hakam 2004: 37-38; *emphasis added in italics within parenthesis*).

Sikhism emphasises the inculcation of the cardinal principle of living a life of fearlessness not just for oneself, but for negating all kinds of injustices and cruelty. Fearlessness and surrender to the Will of God, including pronouncements made by the ten Sikh Gurus (enshrined in SGGS) as instruments of His Will, are what become the cradle of martyr and martyrdom in Sikh faith.

The essence of Guruship in Sikhism, however, is also distinguished from the mainstream religions of the sub-continent. To quote Ganda Singh, an accomplished authority on Sikh studies:

The Guru in Sikhism is the spiritual guide to lead his disciples on the path of God and godliness. He is a guide, a perfect person, who has realized God in his practical life. He, however, does not claim for himself any special position in relation to the Sikhs beyond that of a teacher. A Sikh will, as well, rise to the same spiritual heights as the Master provided, he faithfully follows the instructions in the conduct of his life.

There will be no difference between the two (*Asa, Chbant*, IV, 8,7,9 as referred to in Singh, Ganda 1977: 43).

The tenth Master, Guru Gobind Singh, went a step further during the historic baptism ceremony (*Khande di Paubh*) of Baisakhi, 1699, pronouncing: "He alone is a Sikh who follows the discipline laid down.

Nay, he becomes my Master and I, his servant" (as quoted in Singh, Ganda 1977: 43). To quote Ganda Singh further:

The voluntary surrender of Guru Gobind Singh to the fold of the baptized *Singhs*, the *Khalsa*, was unique in the history of religions. It not only provides a practical illustration of rising the

disciples and devotees to a level of equality with the Guru but also abolishes personal Guruship among the Sikhs for all time to come (Singh, Ganda 1977: 43).

It was in the aforementioned context that the shahadat given by the fifth Master, Guru Arjan, the first martyr in the line of historic Guruship in Sikhism, the custodian of the task for the construction of the sacred *sarovar* (tank of nectar), Harimandir (Darbar Sahib), the town of Ramdasapur (Amritsar), founder of the towns of Tarn Taran, Sri Hargobindpur, and Kartarpur (Jalandhar), and the compiler of SGGS, who thus contributed seminally towards the consolidation of the structural organisation of Sikhism and therefore has a particularly prominent profile in the pantheon of Sikh Gurus, needs to be understood as a shining example of faith in *Hukum* (Divine Order or Will) of Akal Purkh (Supreme Being/God), and adherence to truth irrespective of consequences (Grewal: 2009: 20; Nishter 2004:76-79; Singh 1994; Puri 1993); and the same was seen in the martyrdom of both the ninth Master, Guru Tegh Bahadur, and the youngest Sahibzadas of the tenth Master, Guru Gobind Singh – the grandson and great-great grandsons respectively of Guru Tegh Bahadur and Guru Arjan.

THE FAITH AND THE TRADITION

Guru Nanak laid the foundation of Sikhism, the youngest of the major religions of the world, on the basis of negation of caste, dignity of women, standing with the lowest of low, earning by the sweat of one's brow, sharing fruits of one's labour with others, and making endeavours for the creation of an egalitarian social, but the wellspring was attunement to, and expression of, the Will of the formless God (Ram 2023: 147-48). He discarded the then prevalent asceticism promulgated by the various sects of mainstream Hinduism and deeply rooted in the bhakti of Gods and Goddesses, based on complex rituals, customs, traditions, and ceremonies, and further underlined with the dos and don'ts of the *Varnashram dharma* (a social system of assigning duties and responsibilities based on a person's social class/Varna and stages of life/*ashram*). To extirpate social segregation based on the extant caste system, Baba Nanak, as mentioned earlier, established the social institutions of *sangat* and *pangat*, where all people irrespective of their faith, class, caste, and gender come together:

in a spirit of goodwill and understanding, sang the hymns of the Master and prayed to the Lord to grant to them gift of the recitation of His Holy Name, of honest livelihood and sharing their earnings with others and of service of their fellow-beings at large, without distinction of caste and creed” and partake langar (food), prepared in the common kitchen of the community, “sitting together of all present in rows for dinning, irrespective of caste and creed, of Hindu and Muslim, or of rich and poor (Singh, Ganda 1977: 40-41).

Within the Sikh faith, a shahid (martyr), is thus not necessarily one who died in battlefield fighting, but also one who lays down his life fighting against injustice (whether perpetrated by either believers or non-believers), in upholding epicentral principles and tenets of his faith – an exemplar being the martyrdom of Guru Tegh Bahadur, the ninth Nanak, who took up cudgels on behalf of the hapless Hindus single-handedly for *redeeming the principle of freedom of faith, irrespective of religious tradition*. In Indian history and folklore, he has been remembered as the protector of the Hindu faith – a unique example of its kind in the history of mankind. Interestingly, there are several Sikh scriptural hymns criticizing the *janeu* and *tilak* which the Brahmanical class then considered an end in themselves, thus giving precedence to form over the spirit of religion, but the Guru stood for freedom of belief and practice for everyone. *The religious history of mankind provides no second example of a spiritual leader laying down his life for people belonging to a religion other than his own*. Second, the *Sikh Gurus had nothing against Islam as such - and indeed, the writings of muslim mystics are found in the SGGS itself - and the Sikh scripture unequivocally states that the scriptures of neither hinduism or islam can be called false, rather false are those who do not reflect on them*. Had the contemporary political situation in India been the other way round, *Guru Tegh Bahadur would surely have made the same sacrifice for the sake of Muslims* (Singh, Dharam 2004: 32; *emphasis added in italics*).

The Sikh faith since its very beginnings with the teachings and praxis of Baba Guru Nanak (1469-1539) cultivated this ideal form of martyrdom in the minds of its followers, and this distinguished it, as mentioned above, from the Semitic tradition of martyrdom. The

distinction of becoming the first martyr in Sikhism, beyond the historic tradition of Guruship, goes to Qazi Rukan-ud-din, who enamoured by the spiritual teachings of Baba Guru Nanak during his visit (fourth *Udasi*) to Arabia, became his disciple and was killed for refusing to disown his newly-acquired Sikh identity (Tajudin 2019:40-68). The second Sikh martyr during the initial period of the evolution of the Sikh faith was Bhai Taru Popat, who was killed in 1526, by being set on fire, for raising his voice against the cruelties of the first Mughal Emperor Babur (Singh, Giani Bhajan 1991:11-13). In both of these first two cases of martyrdom outside the fold of the historic line of Guruship and during the foundational period of the Sikh faith, love for God and Guru and the faith based on his teachings alone stands for the vindication of the act of martyrdom.

The martyrdom of Guru Arjan, who was executed under the *yasa* order of Mughal emperor Jahangir (for details see: Singh 1969; Singh, Ganda 1978: 160-177; Singh, Pashaura 2005: 29-62; Singh, Pashaura 2006: Chp. 8; Grewal 2009: 19-34) was catalytic for the emergent contours of a distinct Sikh identity. Henceforth, an element of military power was inculcated in the rank and file of the Sikh faith under the supreme spiritual and temporal authority of the succeeding, and sixth Master, Guru Hargobind Singh transforming Sikhs into a valorous socio-spiritual movement for the saviour of the downtrodden, victims of injustice, and socially excluded sections of society, and was reinforced following the martyrdom of the ninth Master, Guru Tegh Bahadur, which gave rise to the Khalsa (a spiritual warrior order) formed at an historical congregation of followers of the faith in 1699 at Anandpur Sahib, Panjab, under the spiritual command of the tenth master, Guru Gobind Singh.

Even though, the fifth Master, Guru Arjan, became the first historic Guru martyr within Sikhism, and the ninth Master, Guru Tegh Bahadur, the second martyr, the theoretical foundation of martyr and martyrdom was however laid during the time of the first Master, Guru Nanak, who used the term *shahid* in his *bani* (spiritual poetry) while reflecting on the prevalence of evil and tyranny all around in the society (Adi Granth: 53; Kang 1990: 46-47). He gave a clarion call for putting an end to injustice and cruelty, and called upon his followers to ready

themselves for resolutely facing suffering and tyranny. God, he stipulated, will always be with the righteous. Guru Nanak's teachings emphasised the omnipresence of a single, formless God, while his exhortations against injustices perpetrated by the powers that be and their henchmen – whom he dared addressed as tigers and dogs respectively – the latter, emphasised Baba Nanak, awakened, disturbed, and harassed the sitting and resting masses, inflicted wounds on them, and snatched away whatever they possessed including their blood and bile.

The Kings are tigers and the courtiers' dogs, they go and (harass) or (awaken) the sitting and the sleeping ones. The King's servants inflict wound with their nails. The King's curs lick up the blood and bile of the poor subjects. Where in the Lord's Court, the men are to be assayed. The noses of these untrustworthy ones shall be chopped off (Adi Granth: 1288; as referred to in Kang 1990: 47; cf. Singh, Ganda 1977: 35-36).

Guru Nanak did not mince words in proclaiming that the path of Sikhism was hazardous and difficult to follow: If the situation arises, one should be ready to sacrifice one's life. He advised his followers not to refrain from laying down one's life, and further remarked forcefully:

If one knows how to die, O people, then, call not death bad. Fruitful is the dying of the brave persons, who are approved before their death. Hereafter, they alone are acclaimed as warriors, who receive true honour in the Lord's court (Adi Granth: 579-80; as referred to in Kang 1990: 48).

Thus, the phenomenon of martyrdom in Sikhism draws its essence from the *Gurubani*, i.e., the writings of the SGGS (for details see: Kapur 2002: 31-41; Kaur, Abnesh: 2002: 63-67; Kaur, Gurnam 2002:68-80; Kaur, Gurnam 2004: 49-55; Kaur, Rupinderjit 2002:67-71; Nishter, 2004:76-79; Singh, Dharam 2004: 29-30; Singh, Hakam 2004: 37-39;

Singh, Harbhajan 2002: 28-30; Singh, Prehlad 2002: 84-88; Singh, Sarbjinder 2002:12-22; Singh, Shamsheer 2002:43-48; and Shan 2004:184-85) The term Shahid figured once each in the bani of Guru Nanak, Sant Ravidass, and four times in the compositions of Bhai Gurdas, maternal uncle of Guru Arjan, who also served him as his amanuensis in the compilation of the SGGS (Adi Granth: 1293;

Chandan 2001: 28-30; Grewal 2011: 195; Kang 1990: 46-7; Singh 1996:1-2). Reference to the act of dying with honour also figured within the *Dasam Granth*, the *Chandi Charitr* – the authorship of which is attributed to Guru Gobind Singh – for seeking divine boon to lay down one's life for righteous cause:

Deh siva baru mohi ibai subh karman te kabahun na taron Na daro ari so jab jai laron nischai kari apuni jit karon Ar sikhabo apne hi mana koi b lalach hau gun tau ucharo Jab av ki audh nidhan banai ati hi ran mai tab jujh maron Lord grant me this boon:

Never may I turn back from righteousness;

May I never turn back in fear when facing the foe; May I ever instruct my mind to chant Thy praises; And when the end arrives,

May I fall fighting on the field of battle. (adapted from: Singh, Dharam 2004:29; see also Fenech 1997:634)

The Khalsa, in fact, was born of martyrdom itself and metamorphosed Sikhs into *sant-sipahis* (saint-soldiers). The Khalsa was created by the martyrdom of five Sikhs offering their heads for the cause of putting an end to injustice and tyranny, as demanded in an assembly on the day of Baisakhi in 1699 by the tenth Guru. The baptised five Singhs (*Panj Piare*) in turn baptised Guru Gobind Singh, leading to an unparalleled juxtaposition between the Khalsa and the Guru as expressed by the term:

Waih pargateo mard agammra waryam ikela Wah, wah Gobind Singh, ape Gur chela

And lo! There appeared an unsurpassable man;

Wonderful, wonderful is Guru Gobind Singh, a unique hero, A venerable preceptor as well as a humble disciple (adapted from Singh, Ganda 1977: 60).

The Khalsa was the advent of the idea of 'sant-sipahis' (saint-soldiers) in Sikhism, and further, it established a pathway for the baptism of adherents who were ready to die for their faith and stand with the weak, and victims of injustice and tyranny (Kang 1990:50). It is in this sense that Guru Gobind Singh thus illustrated that the concept of martyrdom encompassed the sacrificial act of death on the battlefield in defence of religion.

Thus, articulates Surjit Singh Gandhi, martyrdom in Sikhism is

not self-extinction, it is on the other hand a sort of affirmation in the faith the martyr holds and a positive projection of the urge of the martyr to uphold virtue and to resist evil” (Gandhi 1980: 460; Gandhi 2004: 102-112).

Based on the above-mentioned discussion of the term martyr, many Sikhs who died defending their faith and battling for a just cause since the early eighteenth century were considered martyrs. Banda Bahadur and his 794 companions who were executed at Delhi, “to be out to the sword at the rate of a hundred a day” (Singh, Ganda 1977: 69), and a large number of Sikhs who were killed during the rule of various tyrant governors – Zakariya Khan, Mir Mannu, Yahyya Khan, and Shah Nawaz as well as during invasions of the marauding armies of Ahmed Shah Abdali, whether for religious or political causes, are claimed to be martyrs by the Sikhs (Kang 1990: 51). By the close of the eighteenth century and after, the term ‘Shahid’ had acquired wide currency (Fenech 1997:632-35). It came to be deployed in all those cases in which the supreme sacrifice (willingly or unwillingly) was evident in pursuit of socially approved ideals (Gandhi 1980:462) thus leading to large number of martyrdoms in the proud Sikh community at the altar of its faith (Gill 1975: 5).

CHALLENGING THE SKEPTICAL VIEWPOINT

Some studies however, showed ambivalence in the case of the martyrdom of the fifth Master, Guru Arjan, the first martyr in Sikhism. Scholars of Sikh studies like Harjot Oberoi, W.H. McLeod, and the students of McLeod – later accomplished researchers – particularly Louis E. Fenech, drew a sharp line of distinction between the Sikh tradition and the available factual historical evidence in explaining the ‘martyrdom’ of Guru Arjan. They did not give any credence to the Sikh tradition about martyrs and martyrdom (Chhibber 1972; Bhalla 1971; Gupta 1984; Singh, Giani Gian 1970; Singh, Jagjit 1981, Singh 1967; Singh 1977), and were of the opinion that as far as factual historical evidence is concerned, it is too scant to support the tradition (for details see: Banga 2009: 162-79; Grewal 2011: 188-216). For them the institution of ‘martyr’ and ‘martyrdom’ begins with the ninth Guru, who valiantly offered his head in keeping with the precepts of his

faith. Louis Fenech argued, as is evident in many of his meticulously prepared writings, that during the seventeenth and eighteenth centuries one could hardly find any discernible source on the basis of which it could have been established that the fifth Master, Guru Arjan, was a martyr and therefore the fact of forsaking his mortal frame could not conclusively be designated as an act of martyrdom.

The words 'death' and 'murder' were often used to convey the *shabadat* of Guru Arjan at the hands of his persecutors (Fenech 1997: 626; McLeod 1975: 3; McLeod 1995: 40-41;), who were actually authorised to implement the Mughal order of *siayasta o' yasa rasanand* (frequently referred to as *tora/tura* in Mughal chronicles, *yasa* is a Mongolian term for law, and *siayasta* for punishment of death without shedding a drop of blood of princes and holy persons for fear of calamities) issued by emperor Jahangir for the torturous end of his mortal frame (Singh, Pashaura 2011: 298). No credible alternative accounts, Fenech emphasised, of this critical episode in Sikh history have been found so far (Fenech 1977: 623-42; Fenech 2002: 1, 23; Fenech 2001: 20-31; Fenech 2010: 75-94; for details about *Yasa* see: Singh 2005:31-32). Death and martyrdom, however, are two distinctly separate terms. The latter is distinguishable from the former in the sense that it refers to 'death for a cause' (Uberoi: 1996: 114-23, 135, 151). These terms clearly denote two separate phenomena. "The term 'martyrdom', averred Sikh scholar Kirpal Singh, is not identical with death," He continues, "persons die of various causes on which they have no control or have no escape; martyrdom, on the other hand, is offering one's life for some noble principle knowingly and deliberately" (Singh, Kirpal 2004:16). Another characteristic of martyrdom, which sharply distinguishes it from that of death, as cogently argued by Dharam Singh a scholar of Sikh philosophy, is that:

One must be willing to suffer privation and even meet death fighting against these and such other evils, with no personal motive or interest attached to that fight. In fact, true martyrdom, in Sikhism, lies in the willingness to suffer without flinching. Guru Nanak and his successors prepared their disciples for this with a view to erecting a social set up where values of equality and love, justice and tolerance, compassion and self-respect prevail

(Singh, Dharam 2004: 30).

Similarly, the case of murder is also distinctly different from martyrdom. Murder denotes the killing of a victim irrespective of any principles, whereas in the case of martyrdom one proactively lays down his/her own life for a cause – either in defence of one's faith or/and fighting against injustice and tyranny. Even as in Christianity, the crucifixion of Jesus, the beheading of his contemporary John Baptist (15BC-28AD) at the instigation of Salome, the daughter of Herodia, the ruler; and the burning at the stake of John Husa (1369-1415) for his unorthodox doctrine, cannot be considered to be ordinary killings, but martyrdoms; so is the martyrdom of Guru Arjan at the hands of his tormentors at Lahore in 1606 (cf. Singh, Kirpal 2004:17).

Another argument that Louis Fenech raised relating to the case of the martyrdom of Guru Arjan, looks more like a legal argument than an historical analysis. He was of the opinion that until the mid-twentieth century, the absence of the terms 'martyr' and 'martyrdom' within general Sikh literature, proves the non-existence of martyrs and martyrdom in Sikhism, even though references to such terms can be found in the Sikh *Ardas* (prayer) "throughout eighteenth-and early-to mid-nineteenth-century Sikh literature, it is not until the mid-twentieth century that the *Ardas* assumed the form it has today" (Fenech 1997:626; Fenech 2002: 63-102, 117-23). Thus, the actual process of formation of these terms and the very form that the *Ardas* has acquired today, argued Fenech, were products of the late-nineteenth century Sikh 'reform' movement, the Singh Sabha, and more precisely of the intellectual efforts of its micro group popularly called Tat Khalsa (True Khalsa) 'informed in parts through dialogue with Western Orientalism' (Fenech 2017: 626; cf. Oberoi 1994). Thus, he asserts that the concept of the martyr and the central place which it has acquired over time within the *Ardas* got articulated during the rise of Tat Khalsa within the Sikh reform movement, which eventually impacted the whole process of its concretization within the Sikh discourse during the twentieth century (Fenech 2002: 190)

Based on the aforementioned narrative, Louis Fenech tried to explicate the concept of martyrdom in Sikhism through the medium of two questions are a concept of martyrdom and the Sikh reverence

towards its martyrs characteristics that can be traced throughout the history of the Sikh people? Is the image of the martyr we have in Ardas the image we find to the nineteenth century? (Fenech 1977: 626).

In his next article entitled “Martyrdom and the Execution of Guru Arjan in Early Sikh Sources,” carried in Journal of the American Oriental Society (Fenech 2001: 20-31), Fenech further argued that:

A meticulous analysis of contemporary and near-contemporary sources does not substantiate the claims of Sikh tradition. Such analysis, in other words, makes it clear that many scholars extrapolate far too much from these texts, filling in the numerous gaps in the narrative these sources supply with popular understandings forged in later centuries. And, secondly, *I seriously doubt that martyrdom as a concept was present in the Sikh tradition during the early to mid-seventeenth century*, in as much as an investigation of the many hymns in the Adi Granth used by traditional Sikh scholars to support the presence of this conceptual system *are always taken out of context and misconstrued*. It appears to me that the relatively stable political and social atmosphere of sixteenth-century northern India, due in large part to the benign policies of the emperor Akbar and to the relatively small size of the Sikh Panth, did not necessitate such a generalized doctrine of redemptive death (Fenech 2001: 21; *emphasis added in italics*).

To address the above-mentioned critical issues, Fenech began his investigation by critically analysing the narrative of the martyrdom of Guru Arjan as presented in the Sikh tradition on the basis of distinction between tradition and evidence. His central argument is based on his conviction that the Sikh tradition of martyrdom lacks historical evidence and its absence of a terminology of synonyms of the words ‘martyr’ and ‘martyrdom’.

III

GURU ARJAN: THE EPITOME OF SIKH MARTYRDOM

As per the Sikh tradition, Guru Arjan was martyred in 1606 under the order of Mughal emperor Jahangir following the Mongolian pattern

of execution with torture without allowing a drop of blood from the body of the culprit to spill on the ground (Singh 2005: 31-32). Emperor Jahangir, the Sikh tradition says, was deeply distressed with Guru Arjan for a number of reasons primarily for his support to shahzada (prince) Khusrau, his son and rival claimant to the Mughal throne. As the tradition unfolds, it is believed that Guru Arjan received shahzada Khusrau and allegedly blessed him with a *qashqa* or *teeka* (victory mark) on his forehead. Earlier, his grandfather, Emperor Akbar, also visited the third Master, Guru Amar Dass and the fifth Master, Guru Arjan, partook in *Langar* (food prepared in common kitchen), reduced agricultural tax on the then hard-pressed peasants, and had received the blessings of these Gurus (Singh Ganda 1978: 173; Grewal 2009: 20). However, as far as the historical veracity of the narrative of the Guru's blessing for Khusrau was concerned, there is neither any unanimity among the scholars of Sikh studies nor any historical evidence (Singh, Ganda 1977: 48-50).

There were several reasons attributed to emperor Jahangir's order against Guru Arjan. Firstly, the burgeoning following of Guru Arjan not only among the Hindus but also 'foolish Muslims' – as the emperor referred to the latter, and mentioned in the *Tuzuk-i-Jahangiri/Jahangirnama* (autobiographical account of emperor Jahangir life), secondly the uninterrupted existence of the Sikh faith since the times of Baba Nanak, a faith which he contemptuously called 'false traffic' to soon be done away with, and thirdly, the alleged conspiratorial roles played by both Sheikh Ahmad Sirhindi, head of the Sufi Naqashbandi Silsila – who was deeply aggrieved by the respect Guru Arjan enjoyed among the populace across caste, class, and creed – and by Chandu Shah of Lahore who was an official in service of the Lahore Subedar (ruler) and whose daughter's solicited marriage to the son (and later the sixth Guru Hargobind Singh) of Guru Arjan had been declined, and now wanted to either avenge this perceived insult or to force the Guru to reconsider and accept this marriage proposal.

Shaikh Ahmand Sirhindi, a bitter opponent of emperor Akbar's policy of respect for non-Muslim religions and leniency on the proper implementation of *shariat*/ Islamic rule of law, found an opportunity in the eagerness of prince Salim (later emperor Jahangir) to usurp the

Mughal throne from his father emperor Akbar. He promised prince Salim his full support through his disciple and the Subedar of Lahore, Murtza Khan (Shaikh Farid Bukhari) conditional on the prince agreeing to abandon the liberal policies adopted by his father, emperor Akbar. The aggrieved Shaikh wanted the strict implementation of *Shariat law* and putting an end to all other faiths, which were ‘*kafir*’ in his eyes. However as far as the historical evidence about the involvement of either Chandu Shah or Shaikh Ahmed Sirhindi in the martyrdom of Guru Arjan is concerned, Ganda Singh, as in the case of Guru’s blessing to Khusrau, found no merit in them whatsoever. There are no references to either Shaikh Sirhindi or Chandu Shah in the only available authentic historical source – *Tuzuk-i Jahangiri* (Singh, Ganda 1978: 160). However, with regards to the martyrdom of Guru Arjan, emperor Jahangir has recorded under whose orders Guru Arjan was arrested and executed in 1606, should, historically speaking, be taken as the best and the most reliable authority... He was the chief prosecuting authority to exhibit the criminal charge against him as well as the final judge in the case to pass the sentence of death on him. And fortunately for history, we have both, the Emperor’s charges and his sentence, available to us in his own words as recorded by him in his autobiography, the *Tuzuk-i-Jahangiri*, writes Ganda Singh (1978: 160).

ACCORDING TO JAHANGIR:

There lived at Goindwal on the bank of the river Biah (Beas) a Hindu named Arjan in the garb of a *Pir* and *Shaikh*, so much so that he had by his ways and means captivated the hearts of many simple-minded Hindus, nay, even of foolish and stupid Muslims and he had noised himself about as a religious and worldly leader. They called him Guru, and from all directions, fools and fool-worshippers were attracted towards him and expressed full faith in him. For three or four generations they had kept this shop warm. For a long time, the thought had been presenting itself to me that either I should put an end to this false traffic or he should be brought into the fold of Islam” (adapted from Singh, Ganda 1978: 160).

Though some reference is available in the *Jahangirnama* about the alleged visit of prince Khusrau and to the episode of applying a *qashqa* (*teeka*) on his forehead by Guru Arjan, Ganda Singh was of the opinion

that:

This was all a concoction of the interested traducers of the Guru ... to excite the ire of the short-tempered Emperor to issue the orders of the Guru's execution all at once without making any enquiries about it... His mind had already been prejudiced against the Guru and he was only waiting for an opportunity to put an end to his preachings... The Guru was not a politician to be in any way interested in the success of the prince's rebellion. As far as the *qashqa* or *teeka*, never in the history of the Gurus there has been any occasion for any Guru to anoint any one, Sikh or non-Sikh. Even the succeeding (*as well as preceding*) Guru was never *teeka'd* by any Guru himself. This practice was followed by all the gurus up to the time of the last Guru. Guru Arjan could not have departed from and gone against the accepted practice of his religion (Singh, Ganda 1977: 48-50; for more details also see: Singh 1969; *emphasis added in italic in parenthesis*).

In the light of the aforementioned texts, there remains no doubt about the arrest and execution of Guru Arjan for his popularity, religious preaching and refusal to come into the fold of Islam under the dictate of emperor Jahangir. He preferred to forsake his life than to abandon his faith – clear evidence of his being a martyr (cf. Singh, Pashaura 2011: 297). This also refutes the polemical narrative woven by Louis Fenech around his wild conjectures that since the whole process of Guru Arjan's execution:

was purposely kept in a private affair... since there exists no evidence to suggest that Guru Arjan's execution was public. The cause for which the Guru died (if there was one), an essential component in the transformation of a victim into a martyr, therefore, would not have been known or made known, as the event lacked a Sikh witness (Fenech 2001: 23).

Elsewhere, while stretching his conjecture of the private affair of the execution of the Guru, Louis Fenech was of the opinion that though one finds a reference in the seventeenth century source of the *Dabistan-i-Mazhib*/*'The School of Religion'* (1645 CE.) in which a mention was made about an actual observer as an eyewitness account of the execution of the Guru amidst 'the heat of the sun, the severity of

summer, and the tortures of the bailiffs' (Fenech 1997: 627; for details see: Singh 1967: 47-71), actually this information was also not based on personal account of the author of this source (*Dabistan-i-Mazhib*) but was procured from someone else almost forty years after the happening (Ibid). To quote Fenech further:

The statement regarding the tortures to which the Guru was subjected may well have been part of mid-seventeenth-century oral tradition, and the tortures may have in fact occurred, as Jahangir notes in his memoirs... that he had ordered Arjan to be 'punished [scil., tortured?] and execute (*siyasat o yasa rasanand*)' (Ibid).

He continued:

Yet neither the *Dabistan-i-Mazhib* nor the emperor's orders are enough to verify beyond doubt that Arjan was indeed tortured during his imprisonment. We may assume from the references in the emperor's memoirs that some form of punishment was meted out to the Guru, but that these included the particular punishments narrated above cannot be substantiated (Ibid).

However, the absence of factual evidence is not always an essential condition to credibly assert the existence and nature of an event on a balance of probabilities, when the availability of circumstantial evidence substantiates it. Moreover, in the case of the martyrdom of Guru Arjan, to whom Sukha Singh (Singh, Sukha 1989 rpt.) refers to in his *Gurbilas Patshahi 10* 'as the bestower of the gift of fearlessness on the world', and Ganda Singh as the one:

who was not only the leader of Sikh religion, holding a position 'equivalent to that of Pope amongst the Christians,' to use the words of the Rev. Fr. Fernao Guerreiro, but also a saint and a scholar who had given to the world a scripture of highest order," (Singh, Ganda 1978: 170),

it will be a wishful thinking to, dare disobey the order of an autocrat despot whose word was law? ... and who himself being under pressure of the revivalist Muhammadans and political necessity 'to act as defender of the Islamic faith' has to 'prove the *bonafides* of his promise to act as a defender of Islam and a saviour of the Muslims from the influences of non-Muslims

(Singh, Ganda 1978:171 & 174).

Other circumstantial evidence in support of the horrendous torture inflicted on Guru Arjan under the *yasa* orders of the Mughal emperor was:

the story of how two young Armenian Christian children, aged 14 and 10 years were ordered by Jahangir to be flogged in his own presence with a whip, used for scourging criminals, to coerce them to repeat the *Kalima* as a confession of the acceptance of the faith of Islam, how cruelly Jahangir ‘ordered them to be held hand and foot and despite their protestations and cries had them circumcised then and there, in his own presence and how mercilessly the bleeding children were whipped again and again, under his orders and in his very presence, to make them repeat the words of the *Kalima* after their forceful circumcision, is too painful and heartrending to be narrated here (Singh, Ganda 1978: 174-75).

The preceding narration depicts the extent to which emperor Jahangir ‘in the beginning of his reign ... to which he could then sink at the instigation of the orthodox mullas’ (Ibid.: 175), who had extracted a promise from him to abandon the liberal policy towards non-Muslim religion adopted by his father, emperor Akbar, for their support to him in capturing the Mughal throne. Ganda Singh continues:

The sentence, of a tortuous death passed against Guru Arjan in the first year of his reign was, therefore, in keeping with the then changed religious policy and mental attitude to which wild cruelty was not a thing unknown (Ibid.).

Against the background of the above-mentioned discussion about the state-of-mind of emperor Jahangir, and buying the reverse argument of Louis Fenech, one can ask where is the evidence to prove beyond doubt that Guru Arjan was indeed not tortured during his imprisonment? Secondly, was it possible for someone to disregard the *yasa* orders issued by emperor Jahangir against Guru Arjan? However, the certainty inherent in Louis Fenech’s conclusion wilts under scrutiny – on what basis can he unequivocally assert that Guru Arjan was not tortured? Who would have the temerity to disobey a *yasa* order by the emperor himself, and if so, then what was the incentive for taking

such a step which if discovered – and it would have been extremely difficult to have hidden such defiance concerning such a high profile personage – would have attracted the death penalty? No proof of any such has been presented by either Fenech or anyone else.

Thus, given the choice between a tortuous end of life under the *yasa* order, or the embrace of Islam, as per the sole available authentic historical source of *Jahagirnama*, Guru Arjan preferred the former, and became the first martyr in the historic Guruship tradition of Sikh history. Other prominent martyrdoms in the spiritual Sikh history, were that of the ninth Master, Guru Tegh Bahadur – about whom records are available in relatively greater details in *Dasam Granth* (Jaggi & Jaggi 1999; Singh, Jodh and Singh Dharam 1999), especially the *Bachitar Natak*; *Gurbilas* texts of Sainapat (Sainapat 1967), Koer Singh (Singh, Koer; Malhotra 2022: 66-81) and Sukha Singh (Singh, Sukha 1989 rpt.); *Shahidbilas* of Sewa Singh (Singh, Sewa 1961); Guru Panth Prakash of Ratan Singh Bhangu Bhangu 1993; Bhangu 2004), and Santokh Singh's Gur-pratap Suraj Granth of 1843 – and those of the younger Sahibzadas of Guru Gobind Singh, who thus followed into the footsteps of their great-great-grandfather Guru Arjan and grandfather Guru Tegh Bahadur (Grewal 2011:202; for *Gurbilas* and *Shahidbilas* literature see: Grewal 2011:118-132; Malhotra 2016: 242-49). Notably, the martyrdom of Guru Tegh Bahadur, in the historic Guruship tradition, was preceded by the martyrdom of Bhai Mati Das, Sati Das, and Diyala – all long-term companions of the Guru – 'before his very eyes' (Singh, Ganda 1977: 58). They were subjected into extreme torture in an attempt 'to frighten the Guru into submission', and to bring him into the fold of Islam (Singh, Ganda 1977: 58; Singh, Gajindar 2004: 45; see also Singh, Trilochan 1967). Associating the martyrdom of Guru Tegh Bahadur with that of the fifth Master, Guru Arjan, who was also his grandfather, Ganda Singh wrote:

While Mati Das was bound between two pillars and was swan in twain, and Dila was boiled to death in a cauldron of water, Sati Das was roasted alive with cotton wrapped round his body. But as no fear or favour, offered by the Mughal nobles, could prevail upon the Guru to renounce his faith and accept Islam, Muhammad Ahsan Ijad tells, he was executed in the Chandni

Chowk on November 11, 1675 (Maghar Sudi 5, 1732 Vikrami). Thus did Guru Tegh Bahadur lay down his life as *a martyr at the altar of dharma* and, in the words of his son Guru Gobind Singh, he gave up his life but *surrendered not the conviction of his heart. This was in keeping with spirit of the fifth Nanak Guru Arjan who had accepted to be tortured to death in defence of his faith and was the first martyr of the Sikh-panth* (Singh, Ganda 1977: 58-9; *emphasis in italics added*).

Other than these early instances of the spiritual domain of martyrdom of Guru Arjan, Guru Tegh Bahadur, two younger Sahibzada (Zorawar Singh and Fateh Singh) of Guru Gobind Singh, Bhai Mati Das, Sati Das, and Divala, the Sikh history is suffused with innumerable instances of martyrdom by Sikhs both in its spiritual and terrestrial domain, who sacrificed their lives ‘knowingly and voluntarily... for altruistic causes and noble ends’ (Singh, Hakam 2004:39;). Most notable among them that come to mind are: the two elder Sahibzadas of Guru Gobind Singh, Ajit Singh and Jujhar Singh, who attained martyrdom while fighting in the battle of Chamkaur Sahib, the two younger ones who laid down their lives at Sirhind in Defence of their faith, the three of the *panj piare* (five beloved), the forty Sikhs who attained martyrdom fighting at Chamkaur Sahib and also forty Muktas who also attained martyrdom fighting at Muktsar Sahib, Banda Singh Bahadur, Bhai Mani Singh, Bhai Deep Singh, Bhai Tara Singh, Bhai Bota Singh, Bhai Garja Singh, Bhai Taru Singh, Bhai Lachman Singh, Bhai Subeg Singh, Bhai Mahtab Singh, Bhai Dalip Singh, Nihang Gurbakhsh Singh and many more who sacrificed their lives for the cause of humanity. (cf. Singh, Hakam 2004:39; Grewal 2011:188 & 210; see also Singh, Giani Bhajan 1991; Singh, Bhagat Lakshman 1989).

The horrific persecution of Sikhs under the autocracy of the Mughals until the demise of their hold on Punjab was not only a saga of unheard brutalities in the history of mankind, but also of new heights of martyrdoms attained by the lovers of Guru and God standing witness to the purity of their faith as well as forsaking their lives in battlefields for righteous deeds (Singh, Hardit 2004: 65). Based on the principle of unconditional surrender in the name of Guru and in agreement with the will (*bhavana*) of God, martyrdom in the Sikh

tradition became a distinct genre (Grewal 2011:196-201). Embedded in the principles of 'to forfeit life rather than faith', and 'to lay down one's life in the righteous cause', martyrdom in Sikhism unlike the Abrahamic tradition rose above the dynamics of rewards in this world and beyond. Though, the term *shahid* travelled into the Sikh world, as discussed before, from the Muslim tradition, which in turn was a motley of Jewish and Hellenic elements, 'besides of course, what the soil and tradition of Arabia lend to it,' but over the years, it has evolved its own unique existence so much so that one of the twelve Sikh *missals* or federating clans came to be known as *Misal Shabeedan* – fraternity of the Martyrs – and the spot where Nihang Gurbakhsh Singh and a handful of his fellow Singhs were cremated, after they achieved *shahadat* defending the Darbar Sahib (Amritsar) from an overwhelming army of Afghans invaders, a *shahidganj* was constructed to remember where they have 'given their heads for the sake of their faith' (Talib 1990: 220 and 225; Grewal 2011 202 & 212).

The uniqueness of martyrdom in the Sikh tradition can also be known from the fact that it gave rise to a new form of literature called *Shahidbilas* (a poetical work written in praise of a martyr), the first of its kind since the birth of the Khalsa. Martyrs and the places of their martyrdom (monuments) came to acquire central stage in the Khalsa tradition which was, in fact, continuation of the 'the Sikh tradition' commencing with the teachings of Guru Nanak and exemplified in the martyrdom of Guru Arjan, "the first 'modern' martyr of India", to borrow the expression from J.P.S. Uberoi, whose "life, work and death represented all that Guru Nanak had founded and anticipated" (Grewal 2011: 191). The precepts of Guru Nanak, the founder of the faith, taken forward through the maiden martyrdom of Guru Arjan, were meticulously followed in the martyrdoms of Guru Tegh Bahadur, four Sahibzadas and a large number of the followers of the faith who sacrificed their lives at the altar of their faith as well as righteous cause as true believers in the teachings of the truthful house of Baba Nanak and as emissaries of his egalitarian way of life, free from the binaries of 'we and others' and immersed in the 'word' of Guru and the *hukam* of Akal Purkh.

CONCLUSION

My key argument in the study revolves around the tradition of martyrdom in Sikh faith, which got deeply ingrained in the collective memory of the Panth that finally became an integral part of the institution of the Khalsa. Available scholarship offers divergent interpretations emanating from two principles, but opposing standpoints – Sikh tradition, steeped in Sikh ideology, and historical evidence based on contemporary and ‘near-contemporary’ sources – about the origin of the concept of martyrdom and actual happening of this contentious but highly venerated episteme.

Groomed in the spiritual teachings of the founder of the Sikh faith, Baba Guru Nanak, and followed by nine preceptors down the line of the tradition and institution of historic Guruship, *Shahadat*, actually an Islamic principle, travelled eastward with the advent of Mughal rule in India, eventually got absorbed into the Punjabi language and popularised in its native folklore by *dhadis* (traditional bards). Guru Arjan, the fifth Master, who sacrificed his mortal frame for the purity of his faith – a cardinal principle for the vindication of shahadat (martyrdom), became the epitome of the phenomenon of shahadat in Sikhism. Given the choice to embrace Islam or face execution according to the Mughal law of *yasa*, as recorded in *Tuzuk-i Jahangiri*, authored by emperor Jahangir himself, who also passed the horrific execution orders, Guru Arjan preferred the latter – a clear case of ‘death for a cause’, a testimony of his being the first martyr and vindication of the attainment of martyrdom.

~~~

DECLARATION OF CONFLICTS OF INTEREST AND FUNDING

The author declared no potential conflicts of interest and received no financial support for the research, authorship and/or publication of this article.

ACKNOWLEDGEMENTS

This is a revised and condensed version of the paper prepared and presented at Three Day World Punjabi Conference on *Shahadat da Sikh Sankalp*, jointly organised by Virasat Punjab Manch and Dept. of Guru Nanak Sikh Studies, Panjab University, Chandigarh, February

15-17, 2024; and published online in *Sikh Formations: Religion, Culture, Theory*, June 6, 2025 and *Ambedkar Times* (California, USA), 17(14):1-8, June 11, 2025. Valuable contribution during the discussion hour helped me significantly in sharpening the arguments raised in this study. My sincere gratitude to all the esteemed organisers, fellow panelists and seminarians. I am also grateful to Shinder Thandi, Dilpreet Gill, Karamjit K. Malhotra, Arvind-Pal Mandair, Sona Singh, Amarjit Chandan, Avtar Singh (UK), Jasmer S. Bala, Bidyut Chakravarty, Kuldip Singh, Jugdep Chima, Jaspal Kaur Kaang and Parmveer Singh for their incisive comments and valuable suggestions. Last but not least, I am indebted to my family members for their treasured household support. For all the views articulated in this study, however, I alone am responsible.

~ ~ ~

REFERENCES

- Banga, Indu (2009). "Recent Studies on the Martyrdom of Guru Arjan: A Critique," in Prithipal Singh Kapur and Mohinder Singh (eds.), *Guru Arjan's Contribution, Martyrdom and Legacy*. Amritsar: Singh Brothers, Pp.162-79.
- Bhalla, Sarup Das. *Mahima Prakash* Vo. II (Pbi), ed. Gobind Singh Lambha. Patiala: Punjab Language Departments, 1971.
- Bhangu, Ratan Singh (1993). *Prachin Panth Prakash*, ed. Balwant Singh Dhillon. Amritsar: Singh Brothers.
- Bhangu, Ratan Singh (2004). *Sri Guru Panth Prakash*. New Delhi: Bhai Vir Singh Sahit Sadan.
- Brass, Paul R. (2006) "Victims, Heroes of Martyrs? Partition and the Problems of Memorialization in Contemporary Sikh History," *Sikh Formations*, 2(1):17-31.
- Canney, Maurice A (ed., 1921). *An Encyclopaedia of Religions*. London: George Routledge & Sons Ltd.
- Chandan, Amarjit (2001). *Phailsufian: Essays in Punjabi by Amarjit Chandan*. New Delhi: Navyug Publishers.
- Chhibber, Kesar Singh (1972). *Bansavalinama Dasam Patshabian Ka* (Pbi), ed. Rattan Singh Jaggi, *Parkh: Research Bulletin of Panjabi Language and Literature* (ed. S.S. Kohli), Vol. II, Chandigarh: Panjab University.
- Dilgeer, Harinder Singh (1997). *The Sikh Reference Book*. Canada: The Sikh Education Trust.
- Dogra, Ramesh Chander and Mansukhani, Gobind Singh, eds. (1995).

- Encyclopaedia of Sikh Religion and Culture*. New Delhi: Vikas Publishing House Pvt. Ltd.
- Fenech, Louis E. (1997). "Martyrdom and the Sikh Tradition," *Journal of the American Oriental Society*, 117(4): 623-42.
- Fenech, Louis E. (2001). "Martyrdom and the Execution of Guru Arjan in Early Sikh Sources," *Journal of the American Oriental Society*, 121(1): 20-31.
- Fenech, Louis E. (2002, 2nd imp. First published 2000). *Martyrdom in Sikh Tradition: Playing the "Game of Love"*. New Delhi: Oxford University Press.
- Fenech, Louis E. (2010). "Martyrdom: W.H. McLeod and his Students," *Journal of Punjab Studies*, 17(1&2): 75-94.
- Gandhi, Surjit Singh (1980). *Struggle of the Sikhs for Sovereignty*. Delhi: Gur Das Kapur.
- Gandhi, Surjit Singh (2004). "Martyrdom: A Sub-Structure of Sikh Identity," in Kharak Singh (ed.). *Martyrdom in Sikhism*. Chandigarh: Institute of Sikh Studies, pp. 102-112.
- Gill, Pritam Singh (1975). *Guru Tegh Bahadur: The Unique Martyr*. Jullundur: New Academic Publishing Co.
- Grewal, J.S. (1998, 2nd imp.). *Guru Nanak in History*. Chandigarh: Panjab University.
- Grewal, J.S. (2009). "Guru Arjan Dev's Life: Martyrdom and Legacy," in Prithipal Singh Kapur and Mohinder Singh (eds.), *Guru Arjan's Contribution, Martyrdom and Legacy*. Amritsar: Singh Brothers, pp.19-34.
- Grewal, J.S. (2011). *Recent Debates in Sikh Studies: An Assessment*. New Delhi: Manohar (especially Chp 9: The Issue of Martyrdom).
- Gupta, H.R. (1984). *History of the Sikhs*, Vol. I: The Sikh Gurus, 1469-1708. New Delhi: Munshiram Manoharlal Publishers.
- Jaggi, Rattan Singh and Jaggi, Gursharan Kaur eds. (1999) *Sri Dasam Granth Sahib*, Vol. I. New Delhi: Gobind Sadan.
- Kang, Gulzar Singh (2002). "Shahadat da Dharm Vigyan Paripekh," *Nanak Parkash Patrika (Punjabi & English): Shahadat Vishesh Ank*, June, Ank 1: 49-53.
- Kang, Mona (1990). "Concept of Martyrdom in Sikhism and Sikh Martyrs Upto Eighteenth Century." Unpublished PhD thesis, Chandigarh: Department of Guru Nanak Sikh Studies, Panjab University.
- Kapur, Navratan (2002). "Sikh Dharm vich Shahid atey Shahidi da Saroop," *Nanak Parkash Patrika (Punjabi & English): Shahadat Vishesh Ank*, June, Ank 1: 31-41.
- Kapur, Prithipal Singh (2004). "Martyrdom in Sikhism with special Reference to Martyrdom of Sahibzadas," in Kharak Singh (ed.). *Martyrdom in*

- Sikhism*. Chandigarh: Institute of Sikh Studies, pp. 113-118.
- Kaur, Abnesh (2002). "Sikh Dharm vich Shahadat," in *Nanak Parkash Patrika (Punjabi & English): Shabadat Vishesh Ank*, June, Ank 1: 63-67.
- Kaur, Gurnam (2002). Sikh Dharm Chintan vich Shahadat da Sankalp," *Nanak Parkash Patrika (Punjabi & English): Shabadat Vishesh Ank*, June, Ank 1: 68-80. Kaur, Gurnam (2004). "The Concept of Martyrdom in Sikhism," in Kharak Singh (ed.). *Martyrdom in Sikhism*. Chandigarh: Institute of Sikh Studies, pp. 49-55.
- Kaur, Rajkumari Balinderjit (2002). "The Concept of Martyrdom," *Nanak Parkash Patrika (Punjabi & English): Shabadat Vishesh Ank*, June, Ank 1: 99-108.
- Kaur, Rupinderjit (2004). "Martyrdom in Sikhism," in Kharak Singh (ed.). *Martyrdom in Sikhism*. Chandigarh: Institute of Sikh Studies, pp. 67-72.
- Malhotra, Karamjit K (2016). *The Eighteenth Century in Sikh History: Political Resurgence, Religious and Social Life and Cultural Articulation*. New Delhi: Oxford University Press.
- Malhotra, Karamjit K (2022). "Koer Singh's Gurbilas Patshahi 10," *Punjab Journal of Sikh Studies*, 9:66-81.
- Malhotra, Karamjit K (2023). "The Sikh Sacred Space: From Guru Nanak to Maharaja Ranjit Singh," *Journal of Sikh and Punjab Studies*, 30(1): 43-69.
- McLeod, W.H. (1975). *The Evolution of the Sikh Community*. Oxford: Clarendon Press.
- McLeod, W.H. (1987). *The Chaupa Singh Rahit-Nama*, tr. & ed. Dunedin: The University of Otago.
- McLeod, W.H. (1995). "Arjan's Death", in W.H. McLeod, *Historical Dictionary of Sikhism, Religion, Philosophy, and Movements*, no. 5. Lanham, Md.: The Scraecrow press.
- McLeod, W.H. (1997). *Sikhism*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Nishter, Nanak Singh (2004). "Guru Nanak's Motivation for Martyrdom," in Kharak Singh (ed.). *Martyrdom in Sikhism*. Chandigarh: Institute of Sikh Studies, pp. 73-79.
- Oberoi, Harjot (1994). *The Construction of Religious Boundaries: Culture, Identity and Diversity in the Sikh Tradition*. New Delhi: Oxford University Press.
- Puri, Sunita (1993). *Advent of Sikh Religion: A Socio-Political Perspective*. New Delhi: Munshiram Manoharlal Publishers.
- Ralhan, O.P. Editor-in-Chief (1997). *Encyclopaedia of Sikhism – Religion and Culture Vol. 1*. New Delhi: Anmol Publications Pvt. Ltd.
- Ram, Ronki (2023). Understanding Diversity and Deras within the Sikh Panth

- (Community): Some Critical Reflections,” *Journal of Sikh and Punjab Studies*, 30(1): 147-212.
- Saggu, Harbans Kaur (2009). “Sri Guru Arjan Dev Ji di Shahadat de Punjabi Srotan da Vishleshan,” in Prithipal Singh Kapur and Mohinder Singh (eds.), *Guru Arjan’s Contribution, Martyrdom and Legacy*. Amritsar: Singh Brothers, Pp.195-281.
- Sainapat (1967). *Shri Guru Sobha*, ed. Shamsheer Singh Ashok. Amritsar: SGPC.
- Shan, Harnam Singh (2004). “Sikh Dharm vich Shahadat da Sankalp te Parampara de Sandarabh vich Char Sahibzadias de Adutti Shahadat,” in Kharak Singh (ed.). *Martyrdom in Sikhism*. Chandigarh: Institute of Sikh Studies, pp. 177-191.
- Singh, Balkar (2002). “Martyrdom: A Continuing Feature in Sikhism,” in *Nanak Parkash Patrika (Punjabi & English): Shahadat Vishesh Ank*, June, Ank 1: 89-98.
- Singh, Bhai Jodh (1967). “Jin Prem Kiyo Tin Hi Prabh Payo,” in S.S. Amol (ed.), *Ek Murit Anek Darsan* (pbi). Jalandhar: Lyallpur Khalsa College, pp. 44-5.
- Singh, Giani Bhajan (1991). *Sadhe Shabid*. Amritsar: Singh Brothers.
- Singh, Darshan (1968). *Indian Bhakti Tradition and Sikh Gurus*. Chandigarh: Panjab Publishers.
- Singh, Dharam (2004). “Martyrdom in Sikhism,” in Kharak Singh (ed.). *Martyrdom in Sikhism*. Chandigarh: Institute of Sikh Studies, pp. 26-33.
- Singh, Dharam (2009). “Concept of Tradition of Martyrdom in Sikhism,” in Prithipal Singh Kapur and Mohinder Singh (eds), *Guru Arjan’s Contribution, Martyrdom and Legacy*. Amritsar: Singh Brothers, pp.138-145.
- Singh, Gajinder (2004). “Martyrdom – The Fatal Attraction,” in Prithipal Singh Kapur and Mohinder Singh (eds), *Guru Arjan’s Contribution, Martyrdom and Legacy*. Amritsar: Singh Brothers, pp.40-48).
- Singh, Ganda, tr. (1967). “Nanak-Panthis or The Sikh and Sikhism of the Mid- Eighteenth Century [sic], Translated from the Dabistan-i-Mazahib,” *Punjab Past and Present*, 1(1):47-71.
- Singh, Ganda (1969). *Guru Arjan’s Martyrdom (Re-interpreted)*. Patiala: Guru Nanak Mission.
- Singh, Ganda (1977). “The Impact of Guru Nanak’s Teachings on the Lives of His Followers,” *The Punjab Past and Present*, XI-I(21), April: 32-80.
- Singh, Ganda (1978). “The Martyrdom of Guru Arjan,” *The Punjab Past and Present*, XII-I (23), April: 160-177.
- Singh, Giani Bhajan (1991). *Sade Shabeed* (Pbi). Amritsar: Singh Brothers.

- Singh, Giani Gian (1970). Sri Guru Panth Parkash. Patiala.
- Singh, Gurmukh (n.d.). "Martyrdom in Sikh Tradition," Sikh Missionary Society, U.K. Available online: <https://www.sikhmissionarysociety.org/sms/smsarticles/advisorypanel/gurmukhsinghsewauk/martyrdomtradition/> (accessed on 20.12.2024).
- Singh, Hakam (n.d.). "The Concept of Martyrdom and Sikhism," Sikh Welfare Foundation of North America, USA. Available online: <https://globalsikhstudies.com/wp-content/uploads/2023/06/The-Concept-of-Martyrdom-and-Sikhism-Dr-Hakam-Singh-1.pdf> (accessed on 20.12.2024).
- Singh, Hakam (2004). "The Concept of Martyrdom in Sikhism," in Kharak Singh (ed.). *Martyrdom in Sikhism*. Chandigarh: Institute of Sikh Studies, pp. 34-39.
- Singh, Harbans, Editor-in-Chief (1997). *The Encyclopaedia of Sikhism*, Vol. III, Patiala: Punjabi University.
- Singh, Harbhajan (2002). "Shahid atey Shahadat-Sankalpatnic Vivechan," in *Nanak Parkash Patrika (Punjabi & English): Shahadat Vishesh Ank*, June, Ank 1: 23-30.
- Singh, Hardit (2004). "What Makes a Man a Martyr," in Kharak Singh (ed.). *Martyrdom in Sikhism*. Chandigarh: Institute of Sikh Studies, pp. 61-66.
- Singh, Jagjit (1981). *The Sikh Revolution: A Perspective View*. New Delhi: Kendri Singh Sabha.
- Singh, Jodh and Singh, Dharam (1999). *Sri Dasam Granth Sahib*, Text and Trans. Vol. 1, Patiala: Heritage Publications.
- Singh, Kaour (1970). *Mansur Al-Hallaj*. Patiala: Guru Gobind Singh Department of Religious Studies, Punjabi University.
- Singh, Karan (1970 rpt 1963). *Prophet of Indian Nationalism: A study of the Political Thought of Sri Aurobindo Ghosh, 1893-1910*. Bombay: Bharatiya Vidya Bhavan (originally published by London: George Allen & Unwin Ltd, 1963).
- Singh, Khushwant (1977). *A History of the Sikhs Vol. I*. New Delhi: Oxford University Press.
- Singh, Kharak (2004). "Introduction," in Kharak Singh (ed.). *Martyrdom in Sikhism*. Chandigarh: Institute of Sikh Studies, pp. 5-15.
- Singh, Kirpal (2004). "Concept of Martyrdom in Sikhism and Martyrdom of Sahibzadas," in Kharak Singh (ed.). *Martyrdom in Sikhism*. Chandigarh: Institute of Sikh Studies, pp. 16-25.
- Singh, Koer (1968). *Gurbilas Patshahi 10*, ed., Shamsheer Singh Ashok. Patiala: Punjabi University.

- Singh, Bhagat Lakshman (1989). *Sikh Martyrs*. Ludhiana: Lahore Book Shop.
- Singh, Narain (1967). *The Holy Guru Arjun*. Amritsar: S. Narian Singh, 26, Shivala Road.
- Singh, Pashaura (2005). "Understanding the Martyrdom of Guru Arjan," *Journal of Punjab Studies*, 12(1): 29-62.
- Singh, Pashaura (2006). *Life and Work of Guru Arjan: History, Memory, and Biography in the Sikh Tradition*. Delhi: Oxford University Press.
- Singh, Pashaura (2011). "Reconsidering the Sacrifice of *Guru Arjan*," *Journal of Punjab Studies*, Vol 18(1&2, Special Issue): 295-316.
- Singh, Sarbjinder (2002). "Shahadat da Sikh Sankalp" (Punjabi), in *Nanak Parkash Patrika (Punjabi & English): Shabadat Vishesh Ank*, June, Ank 1: 1-22.
- Singh, Sardar Daljit (n.d.). *Martyrdom in Sikhism*. Available online: <https://globalsikhstudies.com/wp-content/uploads/2023/06/Martyrdom-in-Sikhism-S.Daljit-Singh-2.pdf> (accessed on 10.06.2025).
- Singh, Sewa (1961). *Shabeed Bilas (Bhai Mani Singh)*, ed. Garja Singh Giani. Ludhiana: Punjabi Sahit Academy.
- Singh, Shamsher (2002). "Sikh Dharm vich Shahadat de Sankalp," *Nanak Parkash Patrika (Punjabi & English): Shabadat Vishesh Ank*, June, Ank 1: 42-48.
- Singh, Sukha (1989 rpt.) *Gurbilas Patshahi 10 (Pbi)*, ed. Gursharan Kaur Jaggi. Patiala: Punjab Languages Department.
- Singh, Trilochan (1967). *Guru Tegh Bahadur: Prophet and Martyr (A Biography)*. Delhi: Gurdwara Prabandhak Committee, Sis Ganj, Chandni Chowk.
- Tajudin, Shah Faqir Aurangabadi (2019). *Sayyahato Baba Nanak: Arab-Iran de Faree Bare* (Pb.), tr. by S. Prithipal Singh & ed. by Himat Singh. Patiala: Gracious Books & Naad Pargaas. Available online: <https://www.scribd.com/document/729321578/Sayahto-Baba-Nanak-Punjabi-Tajjudin-Diary-Syed-Pritpal-Singh> (accessed on 12.01.2015).
- Talib, Gurbachan Singh (1999, first pub. 1976). "The Concept and Tradition of Martyrdom in Sikhism," in Gurbachan Singh Talib, ed. *Guru Tegh Bahadur: Background and Supreme Sacrifice*. Patiala: Punjabi University Press, pp 211-236.
- Uberoi, J.P.S. (1996). *Religion, Civil Society and the State: A Study of Sikhism*. New Delhi: Oxford University Press.

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ, ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਅਤੇ ਬਾਣੀ

ਡਾ. ਪਰਮਵੀਰ ਸਿੰਘ*

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ (1563-1606) ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ, ਨਿਮਰਤਾ, ਸੇਵਾ, ਪਰਉਪਕਾਰ ਅਤੇ ਆਗਿਆਕਾਰੀ ਸ਼ਖਸ਼ੀਅਤ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਸਦਕਾ ਹੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਗੱਦੀ 'ਤੇ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਅਤੇ ਬੀਬੀ ਭਾਨੀ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਨਗਰ ਮੌਜੂਦਾ ਤਰਨਤਾਰਨ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਦੋ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਸਨ - ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ (ਜ. 1558) ਅਤੇ ਮਹਾਂਦੇਵ (ਜ. 1560)। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਸੰਗਤ ਦੇ ਸਮੂਹ ਕਾਰਜ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਸੰਗਤ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦੇ-ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਅਰਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਸਨਮਾਨ ਪੂਰਬਕ ਵਿਦਾ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮਹਾਂਦੇਵ ਜੀ ਵਿਰਕਤੀ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਦੁਨੀਆਦਾਰੀ ਦੇ ਮਸਲਿਆਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿ ਕੇ ਭਜਨ-ਬੰਦਗੀ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਬਸਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। (ਗੁਰੂ) ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਪਿਤਾ-ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਆਗਿਆਕਾਰ ਰਹਿ ਕੇ ਗੁਰਮਤਿ ਆਸ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਬਸਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਸਨ। (ਗੁਰੂ) ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਆਗਿਆਕਾਰੀ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮਿਸਾਲ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਤਾਏ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸਹਾਰੀ ਮੱਲ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦੇਣ ਆਇਆ। ਇਸ ਨੇੜਲੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਵਿਚੋਂ ਆਏ ਸੱਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਜਦੋਂ (ਗੁਰੂ) ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਪਿਤਾ-ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਜਾਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਪਿਤਾ-ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬਚਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਵਾਪਸ ਨਾ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਵੇ, ਉਥੇ ਰਹਿ ਕੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਪਿਤਾ-ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਸੰਗਤ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਈ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਪਿਤਾ-ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਲਿਖ ਕੇ ਭੇਜੇ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਉੱਚਤਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ-ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।¹ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ 1581 ਵਿਚ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਤੋਂ

* ਸਿੱਖ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, <paramvirsingh68@gmail.com>

ਪਹਿਲਾਂ (ਗੁਰੂ) ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰਗੱਦੀ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਘਰ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਸਪੁੱਤਰ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਗੱਦੀ ਸੌਂਪਣਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਗੱਦੀ ਪਿਤਾ-ਪੁਰਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਗੁਰਮਤਿ ਭਾਵਨਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਨੇ ਸੰਗਤ ਨਾਲ ਨੇੜਤਾ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਮਝਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਦੁਆਰਾ ਘਰ ਵਿਚ ਬਖੇੜਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸਪੁੱਤਰ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਜੀ ਕੋਲ ਵੀ ਪੁੱਜੀ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਜੀ ਦੀ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਨਾਲ ਨੇੜਤਾ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਸਪੁੱਤਰ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਚੇਲੇ ਨੂੰ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਭੇਜਿਆ ਜਿਥੇ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣੀਆਂ ਸਨ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਰਿਵਾਜ ਅਨੁਸਾਰ ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਦੇ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਘਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੌਂਪਣ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਜੋਂ ਦਸਤਾਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਜੀ ਨੇ ਦੋ ਦਸਤਾਰਾਂ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਚੇਲੇ ਨੂੰ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਭੇਜਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦਸਤਾਰ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਦਸਤਾਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਲਈ ਗੁਰਿਆਈ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਸੀ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਪੱਗ ਭਿਜਵਾਈ। ਇਕ ਪ੍ਰਿਥੀਏ ਨੂੰ, ਇਕ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਆਈ।
ਮਰਨੇ ਦੀ ਪੱਗ ਪ੍ਰਿਥੀਏ ਬੱਧੀ। ਗੁਰਿਆਈ ਦੀ ਪੱਗ ਅਰਜਨ ਲੱਧੀ।²

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ 18 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਗੁਰਗੱਦੀ 'ਤੇ ਸੁਭਾਇਮਾਨ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ 26 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਮਊ ਪਿੰਡ ਦੀ ਵਸਨੀਕ ਬੀਬੀ ਗੰਗਾ ਜੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ ਪੰਥ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਤਾ ਗੰਗਾ ਜੀ ਦੇ ਨਾਂ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਮਾਤਾ ਗੰਗਾ ਜੀ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਦੂਜਾ ਵਿਆਹ ਹੋਣਾ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਵਿਆਹ ਮੌੜ ਪਿੰਡ ਦੇ ਚੰਦਨ ਦਾਸ ਸੂੜੀ ਖੱਤਰੀ ਦੀ ਬੇਟੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਨਿਰਸੰਤਾਨ ਹੀ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਈ। ਫਿਰ 26 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਦੂਜਾ ਵਿਆਹ ਮਊ ਪਿੰਡ ਨਿਵਾਸੀ ਕਿਸ਼ਨ ਚੰਦ ਖੱਤਰੀ ਦੀ ਬੇਟੀ ਗੰਗਾ ਜੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ।³ ਬਹੁਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਇਕੋ ਵਿਆਹ ਗੰਗਾ ਜੀ ਨਾਲ ਹੋਣਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਵਧੇਰੇ ਯੋਗ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਦਸਵੰਧ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਅਰੰਭ ਕੀਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਕੀਤੇ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

1. ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ
2. ਸ੍ਰੀ ਤਰਨਤਾਰਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ

3. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ

1. ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ – ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨਿਆ ਸੀ। ਇਥੇ ਇਕ ਸਰੋਵਰ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਅਰੰਭ ਕਰਵਾਈ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਾਲੇ ਪੱਕਾ ਕਰਨਾ ਬਾਕੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਗੱਦੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸੰਭਾਲੀ ਤਾਂ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨਾ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮਾਇਆ ਦੀ ਬੁੜ੍ਹ ਕਾਰਨ ਇਹ ਕਾਰਜ ਵਿਚਾਲੇ ਹੀ ਰੁਕ ਗਿਆ ਸੀ। ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਘਰ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਗੁਰਗੱਦੀ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਗੱਦੀ (ਗੁਰੂ) ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪੀ ਤਾਂ ਉਹ ਈਰਖਾ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ-ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਆਈਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਤਿਕਾਰ ਦਾ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਕੋਲ ਸੀ। ਦੂਰੋਂ-ਨੇੜਿਉਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਸੰਗਤ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਚੰਗਾ ਰਾਬਤਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ-ਪੁੱਤਰ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਸੰਗਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਗੁਰਗੱਦੀ ਨਾ ਮਿਲਣ 'ਤੇ ਈਰਖਾ ਵੱਸ ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਨਾ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਗਤਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦੱਸ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਚੜ੍ਹਾਵਾ ਉਹ ਆਪ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਾ ਛਕਣ ਸਮੇਂ ਉਹ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਕੋਲ ਆ ਜਾਏ। ਨਿਮਰਤਾ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਦੇ ਸਤਿਕਾਰ ਵਜੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਕੁੱਝ ਨਾ ਬੋਲਦੇ ਅਤੇ ਘਰ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਵੇਚ-ਵੇਚ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਲੰਗਰ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖੀ। ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਆਗਰੇ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਏ ਤਾਂ ਲੰਗਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਾ ਛਕਣ ਚਲੇ ਗਏ। ਲੰਗਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦੇ-ਪਾਣੀ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਲੰਗਰ ਵਿਚ ਪੱਕਦੇ ਤਰ੍ਹਾਂ-ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਿਸ਼ਠਾਨ ਦੇਖ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਲੰਗਰ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲੀ ਛੋਲਿਆਂ ਦੀ ਰੋਟੀ ਛਕਣ ਉਪਰੰਤ ਉਹ ਬੀਬੀ ਭਾਨੀ ਜੀ ਕੋਲ ਗਏ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪੁੱਛਿਆ। ਜਦੋਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਸੱਚਾਈ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਦਾ ਪਾਜ ਉੱਘਾੜ ਕੇ ਸਹੀ ਮਾਰਗ 'ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਬਾਹਰ ਗਏ ਹੋਏ ਭਾਈ ਸਾਲੋ, ਪਹਿਲੂ, ਜੇਠਾ, ਪੈੜਾ, ਗੁਰੀਏ ਆਦਿ ਮੁਖੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਨੂੰ ਲੈਣ ਲਈ ਉਹ ਆਪ ਚਲੇ ਗਏ। ਸਭ ਨੇ ਆ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੂੰ ਆਉਂਦੇ ਰਸਤਿਆਂ 'ਤੇ ਪਹਿਰਾ ਦੇਣਾ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਅਸਲ ਗੁਰੂ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਦੱਸਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਗਤਾਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਆਉਣ ਲੱਗੀਆਂ ਅਤੇ ਭੇਟਾਵਾਂ ਵੀ ਸੱਚੇ ਗੁਰੂ ਅੱਗੇ ਹੀ ਅਰਪਣ ਕਰਨ ਲੱਗੀਆਂ। ਗੁਰੂ-ਘਰ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਧਨ ਪਰਉਪਕਾਰ ਲਈ ਖਰਚ ਹੋਣਾ ਅਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਿਥੇ ਲੰਗਰ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਆਇਆ ਉਥੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਰੋਵਰ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਿਆ। ਇਹ ਅਸਥਾਨ ਚੱਕ ਰਾਮਦਾਸਪੁਰ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਨਗਰ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਖਰੀਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਨਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲਾ ਗਜ਼ਟੀਅਰ (1883-84) ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

Soon afterwards, in 1577, he obtained a grant of the site, together with 500 bighas of land from the Emperor Akbar, on payment of Rs. 700 akbari to the zamindars of Tung, who owned the land.⁴

ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਖਰੀਦ ਕੇ ਇਥੇ ਨਗਰ ਵਸਾਉਣਾ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸਰੋਵਰ ਦਾ ਕਾਰਜ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾ ਗਏ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਪੂਰਬਕ ਅੱਗੇ ਤੋਰਿਆ ਸੀ। ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤਾਲ ਦੀ ਟਹਿਲ ਕਰਨ ਲਈ ਜਦ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਮਸੰਦਾਂ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਓਹ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਗਣੇ ਦੀ ਸੰਗਤ ਲੈ ਕੇ ਆਉਣ ਲੱਗੇ। ਕੋਈ ਦਸ ਦਿਨ ਕੋਈ ਬੀਸ ਦਿਨ ਤਾਲ ਦੀ ਟਹਿਲ ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ, ਸ਼ਬਦ ਸਾਖੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੁਣ, ਮੰਨਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਜਥਾ ਜੋਗ ਪੂਜਾ ਦੇ ਕੇ ਤੁਰ ਜਾਂਦੇ... ਸੈਂਕੜੇ ਸਿੱਖ ਰੋਜ਼ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ।”⁵ ਏਸੇ ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਿਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਦੀ ਨੀਂਹ ਸਾਈਂ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਜੀ ਤੋਂ ਰਖਵਾਈ ਗਈ ਸੀ।⁶ ਇਸ ਪਵਿੱਤਰ ਅਸਥਾਨ ਦੇ ਚਾਰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਰੱਖੇ ਗਏ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਚਾਰੇ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਯਾਤਰੂਆਂ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ। ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਾਲ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਇਕ ਕੇਂਦਰੀ ਅਸਥਾਨ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਹਰ ਧਰਮ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਇਸ ਅਸਥਾਨ ’ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਲਈ ਆਉਣ ਲੱਗੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਥੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿੱਤਿਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਨਗਰ ਵਿਖੇ ਵੱਸ ਜਾਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਜਿਹੜੇ ਵਪਾਰੀ ਇਥੇ ਆ ਵਸੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ’ਤੇ ਬਜ਼ਾਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਨਗਰ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆ ਸੀ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਿਫਤ ਸਲਾਹ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਨਗਰ ‘ਸਿਫਤੀ ਦੇ ਘਰ’ ਵੱਜੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਗਿਆ ਹੈ।

2. ਸ੍ਰੀ ਤਰਨਤਾਰਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ - ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਚਲੇ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਵਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਭਾਈ ਹਿੰਦਾਲ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਮੰਨ ਕੇ ਜੰਡਿਆਲੇ ਪਿੰਡ ਆਏ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਅੱਗੇ ਖਾਰੇ ਪਿੰਡ ਚਲੇ ਗਏ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਏਥੇ ਸਦੀਵੀ ਤੌਰ ’ਤੇ ਸਤਿਸੰਗਤ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਖਰੀਦ ਕੇ ਉਥੇ ਇਕ ਨਗਰ ਵਸਾਇਆ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਤਰਨਤਾਰਨ ਦੇ ਨਾਂ ਵੱਜੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਰੋਵਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਉਥੇ ਇਕ ਤਾਲ ਪੁੱਟਵਾਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਆਵੇ ਪਕਾਏ। ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਇੱਥਾਂ ਪੱਕ ਕੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈਆਂ ਤਾਂ “ਨੂਰਦੀਨ ਦੇ ਬੇਟੇ ਅਮੀਰ ਦੀਨ ਨੇ ਜੋਰੇ ਜੋਰੀ ਇੱਥਾਂ ਚੁੱਕ ਕੇ ਆਪਣੀ ਹਵੇਲੀ ਨੂੰ ਲਾ ਲਈਆਂ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਾਸ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਬਚਨ ਹੋਯਾ ਤੁਸੀਂ ਦਿਲਗੀਰ ਨ ਹੋਵੋ, ਏਹੋ ਇੱਥਾਂ ਸਾਡੇ ਸਿੱਖ ਏਸੇ ਤਾਲ ਨੂੰ ਲਾ ਲੈਣਗੇ।”⁷ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਮਾਂ ਆਉਣ ’ਤੇ ਇਹ ਇੱਥਾਂ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਸਰਦਾਰ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ ਫੈਜ਼ਲਪੁਰੀਏ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜੀਏ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਬਚਨ

ਸਤਿ ਕਰ ਦਿਖਾਇਆ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਨੂਰਦੀਨ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਦੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਲਿਆ ਕੇ ਤਰਨਤਾਰਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਰੋਵਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ।⁸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਏਥੇ ਕੁਸ਼ਟੀ ਰਾਜ਼ੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਵਸਾਇਆ ਇਹ ਨਗਰ ਬਹੁਤ ਆਬਾਦ ਹੈ ਅਤੇ ਸਸ਼ੋਭਿਤ ਸਰੋਵਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਮੂਹ ਸਰੋਵਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹੈ।

3. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ - ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦਾ ਰੂਪ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ - ਸਬਦੁ ਗੁਰੂ ਸੁਰਤਿ ਧੁਨਿ ਚੇਲਾ॥ ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਬਦ ਜੜ੍ਹ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਬੂਟਾ ਪ੍ਰਫੁੱਲਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਰਮ ਦਾ ਮੂਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਸ ਧਰਮ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਹਾਸਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਚਾਰੂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਤੱਕ ਲਿਜਾਣ ਅਤੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਲਮਬੰਦ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਸੀਨਾ-ਬਸੀਨਾ ਚਲੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਵੀ ਅਖੀਰ ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਕਾਇਮ ਰਹਿ ਸਕੀਆਂ ਹਨ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੀ ਰੂਪ ਹੁੰਦਾ, ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਦੱਸ ਸਕਦਾ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਕਿਤੂ-ਮੁਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ ਦੀ ਇਸ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਪਰਖੇ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਰਾਮਸਰ ਦੇ ਕੰਢੇ ਇਹ ਕਾਰਜ ਅਰੰਭ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ-ਪਰੰਪਰਾ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਬਾਣੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਉਸ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਵੀ ਵਾਚਿਆ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਉਤਾਰਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਕੋਲ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਬਾਬਾ ਮੋਹਨ ਜੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਤਿਆਰ ਹੋਇਆ ਤਾਂ 'ਸ੍ਰੀ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਗਿਆ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ 30 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ 5 ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ, 15 ਭਗਤਾਂ, 11 ਭੱਟਾਂ ਅਤੇ 4 ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਤਰਤੀਬ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਹਰ ਰਾਗ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਮਹਲਾ ੧, ਮਹਲਾ ੨, ਮਹਲਾ ੩, ਮਹਲਾ ੪, ਮਹਲਾ ੫ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਹਰ ਇਕ ਰਾਗ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਭਗਤ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇਹ ਭਗਤ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਲਿਪੀਅੰਤਰਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ, ਉੱਥੇ ਇਸ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਪੜਨ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਉਕਤ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਉਪਦੇਸ਼, ਜਾਤਪਾਤ ਦਾ ਖਾਤਮਾ, ਬਾਉਲੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਦੇ ਨਾਇਬ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਨ ਦਾ ਜਲੋਧਰ ਦਾ ਰੋਗ ਹਟਾਉਣਾ ਆਦਿ ਪਰਉਪਕਾਰ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ

ਕਾਰਜ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਪ੍ਰਤੀ ਈਰਖਾ ਰੱਖਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਨੂੰ ਕਦੇ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਬਲਕਿ ਜਥਾਯੋਗ ਉਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰਗੱਦੀ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸ ਤੋਂ ਘੱਟ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਤੇ ਰਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮੇਤ ਹੋਰ ਪਿੰਡ ਆ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗਾ। ਇਥੇ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਚੰਦੂ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਕੁਬੋਲ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ (ਗੁਰੂ) ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਚੰਦੂ ਦੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਨਰਾਜ਼ਗੀ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਿਰੁੱਧ ਬਹੁਤ ਭੜਕਾਇਆ। ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਭੜਕੇ ਹੋਏ ਚੰਦੂ ਨੇ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਮਿਹਰਵਾਨ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਿਰੁੱਧ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਦਰਜ ਕਰਵਾਈ ਕਿ “ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਦ ਓਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਬੇਟਾ ਨਹੀਂ ਹੋਯਾ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਗੋਦੀ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਮੁਤਬੰਨਾ ਬਨਾਯਾ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਓਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਸੋ ਓਹ ਓਸਨੂੰ ਗੁਰਿਆਈ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਤੇ ਅੱਧੀ ਸਿੱਖੀ ਸੇਵਕੀ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।”⁹ ਚੰਦੂ ਨੇ ਮਿਹਰਵਾਨ ਦੀ ਇਸ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਦਾ ਛੇਤੀ ਨਿਪਟਾਰਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਨੀਯਤ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਲਹੀ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਫੌਜ ਦੇ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਿਰੁੱਧ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਭੇਜਿਆ। ਸਮੇਂ ਦੀ ਨਜ਼ਾਕਤ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦੇ ਹੋਏ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਮਸ਼ਵਰਾ ਦਿੱਤਾ:

ਪ੍ਰਥਮੇ ਮਤਾ ਜਿ ਪੜੀ ਚਲਾਵਉ॥

ਦੁਤੀਏ ਮਤਾ ਦੁਇ ਮਾਨੁਖ ਪਹੁਚਾਵਉ॥

ਤ੍ਰਿਤੀਏ ਮਤਾ ਕਿਛੁ ਕਰਉ ਉਪਾਇਆ॥

ਮੈ ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਛੋਡਿ ਪ੍ਰਭ ਤੁਹੀ ਧਿਆਇਆ॥¹⁰

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸੁਲਹੀ ਖ਼ਾਨ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਿਰੁੱਧ ਚੜ੍ਹ ਆਏ ਸੁਲਹੀ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਰਾਹ ਵਿਚ ਹੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਸਭ ਨੂੰ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸੇ ਨੇ ਸੁਲਹੀ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹ ਆਉਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ:

ਸੁਲਹੀ ਤੇ ਨਾਰਾਇਣ ਰਾਖੁ॥

ਸੁਲਹੀ ਕਾ ਹਾਥੁ ਕਹੀ ਨ ਪਹੁਚੈ

ਸੁਲਹੀ ਹੋਇ ਮੂਆ ਨਾਪਾਕੁ॥¹¹

ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੁਨਿਆਵੀ ਵੈਰ ਵਿਰੋਧ ਛੱਡ ਕੇ ਕੇਵਲ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਹਰਿਮੰਦਿਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਵਿਚ ਉੱਘਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਸਮਕਾਲੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੋਏ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਨਗਰ ਅਜਿਹਾ ਹੋਵੇ ਜਿਥੇ ਸਿੱਖ ਨਾ ਹੋਣ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਹੋ ਰਹੇ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਮੌਲਾਣੇ ਵੀ ਈਰਖਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ

ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕੋਲ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜਿਹੜਾ ਗ੍ਰੰਥ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਤੇ ਪੈਗੰਬਰਾਂ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਲੈ ਕੇ ਬਟਾਲੇ ਆਉਣ ਲਈ ਕਹਿ ਭੇਜਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪ ਤਾਂ ਨਾ ਗਏ ਪਰ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਸਮੇਤ ਕੁੱਝ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਬਟਾਲੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਖੋਲਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ:

ਖਾਕ ਨੂਰ ਕਰਦੰ ਆਲਮ ਦੁਨੀਆਇ ॥

ਅਸਮਾਨ ਜਿਮੀ ਦਰਖਤ ਆਬ ਪੈਦਾਇਸਿ ਖੁਦਾਇ ॥¹²

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਫਿਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸੁਣਾਉਣ ਲਈ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਕੁੱਝ ਪੱਤਰੇ ਉਲਟਾ ਕੇ ਫਿਰ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਸ਼ਬਦ ਆਇਆ:

ਅਲਹ ਅਗਮ ਖੁਦਾਈ ਬੰਦੇ ॥

ਛੇਡਿ ਖਿਆਲ ਦੁਨੀਆ ਕੇ ਧੰਧੇ ॥

ਹੋਇ ਪੈ ਖਾਕ ਫਕੀਰ ਮੁਸਾਫਰੁ ਇਹੁ ਦਰਵੇਸੁ ਕਬੂਲੁ ਦਰਾ ॥¹³

ਇਸ ਨਾਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ 51 ਮੋਹਰਾਂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਭੇਟਾ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਨਮਾਨ ਸਹਿਤ ਵਾਪਸ ਭੇਜਿਆ।¹⁴ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਇਸ ਵਿਹਾਰ ਨਾਲ ਗੁਰੂਘਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੂੰ ਬੇਹੱਦ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੋਣਾ ਪਿਆ ਸੀ।

ਬਟਾਲੇ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਸੁਜਾਨ ਰਾਇ ਭੰਡਾਰੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਖੁਲਾਸਤੁਤ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਵਿਚ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਨੇ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਸਤਿਕਾਰ ਵਜੋਂ ਭੇਟਾ ਵੀ ਅਰਪਿਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸੁਝਾਅ 'ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਸਥਾਨਿਕ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰਾਂ ਦਾ ਵਧਾਇਆ ਗਿਆ ਮਾਲੀਆ ਵੀ ਮਾਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।¹⁵

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਤਖ਼ਤ ਤੇ ਬੈਠਾ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਖੁਸਰੋ ਵੀ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਤਖ਼ਤ ਤੇ ਬੈਠਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਖੁਸਰੋ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਚੁਗਲਖੋਰਾਂ ਨੇ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਿਰੁੱਧ ਭੜਕਾਇਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਖੁਸਰੋ ਦੀ ਮੱਦਦ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਕੱਟੜਪੰਥੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਇੱਛੁਕ ਸੀ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੀ ਲਿਖਤ ਤੁਜ਼ਕੇ ਜਹਾਂਗੀਰੀ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਨ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਦੱਸਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਆ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ

ਮਨ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਆ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਝੂਠ ਦੀ ਇਸ ਦੁਕਾਨ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰ ਦੇਵਾਂ।¹⁶

ਇਸ ਝੂਠੇ ਇਲਜ਼ਾਮ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਯਾਸਾ¹⁷ ਕਾਨੂੰਨ ਅਧੀਨ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਤਸੀਹੇ ਦੇ-ਦੇ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਨੀਅਤ ਜਾਣ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਲਾਹੌਰ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਹ ਗੁਰਗੱਦੀ ਆਪਣੇ ਸਪੁੱਤਰ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਗਏ ਸਨ। ਆਪਣੇ ਗੁਰਿਆਈ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਦੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਕਾਰਜ ਅਰੰਭੇ ਸਨ ਅਤੇ ਪੂਰਨ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਸਹਿਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰ ਦਿਖਾਇਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਅਹਿਮ ਮੋੜ ਸਾਬਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਬਾਣੀ : ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ 30 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ 2312 ਸ਼ਬਦਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਅੰਜੁਲੀਆਂ - ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਅੰਜੁਲੀ ਦਾ ਬਹੁ ਵਚਨ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਨੀ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅੰਜੁਲੀ ਦਾ ਅਰਥ ਬੇਨਤੀ ਹੈ। ਬੇਨਤੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅੱਗੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹੈ - ਕਰਿ ਸਾਧੂ ਅੰਜੁਲੀ ਪੁਨੁ ਵਡਾ ਹੇ॥ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅੱਗੇ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੁਨਿਆਵੀ ਦੁੱਖਾਂ-ਸੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਕੇ ਜੀਵਨ ਉਦੇਸ਼ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮਾਰੂ ਰਾਗ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਖਚਿਤ ਅਤੇ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਦੂਰ ਭੱਜ ਜਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਮਨੋਸਥਿਤੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਦੋਵਾਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਭਟਕਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਦੋਵਾਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਸੰਤੁਲਨ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਸੁੱਖੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਸਲੋਕ ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ - ਇਹ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਰਾਗ-ਮੁਕਤ ਬਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਸਲੋਕ ਇਸ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ ਬੋਲੀ ਬਾਰੇ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਜਿਵੇਂ ਪੁਰਾਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਕਤ ਆਮ ਪ੍ਰਾਂਤਿਕ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਇਕ ਬਣਾਉਟੀ ਜਿਹੀ ਬੋਲੀ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗਾਥਾ ਜਾਂ ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਾਧਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਡੇਰਿਆਂ ਉੱਤੇ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦ ਵਿਚ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੇ ਸੂਬਿਆਂ ਦੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਵਿਆਕਰਣਕ ਵਖੇਵਿਆਂ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਮਸਲਨ, ਕਰਤੇ ਹੈਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਆਦਿ ਪ੍ਰਾਂਤਿਕ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਥਾਂ 'ਕਰੰਤਿ' ਹੀ ਕੰਮ ਦੇ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।' ਇਸ ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ 67 ਸਲੋਕ ਦਰਜ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਧਰਮ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਦੇਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਬਲਕਿ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿਚ ਖਚਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਦੇਰ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਮ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲੋਭ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਸਭ ਪਾਪਾਂ ਦਾ ਨਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਵਯੇ - ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਾਗ ਮੁਕਤ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਦੋ ਜੁੱਟਾਂ ਵਿਚ ਰਚੇ 20 ਸਵਯੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਵਈਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਸਰੀਰ ਅਗਿਆਨਤਾ ਵੱਸ ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬੱਚਣ ਲਈ ਜੀਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹਾਸਲ ਕਰਨ, ਭਸਮ ਮਲਣ, ਤੀਰਥਾਂ ਦਾ ਭ੍ਰਮਣ ਕਰਨ, ਅੰਨ ਤਿਆਗੇ ਅਤੇ ਜਟਾਂ ਵਧਾਉਣ ਅਤੇ ਸੁੱਚਮ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੇ ਤਾਂ ਹੀ ਜੀਵ ਉਸ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਤਿਸੰਗਤ ਅਤੇ ਅਰਦਾਸ ਇਸ ਮਨੋਰਥ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾਤਉ ਦਾਤਾਰ ਪਰਿਉ ਜਾਚਕੁ ਇਕੁ ਸਰਨਾ॥ ਮਿਲੈ ਦਾਨੁ ਸੰਤ ਰੇਨ ਜੇਹ ਲਗਿ ਭਉਜਲੁ ਤਰਨਾ॥ ਬਿਨਤਿ ਕਰਉ ਅਰਦਾਸਿ ਸੁਨਹੁ ਜੇ ਠਾਕੁਰ ਭਾਵੈ॥ ਦੇਹੁ ਦਰਸੁ ਮਨਿ ਚਾਉ ਭਗਤਿ ਇਹੁ ਮਨੁ ਠਹਰਾਵੈ॥

ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ - ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਵਸੋਂ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗਲੀ-ਮੁਹੱਲਿਆਂ ਵਿਚ ਨਾ ਕੇਵਲ ਇਸ ਦਾ ਹਫਤਾਵਰੀ ਪਾਠ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਬਲਕਿ ਇਸ ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ ਸੇਵਾ ਸੁਸਾਇਟੀਆਂ ਵੀ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਖਾਸ ਗੁਰ-ਪੁਰਬਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਗਾਤਾਰ ਚਾਲੀ ਦਿਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚਲੀਹਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀਆਂ 24 ਅਸਟਪਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਰ ਅਸਟਪਦੀ ਦੀਆਂ ਅੱਠ-ਅੱਠ ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰ ਪਉੜੀ ਵਿਚ 10 ਪੰਕਤੀਆਂ ਦਰਜ ਹਨ। ਹਰ ਅਸਟਪਦੀ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਸਲੋਕ ਹੈ। ਰਹਾਉ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪੰਕਤੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ - ਸੁਖਮਨੀ ਸੁਖ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਭ ਨਾਮੁ॥ ਭਗਤ ਜਨਾ ਕੈ ਮਨਿ ਬਿਸ੍ਰਾਮ॥

ਇਹ ਰਚਨਾ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਰਾਹੀਂ ਮਨ ਨੂੰ ਸੁੱਖ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਰਾਮਸਰ ਦੇ ਕੰਢੇ ਹੋਈ ਸੀ।

ਸੋਲਹੇ - ਇਸ ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ 14 ਸ਼ਬਦ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਜੀਵਾਤਮਾ ਸਰੀਰ ਰੂਪੀ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿਚ ਫਸੀ ਹੋਈ ਜੋਗੀ ਵਾਂਗ ਭਟਕ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਸਲ ਟਿਕਾਣਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸੋਲਹੇ ਗਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਜੀਵ ਉਸ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਗਾਥਾ - ਕਿਸੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪ੍ਰਕਰਣ ਜਾਂ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਗਾਥਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਾਥਾ ਵਿਚਲੇ ਪ੍ਰਕਰਣ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਸਦਾਚਾਰਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗਾਥਾ ਦੇ ਇਸੇ ਉਦੇਸ਼ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ - ਗਾਥਾ ਗੁੰਫ ਗੋਪਾਲ ਕਥੰ ਮਥੰ ਮਾਨ ਮਰਦਨਹ॥ ਹਤੰ ਪੰਚ ਸਤ੍ਰੇਣ ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਬਾਣੇ ਪ੍ਰਹਾਰਣਹ॥ ਭਾਵ

ਇਸ ਗਾਥਾ ਵਿਚ ਹਰੀ ਜਸ ਦੀ ਕਥਾ ਗੁੰਥਨ ਕੀਤੀ ਹੈ; ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਿਆਂ ਹੰਕਾਰ ਨਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਿਫਤ-ਸਲਾਹ ਅਤੇ ਉਸਤਤ ਦੇ ਤੀਰ ਚਲਾਉਣ ਨਾਲ ਕਾਮਾਦਿਕ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਦਾ ਨਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਗਾਥਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ 24 ਸਲੋਕ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗਾਥਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਿਫਤ-ਸਲਾਹ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਹੈ - ਗਾਥਾ ਗੂੜ ਅਪਾਰੰ ਸਮਝਣੈ ਬਿਰਲਾ ਜਨਹ॥ ਸੰਸਾਰ ਕਾਮ ਤਜਣੈ ਨਾਨਕ ਗੋਬਿੰਦ ਰਮਣੈ ਸਾਧ ਸੰਗਮਹ॥ ਭਾਵ ਕਿ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪਣ ਨਾਲ ਦੁਨਿਆਵੀ ਵਾਸਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ ਪਰ ਇਸ ਤਾਕਤ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵਿਰਲੇ ਨੂੰ ਹੀ ਸਮਝ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

ਗੁਣਵੰਤੀ - ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਜੀਵ-ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਗੁਣਵੰਤੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਗੁਣਵੰਤੀ ਜੀਵ-ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈ ਕੇ ਦੂਜੇ ਜੀਵ ਵੀ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ-ਮੁਖੀ ਗੁਣ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਣ। ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰੀਤ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਆਸਵੰਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਗੁਣਵੰਤੀ ਵਾਂਗ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰੀਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ - ਹਉ ਆਇਆ ਦੂਰਹੁ ਚਲਿ ਕੈ ਮੈ ਤਕੀ ਤਉ ਸਰਣਾਇ ਜੀਉ॥ ਮੈ ਆਸਾ ਰਖੀ ਚਿਤਿ ਮਹਿ ਮੇਰਾ ਸਭੋ ਦੁਖੁ ਗਵਾਇ ਜੀਉ॥ ਇਤੁ ਮਾਰਗਿ ਚਲੇ ਭਾਈਅਤੇ ਗੁਰੂ ਕਹੈ ਸੁ ਕਾਰ ਕਮਾਇ ਜੀਉ॥ ਤਿਆਗੋਂ ਮਨ ਕੀ ਮਤੜੀ ਵਿਸਾਰੋਂ ਦੂਜਾ ਭਾਉ ਜੀਉ॥ ਇਉ ਪਾਵਹਿ ਹਰਿ ਦਰਸਾਵੜਾ ਨਹ ਲਗੈ ਤਤੀ ਵਾਉ ਜੀਉ॥

ਚਉਬੋਲੇ - ਚਉਬੋਲੇ ਉਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਚਾਰ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੋਵੇ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੰਮਨ, ਮੂਸਨ, ਜਮਾਲ ਅਤੇ ਪਤੰਗ, ਚਾਰ ਆਦਮੀਆਂ, ਪ੍ਰਤੀ ਉਚਾਰਨ ਹੋਏ ਬੋਲੇ ਜਾਂ ਬਚਨ ਨੂੰ ਚਉਬੋਲੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਗਿਆਰਾਂ ਬੰਦ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਥਿਤੀ - ਇਹ ਬਾਣੀ ਥਿਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਕ-ਇਕ ਥਿਤ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਇਕ-ਇਕ ਕਾਵਿ ਬੰਦ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚੰਦਰਮਾ ਦੀ ਗਤੀ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਪੂਰਨਮਾਸੀ ਅਤੇ ਮੱਸਿਆ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਸ਼ੁਕਲ ਜਾਂ ਸੁਦੀ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜਾਂ ਹਨੇਰਾ ਪੱਖ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀਆਂ 17 ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰ ਇਕ ਪਉੜੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਸਲੋਕ ਹੈ। ਰਹਾਉ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪੰਕਤੀਆਂ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਚੌਦਾਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਚੌਦਾਂ ਥਿਤਾਂ ਦਾ ਵਰਨਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਮਾਵਸ ਅਤੇ ਚੰਦਰਮਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ-ਇਕ ਪਉੜੀ ਅਤੇ ਸਲੋਕ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਖਰੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਥਿਤਾਂ ਦੇ ਵਹਿਮਾਂ ਭਰਮਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦਿਨ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭੂਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਭਵ ਹੈ - ਕੋਈ ਗਾਵੈ ਕੋ ਸੁਣੈ ਕੋਈ ਕਰੈ ਬੀਚਾਰੁ॥ ਕੋ ਉਪਦੇਸੈ ਕੋ ਦ੍ਰਿੜੈ ਤਿਸ ਕਾ ਹੋਇ ਉਧਾਰੁ॥ ਕਿਲਬਿਖ ਕਾਟੈ ਹੋਇ ਨਿਰਮਲਾ ਜਨਮ ਜਨਮ ਮਲੁ ਜਾਇ॥ ਹਲਤਿ ਪਲਤਿ ਮੁਖੁ ਉਜਲਾ ਨਹ ਪੋਹੈ ਤਿਸੁ ਮਾਇ॥ ਸੋ ਸੁਰਤਾ ਸੋ ਬੈਸਨੋ ਸੋ ਗਿਆਨੀ ਧਨਵੰਤੁ॥ ਸੋ ਸੂਰਾ ਕੁਲਵੰਤੁ॥

ਸੋਇ ਜਿਨਿ ਭਜਿਆ ਭਗਵੰਤੁ॥ ਖੜੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣੁ ਸੂਦੁ ਬੈਸੁ ਉਧਰੈ ਸਿਮਰਿ ਚੰਡਾਲ॥ ਜਿਨਿ ਜਾਨਿਓ ਪ੍ਰਭੁ ਆਪਨਾ ਨਾਨਕ ਤਿਸਹਿ ਰਵਾਲ॥

ਦਿਨ ਰੈਣ - ਚਾਰ ਬੰਦਾਂ ਵਾਲੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੁਭ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਰੁੱਖ ਸੁੱਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਦਿਨ ਅਤੇ ਰਾਤ ਦੋਵੇਂ ਸਮੇਂ ਹਰਿਆ-ਭਰਿਆ, ਭਾਵ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ, ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਅੱਗੂਣ ਉਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ - ਦਿਨੁ ਰੈਣਿ ਜਿਸੁ ਨ ਵਿਸਰੈ ਸੋ ਹਰਿਆ ਹੋਵੈ ਜੰਤੁ॥

ਪਹਰੇ - ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਚਾਰ ਪਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਹਰ ਇਕ ਪਹਿਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ, ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਵੱਲ ਲਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਦਰਜ ਪੰਜ ਪਦਿਆਂ ਵਾਲੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੀਵਨ ਹਨੇਰਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਾਪ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੀਵਨ ਰੂਪੀ ਰਾਤ ਬੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਭਾਵ ਬੁਢਾਪਾ ਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਤੂੰ ਹੁਣ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੀਤ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਲਿਆ ਸਕਦਾ ਹੈ - ਸਗਲੀ ਰੈਣਿ ਗੁਦਰੀ ਅੰਧਿਆਰੀ ਸੇਵਿ ਸਤਿਗੁਰੁ ਚਾਨਣੁ ਹੋਇ॥

ਫੁਨਹੇ - ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਪੁਨਹਾ ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਫੇਰ, ਮੁੜ-ਮੁੜ। ਪੁਨਹਾ ਦਾ ਤਦਭਵ ਰੂਪ ਫੁਨਹਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਫੁਨਹਾ ਦਾ ਬਹੁਵਚਨ ਹੈ ਫੁਨਹੇ ਜਿਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਫੁਨਹੇ ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ ਰਚਨਾ ਦੇ 23 ਪਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦੁਨਿਆਵੀ ਫੁਰਨਿਆਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਸਿਫਤ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੁਨਿਆਵੀ ਪਦਾਰਥ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਬਿਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਾਪ ਲਈ ਦੁਨਿਆਵੀ ਫੁਰਨਿਆਂ, ਵਹਿਮਾਂ, ਭਰਮਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਸਤਿਸੰਗਤ ਵਿਚ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਸਭ ਕਰਮ ਸੁਕਰਮ ਹੋ ਨਿਬੜਦੇ ਹਨ - ਵੈਦਾ ਸੰਦਾ ਸੰਗੁ ਇਕਠਾ ਹੋਇਆ॥ ਅਉਖਦ ਆਏ ਰਾਸਿ ਵਿਚਿ ਆਪਿ ਖਲੋਇਆ॥ ਜੋ ਜੋ ਓਨਾ ਕਰਮ ਸੁਕਰਮ ਹੋਇ ਪਸਰਿਆ॥ ਹਰਿਹਾਂ ਦੂਖ ਰੋਗ ਸਭਿ ਪਾਪ ਤਨ ਤੇ ਖਿਸਰਿਆ॥

ਬਾਰਹਮਾਹ - ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦੋ ਬਾਰਹਮਾਹ ਹਨ, ਇਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਤੁਖਾਰੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਰਾਗ ਮਾਝ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਾਰਾਂ ਦੇਸੀ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦਾ ਵਰਨਨ ਹੈ। ਗਿਆਰਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਯੋਗ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਉਤਪੰਨ ਕਰਕੇ ਬਾਰਵੇਂ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਮਿਲਾਪ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਯੋਗ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਬਿਰਹਾ ਅਗਨੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਪ੍ਰੀਤਮ ਪ੍ਰਤੀ ਖਿੱਚ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਿਲਾਪ ਸੁੱਖਦਾਈ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅੰਗ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਇਸ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜੀਵ-ਇਸਤਰੀ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਲੋਚਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸੇ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਤਾਂਘ

ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਬਸਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜੀਵ-ਇਸਤਰੀ ਉਹ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦੁਨਿਆਵੀ ਬਾਰਹਮਾਹਿਆਂ ਤੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਬਾਰਹਮਾਹਿਆਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਗਿਆਰਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਬਲਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰੀਤਮ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਸੰਭਵ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਾਗ ਮਾਝ ਵਿਚ ਰਚਿਤ ਬਾਰਹਮਾਹ ਦੇ 14 ਪਦ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਪਦ ਜੀਵਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਰੁੱਖ ਸੁੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜੀਵਨ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਅਗਲੇ ਬਾਰਾਂ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਬਾਰਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਖਰੀ ਪਦੇ ਵਿਚ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦਾ ਮਹਾਤਮ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਜੀਵ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸਾਰੇ ਦਿਨ ਅਤੇ ਮਹੀਨੇ ਸ਼ੁਭ ਹਨ। ਦਿਨਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੇ ਬਗੈਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਨਾਲ ਕਦੇ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਜੀਵਾਂ ਉਤੇ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਸੰਭਵ ਹੈ।

ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ - ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦੋ ਬਾਵਨ ਅਖਰੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਗਉੜੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹਨ। ਇਕ ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਦੇ 52 ਅੱਖਰਾਂ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ ਦੀਆਂ 55 ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ। ਹਰ ਪਉੜੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੇ ਇਕ-ਇਕ ਅੱਖਰ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਅਰੰਭ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਪੂਰੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਵਰਨਨ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੱਖਰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਉਹੀ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਚੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਾਂ ਜਿਵੇਂ ਪਾਂਧੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪਾਸੋਂ ਉਚਾਰਨ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਸਨ।

ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਰਹਾਉ ਪਦ ਤੋਂ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਸੰਤ ਜਨਾਂ ਦੀ ਚਰਨ-ਧੂੜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅੱਗੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ - ਕਰ ਕਿਰਪਾ ਪ੍ਰਭ ਦੀਨ ਦਇਆਲਾ॥ ਤੇਰੇ ਸੰਤਨ ਕੀ ਮਨੁ ਹੋਇ ਰਵਾਲਾ॥ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਨੌਂ ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸਲੋਕ ਦਰਜ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ 55ਵੀਂ ਪਉੜੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਫਿਰ ਦੁਹਰਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਹਰ ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਹਸਤੀ ਨੂੰ ਅੱਖਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਵਰਨਨ ਕਰਨ ਲਈ ਦੁਨਿਆਵੀ ਅੱਖਰ ਨਾਕਾਫੀ ਹਨ - ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿਮਾਨ ਅਖਰ ਹੈ ਜੇਤਾ॥ ਨਾਨਕ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਨਿਰਲੇਪਾ॥

ਬਿਰਹੜਾ - ਬਿਰਹੜਾ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਵਿਛੋੜਾ। ਬਿਰਹੜੇ ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਤਿੰਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਆਸਾ ਰਾਗ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਤਾਂਘ ਦਾ ਵਰਨਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨੇ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਜਕੜਿਆ

ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਹੜੇ ਜੀਵ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਚਰਨੀ ਲੱਗੇ ਉਹ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਗਏ - ਕਾਮੁ ਕ੍ਰੋਧੁ ਲੋਭੁ ਤਜਿ ਗਏ ਪਿਆਰੇ ਸਤਿਗੁਰ ਚਰਨੀ ਪਾਇ॥

ਵਾਰਾਂ - ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗਉੜੀ, ਗੂਜਰੀ, ਜੈਤਸਰੀ, ਰਾਮਕਲੀ, ਮਾਰੂ, ਬਸੰਤ ਰਾਗ ਵਿਚ ਛੇ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਵਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਲੋਕ ਵੀ ਦਰਜ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਵਾਰ ਦੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚੰਡ ਕਰਨ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਸੰਖੇਪ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਗਉੜੀ ਕੀ ਵਾਰ - ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਵਾਰ ਨੂੰ 'ਮੋਜਦੀ ਕੀ ਵਾਰ ਕੀ ਧੁਨਿ ਉਪਰਿ ਗਾਵਣੀ' ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬਾਰ ਦੇਸ ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਕਮਾਲੁਦੀਨ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਾਈ ਸਾਰੰਗ ਨੂੰ ਜ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਆਪਣੇ ਨਾਬਾਲਗ ਪੁੱਤਰ ਮੁਅੱਜ਼ਦੀਨ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਪੇਕੇ ਤੁਰ ਗਈ। ਮੁਅੱਜ਼ਦੀਨ ਵੱਡਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਨਾਨਕੀ ਫੌਜ ਨਾਲ ਲਿਆ ਕੇ ਕਮਾਲੁਦੀਨ ਨਾਲ ਲੜਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹਾਰ ਦੇ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਢਾਡੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਵਾਰਤਾ ਨੂੰ ਵਾਰ ਵਿਚ ਗਾਇਆ। ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ 21 ਪਉੜੀਆਂ ਅਤੇ 42 ਸਲੋਕ ਦਰਜ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜੀਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬੇਮੁੱਖ ਜੀਵ ਦੀ ਹਾਲਤ ਉਸ ਚੋਰ ਵਰਗੀ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੂਲੀ ਚਾੜ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨਮੁਖ ਜੀਵ ਹੰਸਾਂ ਦੀ ਰੀਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਡਾਰੀ ਕੁੱਕੜ ਜਿੰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਬਹੁਤਾ ਅੱਗੇ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਲੜ੍ਹ ਲੱਗਿਆਂ ਪ੍ਰੇਤ ਰੂਪੀ ਮਨ ਦੇਵਤੇ ਵਾਂਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਤਿਸੰਗਤ ਵਿਚ ਬੇਮੁੱਖ ਵੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਸਾਧ ਜਨਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਉਹ ਵੀ ਦੁਨਿਆਵੀ ਭਵਸਾਗਰ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਗੂਜਰੀ ਕੀ ਵਾਰ - ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਇਸ ਵਾਰ ਦੀਆਂ 21 ਪਉੜੀਆਂ ਅਤੇ 42 ਸਲੋਕ ਹਨ। ਹਰ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਅੱਠ-ਅੱਠ ਤੁਕਾਂ ਹਨ ਪਰ 20ਵੀਂ ਪਉੜੀ ਪੰਜ ਤੁਕਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ 37 ਸਲੋਕ ਇਕਸਾਰ ਦੋ-ਦੋ ਤੁਕਾਂ ਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਪੰਜ ਸਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦੋ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਬੁਰਾਈ ਵੱਲ ਵਧੇਰੇ ਭੱਜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਕਾਰਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਆਲਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਨੂੰ ਬੁਰਾਈ ਵੱਲੋਂ ਮੋੜ ਕੇ ਸ਼ੁਭ ਕਾਰਜਾਂ ਵੱਲ ਲਾਉਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਕਾਰਜ ਸੌਖਿਆਂ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਿਆਂ ਹੀ ਮਨ ਵਿਚੋਂ ਦੁਰਮਤਿ ਦੂਰ ਹੋਵੇ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਘੱਟ ਹਨ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਨ ਬੁਰਾਈ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਜਿਹੇ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨ ਸਤਿਸੰਗਤ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਵੀ ਬੁਰਾਈ ਵੱਲੋਂ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਗੁਰੂ ਅਜਿਹੇ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕੜਛੀ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਸਵਾਦ-ਭਰਪੂਰ ਸਬਜ਼ੀ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੋਈ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਸਵਾਦ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸੂਤਰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦੱਸਦੇ ਹਨ - ਨਾਨਕ ਸਤਿਗੁਰਿ

ਭੋਟਿਐ ਪੂਰੀ ਹੋਵੈ ਜੁਗਤਿ॥ ਹਸੰਦਿਆ ਖੇਲੰਦਿਆ ਪੈਨੰਦਿਆ ਖਾਵੰਦਿਆ ਵਿਚੇ ਹੋਵੈ ਮੁਕਤਿ॥

ਜੈਤਸਰੀ ਕੀ ਵਾਰ - ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਇਸ ਵਾਰ ਦੀਆਂ 20 ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰ ਪਉੜੀ ਨਾਲ ਦੋ-ਦੋ ਸਲੋਕ ਦਰਜ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਗਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਿੱਠੇ ਪਦਾਰਥ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਅਤੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਜੀਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਖਿੱਚੇ ਤੁਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ-ਸਿਮਰਨ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪਦਾਰਥ ਫਿੱਕੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਪ੍ਰੀਤ ਮੱਛਲੀ ਅਤੇ ਪਾਣੀ, ਚਾੜ੍ਹਕ ਅਤੇ ਬੂੰਦ, ਭੋਰੇ ਅਤੇ ਸੁਗੰਧ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅੱਠੇ ਪਹਿਰ ਪ੍ਰਭੂਪ੍ਰੀਤ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਬਸਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਜਿਹੇ ਭਗਤਾਂ ਲਈ ਸਭ ਘੜੀਆਂ, ਪਲ, ਮਹੂਰਤ, ਦਿਨ, ਮਹੀਨੇ, ਥਿਤਾਂ, ਵਾਰ ਆਦਿ ਸੁਭ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਬਸੰਤ ਕੀ ਵਾਰ - ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ 22 ਵਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਵਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਕੇਵਲ ਤਿੰਨ ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਲੋਕ ਦਰਜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਸ ਵਾਰ ਦੇ ਛੋਟੀ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ‘ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਅਜੇ ਤਿੰਨ ਪਉੜੀਆਂ ਹੀ ਰਚੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਲਾਂਗਰੀ ਨੇ ਆ ਕੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਲੰਗਰ ਤਿਆਰ ਹੈ; ਅਤੇ ਪੰਗਤ ਆਪ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਬੈਠੀ ਹੈ। ਸੋ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਾਰ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਵਿਚੇ ਛੱਡ ਕੇ ਲੰਗਰ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਵਾਰ ਛੋਟੀ ਹੀ ਰਹੀ’। ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਦੇ ਕਰਤਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਇਹ ਸਾਖੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਵਾਲੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਕਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਤਰਕ ਨੂੰ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕਾਰਨ ਕੁੱਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਇਸ ਛੋਟੀ ਵਾਰ ਵਿਚੋਂ ਸੰਪੂਰਨ ਅਤੇ ਭਾਵਪੂਰਤ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਦੇਸ਼ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ ਅਤੇ ਹੰਕਾਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਤਾਕਤਵਰ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਅਤੇ ਦਸ਼ਾ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਬਦਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੇਕਾਬੂ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ, ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਰਾਹੀਂ ਪਰਮਸਤਿ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ - ਪੰਜੇ ਬਧੇ ਮਹਾਬਲੀ ਕਰਿ ਸਚਾ ਢੋਆ॥ ਆਪਣੇ ਚਰਣ ਜਪਾਇਅਨੁ ਵਿਚਿ ਦਯੁ ਖੜੋਆ॥ ਰੋਗ ਸੋਗ ਸਭਿ ਮਿਟਿ ਗਏ ਨਿਤ ਨਵਾ ਨਿਰੋਆ॥

ਮਾਰੂ ਕੀ ਵਾਰ - ਇਸ ਵਾਰ ਦੀਆਂ 23 ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰ ਇਕ ਪਉੜੀ ਨਾਲ 3-3 ਸਲੋਕ ਦਰਜ ਹਨ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖਾ ਜੀਵਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ ਪਰ ਹਉਮੈ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਸਤਿਸੰਗਤ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਭੇਖ ਬਹੁਤ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਰਮਕਾਂਡ ਬਹੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਬਹੁਤ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ ਪਰ ਹਉਮੈ ਦੇ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਉਹ ਪਰਮ-ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਮੂਲ ਸੂਤਰ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਹਨ ਪਹਿਲਾ ਮਰਣੁ ਕਬੂਲਿ ਜੀਵਣ ਕੀ ਛਡਿ ਆਸ॥ ਹੋਹੁ ਸਭਨਾ ਕੀ ਰੇਣੁਕਾ ਤਉ ਆਉ ਹਮਾਰੈ ਪਾਸਿ॥ ਮੁਆ ਜੀਵੰਦਾ ਪੇਖੁ ਜੀਵੰਦੇ ਮਰਿ ਜਾਨਿ॥ ਜਿਨਾ ਮੁਹਬਤਿ ਇਕ ਸਿਉ ਤੇ ਮਾਣਸ ਪਰਧਾਨ॥

ਰਾਮਕਲੀ ਕੀ ਵਾਰ - 22 ਪਉੜੀਆਂ ਅਤੇ 44 ਸਲੋਕਾਂ ਵਾਲੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਵਾਰ ਵੀ ਜੀਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ-ਸਿਮਰਨ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਪਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਿਹੜਾ ਮਾਰਗ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰੀਤ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਤਰੀਕੇ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੱਸਦੇ ਹਨ - ਨਾ ਤੂੰ ਆਵਹਿ ਵਸਿ ਬਹੁਤੁ ਘਿਣਾਵਣੇ॥ ਨਾ ਤੂੰ ਆਵਹਿ ਵਸਿ ਬੇਦ ਪੜਾਵਣੇ॥ ਨਾ ਤੂੰ ਆਵਹਿ ਵਸਿ ਤੀਰਥਿ ਨਾਈਐ॥ ਨਾ ਤੂੰ ਆਵਹਿ ਵਸਿ ਧਰਤੀ ਧਾਈਐ॥ ਨਾ ਤੂੰ ਆਵਹਿ ਵਸਿ ਕਿਤੇ ਸਿਆਣਪੈ॥ ਨਾ ਤੂੰ ਆਵਹਿ ਵਸਿ ਬਹੁਤਾ ਦਾਨੁ ਦੇ॥ ਪ੍ਰਭੂ ਵੱਸ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਨਿਵਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਤਿਸੰਗਤ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਪਾਉਣ ਦਾ ਉੱਤਮ ਸਾਧਨ ਹੈ ਪਰ ਸਤਿਸੰਗਤ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਹੀ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤੀ ਪੂਰਨ ਸਮਰਪਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇ। ਜੇਕਰ ਸਤਿਸੰਗਤ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਵੀ ਕੋਈ ਬਗੁਲੇ ਵਾਂਗ ਮੱਛੀ ਦੀ ਹੀ ਇੱਛਾ ਕਰੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮਨ ਵਿਚ ਟਿਕਾਉ ਕਿਵੇਂ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਹੰਸਾ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਬਗੁਲਾ ਕਦੇ ਹੰਸ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ।

~ ~ ~

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨੇ 96-97.
2. ਭਾਈ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ, ਬੰਸਾਵਲੀਨਾਮਾ ਦਸਾਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀਆਂ ਕਾ, ਸੰਪਾਦਕ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, ਚਰਣ 4.35.
3. ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਪੰਨਾ 383.
4. *Gazetteer of the Amritsar District*, p. 61
5. ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਪੰਨਾ 387.
6. It is asserted that Guru Arjan obtained the assistance of Mian Mir himself in the construction of the temple, and that it was by his hands that the foundation was laid. *Gazetteer of the Amritsar District*, p. 61
7. ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਪੰਨਾ 400.
8. Max Arthur Macauliffe, *The Sikh Religion*, vol. III, p. 25
9. ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਪੰਨਾ 428.
10. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 371.
11. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 825.
12. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 723.
13. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1083.

14. ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਤਵਾਰੀਖ਼ ਗੁਰੂ ਖ਼ਾਲਸਾ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਪੰਨਾ 430-33; Max Arthur Macauliffe, *The Sikh Religion*, vol. III, pp. 81-83.
15. Departing from Lahore... [Akbar] crossed the Beas river. He visited the house of Guru Arjan, the successor of Baba Nanak, who was highly reputed for his knowledge of God. He was pleased from listening to his recitation of the Hindi verses that had been composed by Baba Nanak for expounding the knowledge of God. Deeming it to be an honour conferred on him, Guru Arjan made a suitable offering and pleaded that since, owing to the coming of the Victorious Army to the Punjab, grain prices had risen and the jama ' [land-tax demand] of the localities (parganas) had been raised, now that the Imperial Army is leaving, the grain prices have fallen, and the peasants are [therefore] unable to meet their obligation to pay the jama. In accordance with his plea, orders were issued to the Imperial Finance Ministers that a reduction of twelve-to-ten be made in the jama ' and the revenue-collectors be instructed to grant remissions to the peasants accordingly and not to make demands on them in excess. Irfan Habib and J.S. Grewal, eds., *Sikh History from the Persian Sources*, pp. 93-94.
16. Teja Singh and Ganda Singh, *A Short History of the Sikhs*, p. 34; Irfan Habib and J.S. Grewal, eds., *Sikh History from the Persian Sources*, pp. 57; *The Tuzuk-i-Jahangiri*, translated by Alexander Rogers, edited by Henry Beveridge, p. 72.
17. ਇਹ ਕਾਨੂੰਨ ਮੰਗੋਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਚੰਗੇਜ਼ ਖ਼ਾਨ (1162-1227) ਨੇ 1206 ਵਿਚ ਬਣਾਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਲਿਖਤ ਹਵਾਲਾ ਚੀਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ 2 ਸਾਲ ਪਿਛੋਂ ਭਾਵ 1229 ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, The sources for the Mongol period speak of what is generally called 'The Great Yasa of Chingiz Khan', in the sense of a comprehensive legal code laid down by the founder of Mongol empire... The traditional view of the Great Yasa is that it was laid down by Chingiz as a written legal code in 1206 which affirmed and proclaimed his supremacy over the tribes of Mongolia and which preceded the Mongol campaigns of conquest in China and Central Asia... It has been suggested, on the basis of Chinese evidence, that a written version may have been first promulgated in 1229, two years after Chingiz's death. D.O. Morgan, Yasa, in *The Encyclopaedia of Islam*, vol. xi, p.293.

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰੇ ਉਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ

ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ*

ਸ਼ਹੀਦ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰਕੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਉਚੇ ਤੇ ਸੁੱਚੇ ਮਕਸਦ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਸ਼ਾਹਦੀ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਹੀਦ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਲਈ ਸ਼ਹਾਦਤ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਗਵਾਹੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਉਪਰ ਉਹ ਪਿਛੋਂ ਪਹਿਰਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੀ ਇਹ ਠੀਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਹਾਦਤਾਂ ਕੌਮਾਂ ਦੀ ਤਕਦੀਰ ਬਦਲ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੀ ਤਕਦੀਰ ਵਿਚ ਕੌਮੀ ਹਿਤਾਂ ਲਈ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋਏ ਹਰ ਸ਼ਹੀਦ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਅਹਿਮੀਅਤ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਸਿਰਤਾਜ ਪੰਜਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੀ ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰੇ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਹਿਮੀਅਤ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰੇ ਉਤੇ ਪਏ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਕੀਮਤੀ ਸਮਝਿਆ। ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜਾਨ ਤੇ ਸਿੱਖੀ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨੀ ਪਈ ਤਾਂ ਚੋਣ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਹੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਲਹੂ ਡੋਲਵੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਣਾ ਪਿਆ ਹੈ। ਅਣਗਿਣਤ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹਾਦਤਾਂ ਦੇ ਕੇ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਵਿੱਲਖਣ ਪਛਾਣ ਕਾਇਮ ਰੱਖੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਸ਼ਹਾਦਤਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਹਾਦਤਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਸਿਰਜਨ ਵਾਲੇ ਇਸ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ‘ਸ਼ਹਾਦਤ’ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਕੀਰਤੀਮਾਨ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਦੀਵੀ ਹਨ। ਇਸ ‘ਪ੍ਰਭਾਵ’ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਪਰਤਾਂ ਹਨ ਜੋ ਸਿੱਖ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਅਨਿਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਬਣ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸਿੱਖ ਮਨ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤੈਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਆਦਰਸ਼ ਤੇ ਪਹਿਰਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਜੀਵਨ ਦੇ ਉਚੇ ਤੇ ਪਵਿਤਰ ਮਕਸਦ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਆਪਣੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਿੱਤੀ। ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਸ਼ਬਦਾਇਕ ਅਰਥ ਗਵਾਹੀ ਜਾਂ ਸੱਚ ਦੀ ਤਸਦੀਕ ਕਰਨਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਆਮ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਗਵਾਹੀ ਦੇਣ, ਭਾਵ, ਸ਼ਾਹਦੀ ਭਰਨ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੱਚ ਲਈ

---

* ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਇੰਚਾਰਜ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਚੇਅਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, ਈਮੇਲ <gsspatiala@gmail.com>

ਆਪਣੇ ਆਕੀਦੇ ਤੇ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣਾ ਭਾਵੇਂ ਜਾਨ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋ ਜਾਵੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਕੁਰਬਾਨੀ ਜਾਂ ਬਲੀਦਾਨ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਕੁਰਬਾਨੀ ਜਾਂ ਬਲੀਦਾਨ ਦਾ ਮਕਸਦ ਜਾਨ ਭੇਂਟ ਕਰਨ ਤੱਕ ਹੈ ਪਰ ਸ਼ਹਾਦਤ, ਸੱਚ ਲਈ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਤੇ ਖੇਡ ਕੇ ਪਹਿਰਾ ਦੇਣਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮਨੋਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ (1990:138) ਨੇ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੀ ਸੰਗਯਾ ਸੱਚੀ ਗਵਾਹੀ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰੇ ਉੱਤੇ ਪਏ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਜਾਨਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਇਹ ਸ਼ਹਾਦਤ ਮਹਿਜ਼ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਸੀ? ਜਿਵੇਂ ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਹਾਂਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੰਕਟ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪਸਾਰ, ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਕਮਨਜ਼ਰੀ ਅਤੇ ਗੁਰਗੱਦੀ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਦਾਅਵੇਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨੇ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਇਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਗਹਿਰਾ ਕਰ ਦਿਤਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੇਣੀ ਪਈ (ਹਾਂਸ: 2006)

ਗੁਰੂ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਅਮਲ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਿਆਸੀ ਸੰਕਟ ਜਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮੌਕਾ ਮੇਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਹ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਹੀਂ ਸਹਾਈ ਕਾਰਨ ਮੰਨੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਦਰਅਸਲ ਇਹ ਸ਼ਹੀਦੀ ਗੁਰੂ ਮਾਰਗ ਦਾ ਇਕ ਅਹਿਮ ਪੜਾਅ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਆਪਣੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਅਗਲੇਰੀ ਮੰਜ਼ਲ ਵੱਲ ਵਧਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਮਾਰਗ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਅਤੇ ਆਧਾਰ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਚਲਦਿਆਂ ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਤਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਣਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਮਲ ਵਕਤੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਉਪਜ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਇਸਨੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਬਦਲਣ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ। ਇਸ ਮਾਰਗ ਦੇ ਪਾਂਧੀ ਬਣਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਹੀ ਸੁਚੇਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ:

ਜਉ ਤਉ ਪ੍ਰੇਮ ਖੇਲਣ ਕਾ ਚਾਉ॥ ਸਿਰੁ ਧਰਿ ਤਲੀ ਗਲੀ ਮੇਰੀ ਆਉ॥

ਇਤੁ ਮਾਰਗਿ ਪੈਰੁ ਧਰੀਜੈ॥ ਸਿਰੁ ਦੀਜੈ ਕਾਣਿ ਨ ਕੀਜੈ

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ: 1412)

ਗੁਰੂ ਮਾਰਗਿ ਸੱਚ ਦਾ ਮਾਰਗਿ ਹੈ। ਇਸ ਮਾਰਗਿ ਤੇ ਚਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਕਹਿਣੀ ਅਤੇ ਕਰਨੀ ਵਿਚ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਵਚਨਾਂ ਦੇ ਸੱਚ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸੱਚ ਵਿਚ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਹਿਰਦੇ ਦਾ ਸੱਚ ਸੰਸਾਰ ਲਈ ਸੱਚੀ ਗਵਾਹੀ ਹੈ।

ਸਚੁ ਕਰਣੀ ਸਚੁ ਤਾ ਕੀ ਰਹਤ॥ ਸਚੁ ਹਿਰਦੈ ਸਤਿ ਮੁਖਿ ਕਹਤ॥

ਸਾਚੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿ ਸਾਚਾ ਆਕਾਰੁ॥ ਸਚੁ ਵਰਤੈ ਸਾਚਾ ਪਾਸਾਰੁ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ: 283)

ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਮਾਰਗਿ ਉੱਤੇ ਗੁਰੂ ਅਮਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੋਤਿ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗੁਰੂ ਅਮਲ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਭੇਤ ਸੰਸਾਰ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਇਹ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵਿਵਹਾਰਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਯੋਗ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਅਗਾਂਹ ਗੁਰੂ

ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਅਮਲ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਖੁਦ ਲਾਗੂ ਕਰਕੇ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਜਾਚ ਸਿਖਾਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨੇ ਪੰਥ ਤੋਂ ਸੀਸ ਮੰਗਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਥ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਖੁਦ ਸੀਸ ਭੇਟ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰੇ ਉਪਰ ਪਏ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਅਤੇ ਬਿਆਨ ਕਰਨਾ ਇੱਕ ਮੁਸ਼ਕਲ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਮੁਸ਼ਕਲ ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਵੱਖ ਵੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਵੇਖਣ ਅਤੇ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਇਸ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਪਹਿਲੇ ਉਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜੋ ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੇ ਫੌਰੀ ਤੌਰ ਤੇ ਕਬੂਲ ਕੀਤੇ ਦੂਸਰੇ ਉਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜੋ ਲਗਾਤਾਰ ਪੈਂਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰੇ ਉੱਤੇ ਸਦੀਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈ ਰਹੇ ਹਨ।

ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਇਸ ਪਹਿਲੀ ਅਤੇ ਲਾਸਾਨੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿਤਾ ਕਿ ਸਿੱਖ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੱਚੇ ਤੇ ਸੁੱਚੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਰੱਖਵਾਲੀ ਦੀ ਖਾਤਰ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਜੇਕਰ ਸਰਸਰੀ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਤੇ ਖੇਡ ਕੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਜਦੋਂ ਪਰਖ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਘੜੀ ਆਈ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਖੁਦ ਇਸ ਪਰਖ 'ਤੇ ਪੂਰੇ ਉਤਰੇ ਤਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖ ਭਾਵਿਕ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦੀਆਂ ਘੜੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਜੇਤੂ ਹੋ ਕੇ ਨਿਕਲਣ। ਇਸ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਤੇ ਸਦੀਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰੇ ਉੱਤੇ ਇਸ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਨੋਟ ਕਰਦਿਆਂ ਬਹੁਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਸ਼ਹੀਦੀ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਨੇ ਨਵਾਂ ਮੋੜ ਕੱਟਿਆ। ਡਬਲਯੂ ਐਚ. ਮੈਕਲਾਉਡ, ਪਿਸ਼ੋਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਅਨੁਸਾਰ “the tenure of Guru Hargobind makes a truly significant change in the history of the Sikh Panth (2006: IX) ਪ੍ਰੋ. ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ: (1997:51) ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ (2003:53) ਵੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਹਿਮ ਮੋੜ ਸਾਬਤ ਹੋਈ। ਮੋੜ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਰਸਤੇ ਤੋਂ ਪਾਸੇ ਮੁੜਨਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਦੁਰਸਤ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਮਲ ਆਪਣੇ ਰਸਤੇ ਤੋਂ ਹੋਰ ਪਾਸੇ ਮੁੜਿਆ ਹੋਵੇ।

ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ (2003:35) ਵੀ ਇਹ ਨੋਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ‘ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਇਸ ਪੜਾਅ ਤੇ ਗੁਰਿਆਈ ਦੇ ਸਵਰੂਪ ਵਿਚ ਅਚਾਨਕ ਹੋਇਆ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵੇਖਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਫਕੀਰੀ ਵੇਸ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਹੁਣ ‘ਸਚਾ

ਪਾਤਸ਼ਾਹ' ਦਾ ਪਦ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧਰਮ ਸੰਸਥਾ, ਧਰਮ ਦੇ ਅਸੂਲਾਂ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਇਕ ਰਾਜ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਸੰਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਇਸਰਾਏ ਬਣ ਗਏ ਅਤੇ ਰਾਜਪਾਲ ਬਣ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ (ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ) ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਗੋਕਲ ਚੰਦ ਨਾਰੰਗ ਅਤੇ ਇੰਦੂ ਭੂਸ਼ਨ ਬੈਨਰਜੀ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੇ ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰੇ ਉੱਤੇ ਪਏ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਨੋਟ ਕਰਦਿਆਂ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਨਵਾਂ ਮੋੜ ਕੱਟਿਆ ਹਕੀਕਤ ਮੁੱਖੀ ਪਹੁੰਚ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਨਹੀਂ। ਇਸ 'ਮੋੜ' ਤੋਂ ਅਕਸਰ ਇਹ ਅਰਥ ਲੈ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਤੱਕ ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਭਾਵ ਅਹਿੰਸਕ ਸੀ। ਇਸ ਸ਼ਹਾਦਤ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਸਿੱਖ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਹੋਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕਿ "ਸਿੱਖ ਫਲਸਫੇ ਤੇ ਲਹਿਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਬੜਾ ਸਹਿਜ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪੂਰਵਕ ਸੀ। ਇਹ ਪਰਕਿਰਿਆ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਅਦੁੱਤੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਤੱਕ ਜਾਰੀ ਰਹੀ (ਅਨੂਪ ਸਿੰਘ; 1999:89) ਗੁਰੂ ਅਮਲ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਅਤੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਹਿਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਣਾ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਸਦਕਾ ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਦਾ ਅਚਾਨਕ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਰੂਹ ਮੁਤਾਬਕ ਦਰੁਸਤ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਦਰਅਸਲ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀਆਂ 'ਘਟਨਾਵਾਂ' ਮਹਿਜ਼ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਲਟਾ ਸਿੱਖ ਅਮਲ ਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਬਦਲੀ ਹੈ। ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਅਮਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਮਲ ਵਕਤੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਮੋੜ ਕੱਟਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਆਪਣੇ ਇਲਾਹੀ ਵਹਾਅ ਮੁਤਾਬਕ ਚੱਲਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ 'ਤੇ ਨਵੀਆਂ ਪੈੜਾਂ ਪਾਈਆਂ ਹਨ। "ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ (ਸਮੇਤ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ) ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਅਣਜਾਨ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਿ ਜਿਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਰਾਹ ਤੇ ਉਹ ਚੱਲ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਸਦੇ ਕੀ ਨਤੀਜੇ ਨਿਕਲਣਗੇ। ਮੁਸਲਿਮ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ ਮਹਿਕੂਮ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਨਤੀਜਿਆਂ ਤੋਂ ਵਾਕਿਫ਼ ਸੀ, ਇਸਲਾਮ ਛੱਡ ਕੇ ਹੋਰ ਧਰਮ ਕਬੂਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਢੰਡੋਰਾ ਸੀ ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਛੱਡਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਰਾਹ ਛੱਡਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਸਨ ਜੋ ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੇ ਨਿਯਤ ਕੀਤਾ, ਨਤੀਜੇ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਗੰਭੀਰ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਣ (ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ: 1987; 80) ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਰਾਹ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਰੱਖਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਰਾਹ ਤੇ ਤੁਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਰਾਹ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਖੇਲਣ ਦਾ ਚਾਅ ਹੈ ਉਹ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਤਲੀ ਤੇ ਧਰ ਕੇ ਆਉਣ। ਖੁਦ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਮਰਨ ਕਬੂਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਹੈ:

ਪਹਿਲਾ ਮਰਣੁ ਕਬੂਲਿ ਜੀਵਣ ਕੀ ਛਡਿ ਆਸ॥

ਹੋਹੁ ਸਭਨਾ ਕੀ ਰੇਣੁਕਾ ਤਉ ਆਉ ਹਮਾਰੈ ਪਾਸਿ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ: 1102)

ਗੁਰੂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਚਨਾਂ ਨਾਲ ਵਫ਼ਾ ਪਾਲੀ ਹੈ ਜਿਸ ਪਰਖ ਤੇ ਪੂਰਾ ਉਤਰਨ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਉਮੀਦ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਨੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੇ ਕੇ ਇਸ ਅਮਲ ਨੂੰ ਤਸਦੀਕ ਕੀਤਾ ਹੈ। “ਲਾਹੌਰ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਕੀ ਬੀਤੇਗੀ। ਉਹਨਾਂ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਜਾਨਸ਼ੀਨ ਥਾਪ ਦਿਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਤਸੀਹੇ ਇਹ ਮਿਸਾਲ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਲਈ ਜਰ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਸਿੱਖ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਧਰਮ ਦੀ ਐਲਾਨੀਆ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਕੁਰਬਾਨੀ ਅਗਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਜਦੋਂ ਜਹਿਦ ਦਾ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਗਲਾਚਰਨ ਸੀ।” (ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ: 1987; 183)

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਸਿੱਖਾਂ ਉਪਰ ਫੋਰੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਹ ਪਿਆ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅਮਲੀ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਮੌਤ ਉਤੇ ਵੀ ਜਿਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਇਸ ਸ਼ਹਾਦਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸਿੱਖ ਮੌਤ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਜਿਸ ਨੇ ਸਿੱਖ ਅਮਲ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜਰ ਕੇ ਸੰਪੂਰਨ ਗੁਰੂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਸ਼ਹਾਦਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਲਗਭਗ ਗੁਰਬਾਣੀ ਰਚਨ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਕਲਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਸਿੱਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਕਸਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਿੱਖਪੰਥ ਲਈ ਜੋ ਮਾਪਦੰਡ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਜ਼ਿੰਦਾਦਿਲ ਇਨਸਾਨਾਂ (ਸੂਰਮਿਆਂ) ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸੂਰਮੇ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਬਹੁਤ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦਿਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ: ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਸੂਰੇ ਦੀ ਮੌਤ ਨੂੰ ਸੱਚੇ ਮਾਣ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀ ਦਸਦੇ ਹਨ।

ਮਰਣੁ ਮਣਸਾ ਸੂਰਿਆ ਹਕੁ ਹੈ ਜੋ ਹੋਇ ਮਰਨਿ ਪਰਵਾਣੇ॥

ਸੂਰੇ ਸੇਈ ਆਗੈ ਆਖੀਅਹਿ ਦਰਗਾਹ ਪਾਵਹਿ ਸਾਚੀ ਮਾਣੇ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ: 579-80)

ਖੁਦ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਹੈ:

ਜਾ ਕਉ ਹਰਿ ਰੰਗੁ ਲਾਗੋ ਇਸੁ ਜੁਗ ਮਹਿ ਸੋ ਕਹਿਅਤ ਹੈ ਸੂਰਾ

ਆਤਮ ਜਿਣੈ ਸਗਲ ਵਸਿ ਤਾ ਕੈ ਜਾ ਕਾ ਸਤਿਗੁਰੁ ਪੂਰਾ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ: 67980)

ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਦੀਨ ਲਈ ਲੜਨ ਵਾਲੇ ਸੂਰੇ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ:

ਗਗਨ ਦਮਾਮਾ ਬਾਜਿਓ ਪਰਿਓ ਨੀਸਾਨੈ ਘਾਉ॥

ਖੇਤ ਜੁ ਮਾਂਡਿਓ ਸੂਰਮਾ ਅਬ ਜੂਝਨ ਕੇ ਦਾਉ॥
 ਸੂਰਾ ਸੋ ਪਹਿਚਾਨੀਐ ਜੁ ਲਰੇ ਦੀਨ ਕੇ ਹੇਤ॥
 ਪੁਰਜਾ ਪੁਰਜਾ ਕਟਿ ਮਰੈ ਕਬਹੂ ਨ ਛਾਡੈ ਖੇਤ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ: 1105)

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਸੀਹੇ ਦੇ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜ਼ਾਲਮ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਨੂੰ ਸੂਰਮੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਂਤ ਚਿੱਤ ਰਹਿ ਕੇ ਸਹਾਰਿਆ ਜੋ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਮਿਸਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੁਨਿਆਵੀਂ ਹਕੂਮਤ ਉੱਤੇ ‘ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ’ ਦੀ ਜਿੱਤ ਸਾਬਤ ਹੋਈ। ਮੌਕੇ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵਹਿਮ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਸਿੱਖ ਡਰ ਜਾਣਗੇ ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਵਾਪਰਿਆ। ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਜੋਂ ਸਿੱਖ ਹਿਰਦੇ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋਏ। ਇਸ ਸ਼ਹਾਦਤ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰਾ ਨਵੇਂ ਦੌਰ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਦੁਨਿਆਵੀਂ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਯੁੱਧ ਨੀਤਕ ਤਿਆਰੀ ਉਪਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਬਚਨ ਕੀਤੇ ਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਹੁਣ ਤੋਂ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਆਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿਆ ਕਰੇਗਾ। ‘ਦੇਗ’ ਅਤੇ ‘ਤੇਗ’ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਚੱਲਣਗੇ। ਇਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਮਿਸ਼ਨ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸੀ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਤਿਆਚਾਰ ਵਲੋਂ ਖੜ੍ਹੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਖਤਰੇ ਦਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਲੋਂ ਘੜਿਆ ਗਿਆ ਫੌਰੀ ਤੇ ਆਪ ਮੁਹਾਰਾ ਉਤਰ ਸੀ (ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ: 1999; 43)

ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਯੁੱਧਨੀਤਕ ਤਿਆਰੀ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਰੱਖ ਦਿਤੀ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮੀਰੀ-ਪੀਰੀ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕ ਕਰਨ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਨਵੇਂ ਦੌਰ ਨੂੰ ਮੋੜ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਦਰਅਸਲ ਇਹ ਗੁਰੂ ਅਮਲ ਦਾ ਅਗਲੇਰਾ ਪੜਾਅ ਸੀ। ਇਸਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਬੁਨਿਆਦ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਰੱਖ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। “ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮੀਰੀ-ਪੀਰੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨ੍ਹਦਿਆਂ ਜਿਥੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਪੀਰੀ ਦੇ ਛੁਪੇ ਪਾਖੰਡ ਨੂੰ ਨੰਗਾ ਕੀਤਾ, ਉਥੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪੂਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਮੀਰੀ ਦੇ ਅਨਿਆਈ ਅਤੇ ਹਿੰਸਕ ਵਤੀਰੇ ਦਾ ਕਾਰਗਰ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਰਾਜ ਦੇ ਹਿੰਸਕ ਅਤੇ ਭਿਆਨਕ ਰੂਪ ਦਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ (ਜਸਪਾਲ ਸਿੰਘ: 1990 ; 96)

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ ਜੋ ਜ਼ੁਲਮ ਵਿਰੁਧ ਜੰਗ ਦਾ ਐਲਾਨ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜਿਸ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਦਿਤੇ ਉਸ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦਿੰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਛੇਵੇਂ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਉਚੇਚਾ

ਧਿਆਨ ਦਿਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਯਤਨਾਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਵਲੋਂ ਸਾਜੇ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਿਆ। ਮੈਦਾਨ-ਏ-ਜੰਗ ਵਿਚ ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਸੂਰਮਗਤੀ ਦੇ ਜੋ ਜੌਹਰ ਦਿਖਾਏ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਇਕ ਪ੍ਰੇਰਨਾਮਈ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ।

ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰਖਵਾਲੀ ਲਈ ਸੀ। ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰਖਵਾਲੀ ਲਈ ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਇਸ ਅਮਲ ਦਾ ਅਗਲੇਰਾ ਪੜਾਅ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੀ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੇ ਮੈਦਾਨ-ਏ-ਜੰਗ ਵਿਚ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਕੇ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਅਮੀਰ ਬਣਾਇਆ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੀ ਅਮੀਰ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਅਣਗਿਣਤ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਸਿਦਕ ਦੀਆਂ ਵਿਲੱਖਣ ਮਿਸਾਲਾਂ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਦੇਗਾਂ ਵਿਚ ਉਬਾਲੇ ਗਏ, ਆਰਿਆਂ ਨਾਲ ਚੀਰੇ ਗਏ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਠੀਆਂ ਖੱਲਾਂ ਲੁਹਾਈਆਂ, ਬੰਦ-ਬੰਦ ਕਟਵਾਏ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਜਿਗਰ ਦੇ ਟੋਟਿਆਂ ਨੂੰ ਨੇਜ਼ਿਆਂ ਉਤੇ ਟੰਗੇ ਵੇਖਿਆ, ਗੁਰੂ ਦੇ ਵਚਨਾਂ ਤੇ ਅਡੋਲ ਰਹਿ ਕੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਸ਼ਟ ਸਹਾਰਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਉਤੇ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਜੋੜ ਮੇਲਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰਨ ਆਉਂਦੇ ਲੱਖਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦਿਆਂ ਉਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਛਾਪ ਲੱਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਸਦੀਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ।

~~~

ਹਵਾਲੇ

- 1) ਅਨੂਪ ਸਿੰਘ (1999) ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਯੋਧਾ: ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪਟਿਆਲਾ
- 2) ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ (2003 ਦੂਜੀ ਐਂਡ) ਇਤਿਹਾਸ 'ਚ ਸਿੱਖ, ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
- 3) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਸੰਥਾ ਸੈਂਚੀਆਂ, (ਅਕਤੂਬਰ 2001)ਸ਼ੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।
- 4) ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ (1997) ਸਾਡਾ ਵਿਰਸਾ, ਨਵਯੁਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
- 5) ਹਾਂਸ, ਸੁਰਜੀਤ (2006) ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਸਮੇਂ ਸਿਆਸੀ ਹਾਲਤ,

23ਵੀਂ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਕਾਸ ਕਾਨਫਰੰਸ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।

- 6) ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ (1990 ਪੰਜਵੀਂ ਐਂਡ) ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ
- 7) ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ (2003) ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ, ਨਵਯੁੱਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ
- 8) ਜਸਪਾਲ ਸਿੰਘ (1990) ਰਾਜ ਦਾ ਸਿੱਖ ਸੰਕਲਪ, ਨਵਯੁੱਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ
- 9) ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ (1987) ਸਿੱਖ ਇਨਕਲਾਬ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਸਰਹਿੰਦ।
- 10) ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨਵੀਂ ਐਂਡ (2003) ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ 14691765, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ
- 11) Pashaura Singh (2006) Life and Works of Guru Arjan, Oxford University Press, New Delhi.

EXPLORING SUKHMANI SAHIB : GURU ARJAN DEV JI'S VISION FOR BLISSFUL LIFE

DR GURDEEP KAUR*

True peace remains elusive for the most. Across the globe, people grapple with fear, anxiety, frustration, sadness, and an underlying sense of emptiness. Though our burdens differ in form and degree, emotional struggle and inner fatigue are part of the shared human experience-transcending boundaries of age, culture, and social status.

Sheikh Farid ji expressed this timeless truth in a poignant verse:

ਫਰੀਦਾ ਮੈ ਜਾਨਿਆ ਦੁਖੁ ਮੁਝ ਕੂ ਦੁਖੁ ਸਬਾਇਐ ਜਗਿ ॥
ਉਚੇ ਚੜਿ ਕੈ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਘਰਿ ਘਰਿ ਏਹਾ ਅਗਿ ॥¹

In the ceaseless pursuit of transient pleasures and external success, we often compromise our core values and stray from paths that lead to true fulfillment. This disconnection from deeper meaning frequently results in heightened suffering and dissatisfaction. Such self-created turmoil gives rise to confusion and inner unrest, making the quest for inner peace a common and pressing concern across humanity.

Spiritual traditions, throughout history, have provided enduring sources of comfort and guidance-offering frameworks to navigate life's uncertainties and find purpose amidst adversity. Faith and spirituality function as vital tools for inner resilience, empowering individuals to develop mental strength, sustain hope, and cultivate a deeper sense of meaning. They serve not only as coping mechanisms, but also as pathways toward lasting peace and well-being.

The Indic traditions-Hinduism, Buddhism, Jainism, and Sikhism-have long offered profound philosophical insights into the nature of

* Assistant Professor (Political Science), Sri Guru Gobind Singh College of Commerce, University of Delhi

inner peace and the pursuit of eternal bliss. These ancient teachings remain deeply relevant, offering direction for those seeking tranquility in the midst of the complexities of contemporary life.

While sharing philosophical roots with other Indic systems, Sikhism offers a distinctive and accessible spiritual vision. It emphasizes a balanced life rooted in devotion, ethical action, and inner awareness. This research seeks to explore the timeless teachings of Guru Arjan Dev Ji, the fifth Guru of Sikhism, whose spiritual and poetic contributions-particularly the *Sukhmani Sahib* - form a foundational element of Sikh thought and practice.

Composed as a meditative scripture, Sukhmani Sahib serves as a profound spiritual guide, illuminating the path to inner peace, contentment, and divine harmony. Before engaging with Guru Arjan Dev Ji's vision, however, it is essential to first consider how the concept of a blissful life has been interpreted across diverse spiritual and philosophical traditions.

UNDERSTANDING BLISSFUL LIFE ACROSS PHILOSOPHICAL AND SPIRITUAL TRADITIONS

A blissful life is often envisioned as the highest state of human fulfillment-a condition of enduring peace, profound contentment, and inner harmony that rises above material concerns. Across diverse cultures and traditions, this ideal has been examined through spiritual, philosophical, psychological, and ethical perspectives. Though the definitions may vary, the essence remains the same: a life unburdened by worldly suffering, free from inner unrest, and illuminated by spiritual awareness.

To live blissfully is to experience an elevated state of emotional joy and deep satisfaction-an aspiration that lies at the heart of the human journey, universally longed for by all.

INDIC PHILOSOPHIES ON BLISS

In Hindu philosophy, particularly as articulated in the *Upanishads*, bliss (*Ananda*) is seen as the essential nature of the self (*Atman*), realized through union with the Supreme Reality (*Brahman*). The concept of *Sat-Chit-Ananda*-being, consciousness, and bliss-

encapsulates this ideal state of existence. The Bhagavad Gita outlines three principal paths to this realization: Karma Yoga (the path of selfless action), Bhakti Yoga (the path of devotion), and Jnana Yoga (the path of knowledge). When practiced with sincerity, these disciplines culminate in Moksha (liberation), leading to enduring inner joy and spiritual freedom.²

In Jainism, bliss is rooted in ethical conduct and the purification of the soul. Jain philosophy teaches that the soul is inherently pure, omniscient, and blissful, but is obscured by karmic impurities. Liberation is achieved through rigorous adherence to the five major vows - *Ahimsa* (non-violence), *Satya* (truth), *Asteya* (non-stealing), *Brahmacharya* (celibacy/chastity), and *Aparigraha* (non-possession)-alongside meditation and ascetic discipline. These practices gradually remove karmic bondage, allowing the soul to return to its natural state of infinite bliss and perfect knowledge, known as *Kevala Jnana*.³ Unlike fleeting emotional pleasure, Jain bliss is a serene state marked by detachment, self-mastery, and spiritual clarity.

Buddhism views bliss as a natural outcome of cultivating *karma* (compassion) and *metta* (loving-kindness). Compassion, understood as the sincere desire to alleviate the suffering of others, forms the bedrock of a blissful life. Through compassionate living, individuals transcend the pursuit of material gain and shift their focus toward the well-being of all beings. *Metta*, the unconditional extension of love and goodwill to all, regardless of circumstance, further nurtures this expansive sense of connection and shared humanity. These practices dissolve ego-centered suffering, creating space for deep inner peace. As the Dalai Lama reflects in *The Art of Happiness*, while suffering is an inevitable part of life, true bliss and inner peace arise from equanimity, compassion, and selfless love-not from external conditions.⁴

Swami Vivekananda, drawing from Vedantic principles, offered a dynamic and modern interpretation of bliss. For him, bliss is attained through the realization of one's divine nature, cultivated through disciplined living, fearlessness, and selfless service. His famous assertion that "each soul is potentially divine" highlights a universal path to spiritual fulfillment-achieved through work, devotion, psychic control, and philosophical inquiry.⁵ In Vivekananda's vision, a blissful

life harmonizes personal liberation with compassionate action, fusing inner realization with dedicated service to humanity.

PERSPECTIVES BEYOND THE INDIC SPHERE

From a philosophical lens, Aristotle envisioned bliss as eudaimonia-the highest form of human fulfillment-attained through a life of virtue, rational thought, and purposeful action, as outlined in *Nicomachean Ethics*. This concept transcends mere pleasure, focusing instead on human flourishing through ethical living and intellectual growth⁶. For Aristotle, a blissful life is one guided by reason and grounded in moral values.

In psychological discourse, bliss is often defined as a state of mental well-being characterized by emotional stability, inner fulfillment, and freedom from anxiety. Viktor Frankl, a psychiatrist and Holocaust survivor, offers a compelling existential interpretation. In *Man's Search for Meaning*, he contends that true happiness arises not from the pursuit of pleasure, but from discovering a sense of meaning. Even in the face of suffering, one can find deep contentment through purpose and spiritual resilience.⁷

Modern spiritual teacher Eckhart Tolle presents a contemporary view, locating bliss in present-moment awareness. In *The Power of Now*, he asserts that suffering stems from ego-identification, incessant mental chatter, and attachment to thought. Bliss, he suggests, is discovered by transcending these patterns-through stillness, surrender, and conscious presence in the now.⁸

Kahlil Gibran, merging Eastern mysticism with Western lyrical sensibility, viewed bliss as the harmonious coexistence of joy and sorrow. In his celebrated work *The Prophet*, he writes in "Joy and Sorrow" that these emotions are inseparable: the deeper sorrow carves into the soul, the more joy it can contain. For Gibran, true happiness arises when one embraces life's dualities with grace, cultivating inner balance and spiritual depth.⁹

Jalaluddin Rumi, the revered Sufi mystic and poet, envisioned bliss as the soul's reunion with its Divine Source. In *Return to Your Soul*, Rumi compares the soul to a ruby buried in stone, urging seekers to shed illusion and rediscover their divine nature. His mystical verses

transcend religious boundaries, pointing to universal love, inner awakening, and the return to the Beloved as the essence of true bliss. Rumi's timeless message reminds us that real joy is not found in the external world, but in the quiet sanctuary of the soul. He wrote:-

"You are a ruby
encased in granite.
How long will you
deceive us with
this outer show"¹⁰

Leo Tolstoy, in *The Kingdom of God Is Within You*, critiqued materialism and emphasized simplicity, compassion, and moral integrity as the foundations of happiness.¹¹ Ralph Waldo Emerson, the American Transcendentalist, echoed similar ideals, promoting self-reliance, authenticity, and harmony with nature and the divine as keys to a fulfilled life.¹²

THE SIKH VISION OF BLISSFUL LIVING: A UNIQUE SPIRITUAL PATH

Amidst the diverse yet deeply resonant interpretations of bliss across spiritual and philosophical traditions, Sikhism offers a uniquely integrated and accessible vision known as *Anand Jeevan* - a life of divine bliss. Distinct from philosophies that situate bliss in renunciation or detachment from worldly affairs, Sikhism affirms that true bliss is attainable while actively participating in the world. It is not a distant ideal but a lived reality, rooted in the recognition of the Divine within and alignment with *Hukam* (Divine Will), as revealed through *Gurbani*-the sacred Sikh scriptures.

This state of bliss is unwavering in the face of joy or sorrow, success or suffering, for it is anchored not in transient emotions, but in spiritual equanimity and constant divine remembrance (*Naam Simran*). The Sikh path teaches that selfless service (*Seva*), devotion (*Bhakti*), humility, and ethical living are essential disciplines that bring the self into harmony with the Divine. In doing so, Sikhism cultivates a life that is both spiritually enriched and socially purposeful.

Rather than withdrawing from worldly responsibilities, Sikhism harmonizes action and contemplation, urging individuals-especially householders - to live joyfully and righteously within the fabric of

everyday life. Its spiritual architecture-comprising *Sangat* (spiritual fellowship), *Pangat* (the practice of equality through shared meals), and Gurdwaras (centers of worship, service, and sanctuary)-reflects a holistic model of collective spiritual development. These institutions nurture not only individual bliss but also communal harmony, grounded in humility, service, and remembrance of the Divine. In this way, Sikhism's vision of a blissful life is both profoundly distinctive and universally relevant.

Sikhism thus stands apart in affirming that bliss is not only possible but necessary in the here and now-achieved through an inner connection with the Divine and expressed through truthful, compassionate living. It weaves together the Indic aspiration for union with the Infinite, the mystic's love for the Divine, and a resolute commitment to serve humanity. In doing so, it offers a unique, balanced, and universal pathway to enduring joy and spiritual fulfillment.

Within this tradition, Guru Arjan Dev Ji emerges as a radiant exemplar of spiritual serenity, poetic brilliance, and unshakable devotion. His life and teachings transcend theological discourse or abstract philosophy-they are living truths, deeply embedded in his personal experience and spiritual practice. Guru Arjan Dev Ji embodied the very path he illuminated: that true bliss lies in divine remembrance, humility, selfless service, and wholehearted surrender to the Divine Will. His message was not confined to words; it was fully realized in his grace-filled life and in his courageous acceptance of martyrdom.

What follows is a reflection on the spiritual wisdom of Guru Arjan Dev Ji - an exploration of his profound insights into the nature of blissful living and the pathways through which one can attain lasting inner peace in the midst of everyday life.

ABOUT GURU ARJAN DEV JI

Guru Arjan Dev Ji (1563-1606), the fifth Sikh Guru, holds a deeply transformative and revered position in Sikh history. Born as the youngest son of Guru Ram Das Ji and Mata Bhani Ji, he was also the maternal grandson of Guru Amar Das Ji, linking him directly to the spiritual lineage. During his early years-approximately the first eleven-Guru Arjan Dev Ji was lovingly nurtured by his grandfather,

Guru Amar Das Ji, in a profoundly devotional environment. Surrounded by love and spiritual guidance, the young Arjan displayed remarkable insight and a serene disposition from an early age. Recognizing his exceptional spiritual depth, Guru Amar Das Ji affectionately called him "*Dohita Bani ka Bohitha*" - meaning "Grandson, the vessel of the Divine Word" - foretelling that he would one day carry forward the sacred legacy of Gurbani with profound wisdom and grace.

Guru Arjan Dev Ji's spiritual character was distinguished by humility, devotion, and a luminous inner peace. His appointment as Guru was not only a recognition of his spiritual maturity but also a divine continuation of the evolving mission of Sikh Guruship.

Historical accounts reveal that Mata Ganga Ji, Guru Arjan Dev Ji's devoted consort, remained childless for several years. In her longing, she once approached the Guru with a heartfelt plea: she wished for the blessing of a child, believing that the source of joy and fulfillment might also bless her with a son. Immersed in divine contentment, Guru Arjan Dev Ji gently responded that true blessings do not come from requests but arise from a heart surrendered humbly to God's Will. This episode is more than a personal story-it reveals the blissful state in which Guru Arjan Dev Ji lived, centered in the Divine and teaching by example that all true fulfillment flows from inner surrender rather than external desire.

For Guru Arjan Dev Ji, contentment (*santokh*) and humility (*nimrata*) were not merely virtues, but gateways to divine bliss. His life embodied this inner abundance-free from complaint, abundant in gratitude, and rooted in constant Divine remembrance. In one of his illuminating hymns, Guru Arjan Dev Ji beautifully articulates the path to blissful living, writing: He Writes:-

“ਜੀਅ ਕੀ ਬਿਰਥਾ ਹੋਇ ਸੁ ਗੁਰ ਪਹਿ ਅਰਦਾਸਿ ਕਰਿ ॥
ਛੋਡਿ ਸਿਆਣਪ ਸਗਲ ਮਨੁ ਤਨੁ ਅਰਪਿ ਧਰਿ ॥
ਪੂਜਹੁ ਗੁਰ ਕੇ ਪੈਰ ਦੁਰਮਤਿ ਜਾਇ ਜਰਿ ॥
ਸਾਧ ਜਨਾ ਕੈ ਸੰਗਿ ਭਵਜਲੁ ਬਿਖਮੁ ਤਰਿ ॥
ਸੇਵਹੁ ਸਤਿਗੁਰ ਦੇਵ ਅਗੈ ਨ ਮਰਹੁ ਡਰਿ ॥
ਖਿਨ ਮਹਿ ਕਰੇ ਨਿਹਾਲੁ ਉਣੇ ਸੁਭਰ ਭਰਿ ॥¹³

Guru Arjan Dev Ji was endowed with a divine intellect and

remarkable precocity from a young age. He demonstrated an exceptional aptitude for learning, swiftly mastering multiple languages and literary traditions. His writings reflect a strong command of Punjabi and its dialects, alongside a profound familiarity with Hindi, Sanskrit, and Persian. This multilingual mastery enriched his poetic expression, allowing him to convey Sikhism's spiritual teachings with clarity, depth, and universal appeal.

His contributions to Sikhism are both foundational and far-reaching. He played a pivotal role in shaping the spiritual practices and institutional identity of the Sikh community, grounding them in profound mystical insight. Among his most monumental achievements was the compilation of the *Adi Granth*—the original Sikh scripture. This sacred anthology included not only the hymns of the first five Gurus but also the writings of Bhagats and saints from diverse religious traditions—Hindu, Muslim, and others—who shared a vision of divine unity and ethical living. The *Adi Granth* was installed in 1604 at the newly constructed Sri Harmandir Sahib (Golden Temple) in Amritsar, embodying a spirit of spiritual inclusiveness and universal access to the Divine.

Guru Arjan Dev Ji's role in compiling the *Adi Granth* was not merely editorial; it was an act of sacred stewardship. Through this work, he preserved the spiritual core of Sikhism and safeguarded the integrity of its teachings. His own hymns constitute a significant portion of the *Guru Granth Sahib*, including the profoundly influential *Sukhmani Sahib*, which lays out a comprehensive vision for a blissful, God-centered life. The following section delves into *Sukhmani Sahib* as a profound spiritual guide—offering a pathway to inner peace, divine communion, and lasting bliss.

SUKHMANI SAHIB – BLUEPRINT OF BLISS

Guru Arjan Dev Ji's seminal work, *Sukhmani Sahib* ("Psalm of Peace"), holds a distinguished and revered position within the Sikh spiritual tradition. The composition is meticulously structured into 24 *Ashtpadis* — each consisting of eight stanzas — and every *Ashtpadi* is introduced by a *Salok* and a *Rahâu* line. The *Salok* sets a contemplative spiritual tone, while the *Rahâu*, meaning "pause," highlights the central

theme or key message of that section. This *Rahâu* invites the reader or listener to pause, reflect deeply, and internalize the core teaching before proceeding to the detailed verses that follow.

Serving both as a spiritual anchor and a meditative refrain, the *Rahâu* encapsulates the essence of blissful living—rooted in *Naam* (the Divine Name), humility, contentment, and union with the Divine. *Sukhmani Sahib* presents a profound and holistic spiritual psychology of bliss, guiding seekers towards inner tranquility. From its opening lines, the composition clearly identifies the true source of lasting inner peace.

ਸੁਖਮਨੀ ਸੁਖ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਭ ਨਾਮੁ ॥ ਭਗਤ ਜਨਾ ਕੈ ਮਨਿ ਬਿਸ੍ਰਾਮ ॥¹⁴

NAAM SIMRAN- THE ROOT OF BLISS

Guru Sahib Ji elevates *Naam Simran*—the remembrance of God's Name—as both the path and the ultimate goal of spiritual fulfillment. The opening *Ashtapadi* of *Sukhmani Sahib* lays down this foundational truth: genuine and lasting peace (*sukh*) is attained through constant remembrance of the Divine Name (*Naam*). Guru Arjan Dev Ji describes *Naam* as the ambrosial nectar (*amrit*), the wellspring of eternal joy, and the sanctuary where the minds of the spiritually awakened find rest. His verses emphasize that meditating on the Divine Name liberates the soul from fear, suffering, and the endless cycle of birth and death. Throughout the composition, Guru Ji steadfastly affirms that true bliss and profound joy are experienced only through heartfelt *Naam Simran*.

ਪ੍ਰਭ ਕਉ ਸਿਮਰਹਿ ਤਿਨ ਅਨਦ ਘਨੇਰੇ ॥¹⁵

Those who sing praises of Almighty and remain engaged in naam simran become **liberated while alive**, untouched by Maya (illusion) or worldly distractions. Their **inner state is one of peace, contentment, and divine love**, and they uplift others through their presence.

BLISS (ANAND): A SPIRITUAL STATE BEYOND MATERIAL POWER

Guru Arjan Dev Ji beautifully captures the essence of spiritual bliss (*Anand*) and contrasts it with the fleeting nature of worldly power and material wealth:

ਸਗਲ ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਕੇ ਰਾਜਾ ਦੁਖੀਆ ॥ ਹਰਿ ਕਾ ਨਾਮੁ ਜਪਤ ਹੋਇ ਸੁਖੀਆ ॥¹⁶

A king, despite possessing vast wealth, power, and comforts, remains *dukhī* (sorrowful) because external achievements cannot satisfy the soul's deep yearning. Status, luxury, and authority are incapable of filling the inner void. True bliss, however, is experienced by those who turn away from a materialistic outlook and instead root their lives in the spiritual practice of *Simran*—the remembrance of the Divine Name (*Naam*). *Naam* becomes the wellspring of inner joy, contentment, and emotional liberation. This bliss is not dependent on external circumstances but is eternal and self-sustaining, arising from a direct and intimate connection with the Divine reality. *Anand* is fundamentally spiritual, born not from possessions or accomplishments, but from the profound realization of our oneness with the Divine.

SURRENDER TO DIVINE WILL: THE GATEWAY TO INNER PEACE

In Guru Arjan Dev Ji's spiritual perspective, surrendering to the Divine Will (*Hukam*) is a powerful and conscious act of awakening—not mere passive acceptance. It means releasing the grip of ego, letting go of fear, and abandoning the illusion of control, while embracing the profound truth that all events unfold according to Divine orchestration. This surrender ushers in genuine inner peace, as the mind ceases to struggle against reality, shedding anxiety and expectations. Guru Arjan Dev Ji beautifully conveys this essence in *Sukhmani Sahib*:

ਏਕ ਭੀ ਨ ਦੇਇ ਦਸ ਭੀ ਹਿਰਿ ਲੇਇ ॥
ਤਉ ਮੂੜਾ ਕਹੁ ਕਹਾ ਕਰੇਇ ॥
ਜਿਸੁ ਠਾਕੁਰ ਸਿਉ ਨਾਹੀ ਚਾਰਾ ॥
ਤਾ ਕਉ ਕੀਜੈ ਸਦ ਨਮਸਕਾਰਾ ॥¹⁷

This teaching shows that peace is found by flowing with Divine Wisdom rather than struggling against life's events. One who surrenders becomes fearless, content, and inwardly free, recognizing that all moments — whether of joy or pain — are imbued with divine meaning. Guru Arjan Dev Ji embodied this surrender throughout his life, especially in the face of hardship and martyrdom. He demonstrated that true bliss arises not from changing external circumstances, but from transforming the heart through trust and love in the Divine.

ਮਨੁ ਬੇਚੈ ਸਤਿਗੁਰ ਕੈ ਪਾਸਿ ॥
ਤਿਸੁ ਸੇਵਕ ਕੇ ਕਾਰਜ ਰਾਸਿ ॥¹⁸

This verse conveys a profound spiritual truth about surrender and trust in Divine Wisdom. Guru Arjan Dev Ji teaches that when a devotee fully surrenders their mind, ego, and will to the True Guru (*Satguru*), their life aligns with a higher, divine purpose. Such surrender is not passive resignation but an active, wholehearted offering of the self—releasing pride, doubt, and the need for control.

To “sell the mind” (*man bechhai*) to the Guru means to relinquish selfish desires and mental turmoil. In doing so, the devotee moves in harmony with the Divine *Hukam* (cosmic order), which naturally brings fulfillment and success (*kaaraj raas*) in both spiritual and worldly matters. Inner conflicts dissolve, peace arises, and the soul attains true bliss—no longer fractured by the ego’s unrest.

LIVE IN THE PRESENT: FOR A SOULFUL EXPERIENCE

Guru Arjan Dev Ji compassionately reminds seekers that worry serves no purpose — it only intensifies suffering and pulls the mind away from the eternal presence of the Divine. Guru Sahib Ji emphasizes that genuine peace arises not from fixating on the past or fearing the future, but through the constant remembrance of the ever-present God. The verse

ਕਾਹੇ ਸੋਚ ਕਰਹਿ ਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ॥ ਜਪਿ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਭ ਅਲਖ ਵਿਡਾਣੀ ॥¹⁹

is a direct call to release anxiety and overthinking, and instead center the mind on the Divine Reality that surpasses human comprehension. By surrendering the weight of needless thoughts and turning inward through *Naam Simran* (Divine remembrance), one attains a profound sense of calm and clarity. The mind is no longer anchored in fear of the unknown but rests securely in the experience of the Divine in the present moment. This is the true essence of living fully in the now — free from fear and grounded in unwavering faith.

Guru Sahib Ji teaches that those who live in this surrendered state — deeply rooted in the present, with reverence, trust in the Guru’s wisdom, and guided by divine understanding — naturally embody tranquility in this life and eternal bliss in the spiritual realm.

ਅਨਦਿਨੁ ਪੂਜਹਿ ਗੁਰ ਕੇ ਪੈਰ ॥

ਇਹ ਲੋਕ ਸੁਖੀਏ ਪਰਲੋਕ ਸੁਹੇਲੇ ॥
ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭਿ ਆਪਹਿ ਮੇਲੇ ॥²⁰

They discover true peace—a peace not confined to the afterlife, but accessible here and now to those who live in spiritual awareness. The continual remembrance of the Guru dissolves fear and restless thoughts, allowing the soul to find solace in Divine Will. Such a life unfolds as a graceful and soulful journey, where both this world and the hereafter are suffused with sweetness and serenity. Through humble devotion and inner calm, *Sukhmani Sahib* reveals that bliss is not a distant goal, but a way of being.

THE SACRED COMPANY: NURTURES BLISS

One of the essential teachings in *Sukhmani Sahib Ji* is the transformative power of *Sâdh* - spiritually elevated being or a **God-realized soul** who uplifts others through divine wisdom; they are living example of spiritual discipline and grace, guiding seekers on the path of truth. Guru Arjan Dev Ji affirms:

ਸਾਧ ਕੈ ਸੰਗਿ ਸਦਾ ਸੁਖੁ ਪਾਵੈ ॥²¹

This simple yet profound truth captures the Sikh understanding that bliss (Anand) is not a solitary experience, but one nurtured and sustained in the company of God realized soul (*Sâdh*). In the company of saints—those devoted to divine remembrance, humility, and compassion—the seeker is naturally uplifted. Their company help in the purification of the mind and **awakening of divine consciousness** serving as powerful catalysts for inner transformation.

Guru Arjan Dev Ji consistently teaches that the journey toward divine bliss is not traveled alone, but in the fellowship of those who embody the Divine Light. The **Sâdh**, therefore, is more than just a spiritual guide through whom lasting peace is realized, inner suffering is dissolved, and deep intimacy with the Divine is awakened. In the presence of the *Sâdh*, the mind is purified, the ego is subdued, and the seeker is gently led toward the remembrance of Naam.

HUMILITY AND SEWA: KEYS TO ETERNAL BLISS

In *Sukhmani Sahib*, Guru Arjan Dev Ji emphasizes that the path to eternal bliss is not found in outward rituals or material

accomplishments but through the cultivation of humility and the offering of selfless service. The verse

ਸੇਵਾ ਕਰਤ ਹੋਇ ਨਿਹਕਾਮੀ ॥ ਤਿਸ ਕਉ ਹੋਤ ਪਰਾਪਤਿ ਸੁਆਮੀ ॥²²

reveals that when service is offered without attachment or ego, the Divine reveals itself within the devotee's heart. Humility dissolves the illusion of individual greatness, making space for Divine presence to flourish. Selfless service (*seva*) thus becomes an act of surrender—a sacred offering that harmonizes the soul with the Creator's will. Through these virtues, one transcends the limitations of ego and duality, entering a realm of profound peace and spiritual joy. Eternal bliss, therefore, is not a distant reward but the natural state of a heart rooted in humility and love expressed through action. Guru Sahib illustrates that a life lived in egoless devotion and compassionate service leads to union with the Divine and a truly blissful existence.

SADH SANGAT: TRANSFORMATIVE SPACE PAVING WAY FOR ETERNAL BLISS

In Sukhmani Sahib, *Sadh Sangat*—the sacred gathering /holy congregation of spiritually awakened souls—is depicted as a powerful and transformative space that leads to eternal bliss. Guru Arjan Dev Ji deeply underscores the significance of holy fellowship in nurturing one's spiritual path. Guru Arjan Dev Ji, in the verse “ਮੇਰੇ ਮਾਧਉ ਜੀ ਸਤਸੰਗਤਿ ਮਿਲੇ ਸੁ ਤਰਿਆ ॥”²³, beautifully affirms that **Sangat is not merely association**, but a **sacred channel of divine grace**, where the soul is awakened, purified, and united with the Beloved Lord. Being among saints and devoted seekers not only inspires a life of virtue but also opens the heart to divine wisdom and facilitates Naam Simran (meditation on the Divine Name). Within this holy company, the mind is purified of negative traits like ego, anger, and attachment, creating fertile ground for spiritual growth. Guru Ji proclaims

ਸਾਧ ਕੈ ਸੰਗਿ ਮੁਖ ਊਜਲ ਹੋਤ ॥ ਸਾਧਸੰਗਿ ਮਲੁ ਸਗਲੀ ਖੋਤ ॥

ਸਾਧ ਕੈ ਸੰਗਿ ਮਿਟੈ ਅਭਿਮਾਨੁ ॥ ਸਾਧ ਕੈ ਸੰਗਿ ਬੁਝੈ ਪ੍ਰਭੁ ਨੇਰਾ ॥

ਸਾਧਸੰਗਿ ਸਭੁ ਹੋਤ ਨਿਬੇਰਾ ॥²⁴

Sadh Sangat serves as a mirror reflecting divine virtues, guiding individuals to internalize qualities like humility, compassion, and love. It provides a nurturing ground where the seeds of devotion and wisdom

are planted and cultivated. Through the collective remembrance of God, one experiences spiritual elevation and the fading of worldly sorrows. More than just a gathering, *Sadh Sangat* is a sacred space that transforms the seeker's consciousness, opening the door to *Anand* (spiritual bliss) and *Mukti* (liberation).

BRAHM GYANI: THE LIVING EMBODIMENT OF ETERNAL BLISS

In *Sukhmani Sahib*, Guru Arjan Dev Ji beautifully portrays the Brahm Gyani — the true knower of the Divine—as one who is immersed in the boundless ocean of eternal bliss. This enlightened soul goes beyond mere scholarly knowledge, having transcended ego, illusion, and duality to unite fully with Divine Consciousness. The Brahm Gyani abides in perfect equanimity, emanating profound peace, wisdom, and unconditional love.. Guru Ji declares:

ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਸਦਾ ਨਿਰਲੇਪ ॥ ਜੈਸੇ ਜਲ ਮਹਿ ਕਮਲ ਅਲੇਪ ॥
ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਸਦਾ ਨਿਰਦੋਖ ॥ ਜੈਸੇ ਸੂਰ ਸਰਬ ਕਉ ਸੋਖ ॥²⁵

The purity of the Brahm Gyani is beyond description.

ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਨਿਰਮਲ ਤੇ ਨਿਰਮਲਾ ॥ ਜੈਸੇ ਮੈਲੁ ਨ ਲਾਗੈ ਜਲਾ ॥
ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਕੈ ਮਨਿ ਹੋਇ ਪ੍ਰਗਾਸੁ ॥ ਜੈਸੇ ਧਰ ਉਪਰਿ ਆਕਾਸੁ ॥²⁶

This purity is not attained through external rituals or ascetic practices, but through a profound inner transformation. The Brahm Gyani is liberated from the five thieves—lust, anger, greed, attachment, and pride—and embodies divine qualities such as love, humility, and grace. Free from discrimination and hatred, the *Brahm Gyani's* very presence becomes a source of blessing for others. As a living manifestation of *Anand* (spiritual joy), *Shanti* (peace), and *Mukti* (liberation), the *Brahm Gyani* transcends individuality, reflecting the essence of *Akal Purakh* — the Timeless One. They do not simply experience bliss; they embody bliss itself.

To conclude, *Sukhmani Sahib* does not present bliss (*Anand*) as an abstract ideal, but as a lived, attainable reality—one rooted in humility, divine remembrance (*Naam Simran*), and alignment with the Divine Will (*Hukam*). Guru Arjan Dev Ji's sacred composition offers more than spiritual poetry; it is a luminous guide for inner transformation and holistic well-being. Each verse serves as a divine remedy for ego, anxiety, and suffering, inviting the seeker into a life of

clarity, contentment, and communion with the Divine. In a world plagued by restlessness and division, *Sukhmani Sahib* radiates timeless wisdom—gently leading the soul from chaos to calm, from fear to faith, from fragmentation to wholeness.

Guru Sahib's message is deeply practical: bliss is not reserved for saints in isolation, but is available here and now, in the rhythm of daily life, when lived in spiritual awareness and service. He calls the seeker to live in *Chardi Kala*—the ever-rising, optimistic spirit that uplifts not only the self but the world. Through divine remembrance, ethical living, and shared spiritual fellowship, every moment becomes sanctified.

Guru Arjan Dev Ji, both saint and sovereign, offered to humanity an unparalleled spiritual vision—one that transcends external rituals and enters the heart of human experience. His compositions, especially *Sukhmani Sahib*, seamlessly unite mysticism with daily life. He did not merely teach the path to eternal bliss—he walked it with unwavering grace. His life was a living testimony to spiritual resilience, serenity, and surrender. Even in the face of unimaginable torture, he remained immersed in Naam and anchored in Divine Will. His martyrdom was not a fall, but a spiritual ascension—a radiant example of a soul fully merged with the Divine, leaving behind a legacy of courage, compassion, and enduring bliss for generations to come. Guru Arjan Dev Ji's final words

ਤੇਰਾ ਕੀਆ ਮੀਠਾ ਲਾਗੈ ॥²⁷

stand as a luminous testament to ultimate spiritual surrender and detachment. He did not merely speak of embracing suffering with grace—he *became* the embodiment of divine bliss amid excruciating torment. In the face of unimaginable cruelty, he radiated peace, unwavering faith, and profound spiritual composure, transforming agony into a sacred offering.

Guru Arjan Dev Ji's life is far more than a historical account; it is a living blueprint for the spiritual seeker—a path marked by truth, humility, service, and universal love. His martyrdom was not an end but the flowering of a soul fully merged with the Divine, and his legacy continues to illuminate the path for all who seek inner strength, resilience, and a higher purpose. Through his life and teachings, Guru

Sahib showed that true liberation is not found in escaping pain, but in transcending it through love, remembrance, and complete trust in the Divine Will.

~ ~ ~

REFERENCES

1. Salok Farid Ji, *Sri Guru Granth Sahib Ji*, Ang 1382
2. Radhakrishnan, S. (1948). *The Bhagavadgîtâ: With an introductory essay, Sanskrit text, English translation and notes*. London: George Allen & Unwin
3. Jaini, P. S. (1998). *The Jaina path of purification*. Delhi: Motilal Banarsidass.
4. Dalai Lama, & Cutler, H. C. (1998). *The art of happiness: A handbook for living*. Riverhead Books.
5. Vivekananda, S. (2006). *The complete works of Swami Vivekananda* (9 vols.). Kolkata: Advaita Ashrama. (Original work published 1897–1902)
6. Aristotle. (2009). *Nicomachean Ethics* (W.D. Ross, Trans.). Batoche Books.
7. Frankl, V. E. (1959). *Man's search for meaning*. Beacon Press.
8. Tolle, E. (1997). *The power of now: A guide to spiritual enlightenment*. New World Library.
9. Gibran, K. (1926). *The prophet* (Alfred A. Knopf, Trans.). Vail-Ballou Press, Binghamton, New York
10. Barks, Coleman, ed. (1995) *The Essential Rumi*. Translated by Coleman Barks with John Moyne, Harper Collins.
11. Tolstoy, L. (1894). *The kingdom of God is within you* (C. Garnett, Trans.). Dover Publications.
12. Emerson, R. W. (1993). *Self-reliance and other essays* (Dover Thrift Ed.). Dover Publications. (Original work published 1841)
13. Sri Guru Granth Sahib, p. 519
14. Sri Guru Granth Sahib, p. 262
15. Sri Guru Granth Sahib, p. 263
16. Sri Guru Granth Sahib, p. 264
17. Sri Guru Granth Sahib, p. 268
18. Sri Guru Granth Sahib, p. 286
19. Sri Guru Granth Sahib, p. 286
20. Sri Guru Granth Sahib, p. 292-93
21. Sri Guru Granth Sahib, p. 271
22. Sri Guru Granth Sahib, p. 286
23. Sri Guru Granth Sahib, p. 10
24. Sri Guru Granth Sahib, p. 271
25. Sri Guru Granth Sahib, p. 272
26. Sri Guru Granth Sahib, p. 272
27. Sri Guru Granth Sahib, p. 394

APPLIED EXPRESSION OF NAAM IN THE BANI OF GURU ARJAN DEV JI

DR RAMINDERJEET KAUR*

In Sikhism, *Naam*, the Divine Name, is far more than a mere linguistic symbol representing an entity, person, or place. It is the very essence of the Divine, the primordial resonance that permeates the entire cosmos. Naam is the Infinite's self-expression, the celestial vibration that sustains all of creation. Within the sacred verses of the *Guru Granth Sahib*, Naam is exalted as the ultimate truth, the spiritual foundation of existence, and the path to liberation.

The practice of *Simran*, remembrance of the Divine, transcends the simple act of vocal repetition. Though the word "remembrance" might suggest a mental or cognitive activity, Simran in Sikh philosophy is a profound spiritual discipline. It involves a continuous, loving, and reverent engagement with the Divine. This sacred practice embraces the devotional utterance of *Naam*, the heartfelt contemplation of the Divine, and deep meditative absorption in the *Shabad*, the Word of the Guru.

Through Simran, the soul aligns with the Divine Will (*Hukam*), gradually dissolving the duality of the self. In this immersion, the individual becomes one with the Divine (*Ik Onkar*) through the grace of the Guru (*Gurprasad*). *Simran* transforms the mind, dissolving the ego (*haumai*) and cultivating a state of divine love (*prema bhakti*). Thus, *Naam* and *Simran*, as revealed in the *Guru Granth Sahib*, are not rituals but the very essence of spiritual realization. They form the sacred bridge that connects the soul to the Divine, guiding the seeker from the darkness of ignorance to the illumination of divine wisdom.

* Punjabi University, Patiala.

These are not abstract ideals but recurring themes in nearly every hymn of the *Guru Granth Sahib*. In the metaphysical framework of Sikhism, Truth (*Sat*) is the very nature of *Akal Purakh*, the Timeless Being. To embody this Truth is to live in alignment with the eternal reality that underpins the universe. The *Gurmukh*, the one who turns toward the Guru, does not seek merely to intellectually comprehend Truth but to live it experientially. This path requires the renunciation of ego and falsehood and calls for a life rooted in authenticity, humility, and unwavering integrity.

For the *Gurmukh*, truthfulness becomes a transformative discipline, leading one from the illusion of the temporal world to the unchanging reality of the Divine. By walking this sacred path, the *Gurmukh* does not simply draw nearer to *Akal Purakh*, but becomes a radiant reflection of that eternal Truth in the world. Guru Nanak Dev Ji offered timeless guidance on realizing this Truth and living a life aligned with Divine Will.

Sikhism teaches that the ultimate purpose of human life is union with God, and the means to attain this is through constant remembrance of God's Name, *Naam Simran*. This remembrance initiates a profound transformation within the seeker at both subtle and tangible levels. Through this divine experience, the seeker awakens to their spiritual essence, and their outward personality is likewise transformed.

Naam manifests in two dimensions: spiritually, as an inner experience of divine communion; and socially, as the outward expression of a *Gurmukh*'s life of righteousness. Both dimensions are beautifully illustrated in the sacred hymns of Guru Arjan Dev Ji. He reveals that *Naam* is not just a word, it is a living, transformative spiritual force. It is personally experienced through meditation and devotion, culminating in divine realization. Simultaneously, it is expressed in the world through compassionate action, righteous conduct, and selfless service to humanity.

According to Guru Arjan Dev Ji, a true *Gurmukh* transcends mere existence and discovers the profound essence of life. This realization is not achieved through withdrawal from the world, but through full engagement with worldly duties while remaining immersed in the radiant presence of the Divine. In this harmonization of spiritual

consciousness and worldly responsibility lies the beauty and depth of Sikh spiritual life.

ਨਾਨਕ ਸਤਗੁਰਿ ਭੋਟਿਐ ਪੂਰੀ ਹੋਵੈ ਜੁਗਿਤ॥

ਹਸੰਦਿਆ ਖੇਲੰਦਿਆ ਪੈਨੰਦਿਆ ਖਾਵੰਦਿਆ ਵਿਚੇ ਹੋਵੈ ਮੁਕਿਤ॥¹

This harmonious balance between inner spiritual experience and outward expression is the defining mark of a true devotee. The Guru teaches that *Naam* serves as a sacred bridge between the human soul and the Divine, a radiant light that dispels the darkness of ignorance and a purifying force that transforms the mind. In the *Sangat*, the holy company of spiritually awakened beings, this experience is deepened, offering strength and guidance to remain firmly rooted on the spiritual path.

Moreover, Guru Arjan Dev Ji emphasizes that the true realization of *Naam* arises not from intellectual effort alone, but through the grace of the Divine. It is not merely a concept to be understood, but a living truth to be experienced, accessible only to those who approach with humility, love, and complete surrender.

ਰਾਮ ਰਸਾਇਣਿ ਜੋ ਜਨ ਗੀਧੇ ॥ ਚਰਨ ਕਮਲ ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤੀ ਬੀਧੇ ॥²

The teachings of the Guru repeatedly highlight that *ego* (*haumai*) is the fundamental obstacle to experiencing *Naam*. Only through cultivating humility, love, and selfless service can one become receptive to this divine experience. True devotion is not confined to outward rituals; it is marked by a deep inner transformation in which the mind is purified and worldly desires are transcended. This inner state of purity fosters a continuous awareness of the Divine presence.

Guru Arjan Dev Ji employs powerful metaphors to illustrate the transformative power of *Naam*. He describes it as the sun that dispels darkness, the fire that burns away impurities, and the ocean of bliss that quenches the soul's deepest thirst. *Naam* is revealed as the ultimate source of peace, joy, and liberation. Those who embrace *Naam* find contentment in all circumstances, remaining untouched by the sorrows of worldly attachments.

The essence of *Gurbani* becomes manifest in the life of a fully awakened human being, one who is imbued with the *Naam* of the Eternal One (*Akal Purakh*). Guru Arjan Dev Ji portrays this divine

personality as someone who, having attained the highest spiritual realization, also shines in worldly conduct, embodying grace, wisdom, and compassion. This ideal is echoed across various compositions of *Gurbani*: in *Japji Sahib*, such a being is called *Sachiyar* (the truthful one); in *Anand Sahib*, recognized as a *Bhagat* (devotee); in *Sidh Gosht*, referred to as a *Gurmukh* (one oriented toward the Guru); and in *Sukhmani Sahib*, described as a *Sant* and *Brahm Gyani* (a knower of Divine wisdom).

Guru Arjan Dev Ji's *bani* presents the image of a complete, divinely inspired personality—one who does not live merely for personal gain but dedicates their life to the upliftment of all creation. Such a being not only walks the path of spiritual evolution but also leads others toward divine realization, inspiring humanity through both example and presence.

While fully engaged in the world, the *Gurmukh* remains deeply rooted in humility, treating all beings with equal respect and boundless kindness. Their life becomes a living expression of divine virtues, radiating compassion, equanimity, and unconditional love.

ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਸਗਲ ਕੀ ਚੀਨਾ ॥ ਆਤਮ ਰਸੁ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਚੀਨਾ॥
 ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਕੀ ਸਭ ਉਪਰਿ ਮਇਆ॥ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਤੇ ਕਛੁ ਬੁਰਾ ਨ ਭਇਆ॥
 ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਸਦਾ ਸਮਦਰਸੀ ॥ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਕੀ ਦ੍ਰਿਸਟਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਬਰਸੀ॥
 ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਬੰਧਨ ਤੇ ਮੁਕਤਾ ॥ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਕੀ ਨਿਰਮਲ ਜੁਗਤਾ॥
 ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਕਾ ਭੋਜਨੁ ਗਿਆਨ ॥ ਨਾਨਕ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਕਾ ਬ੍ਰਹਮ ਧਿਆਨੁ॥
 ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਏਕ ਉਪਰਿ ਆਸ ॥ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਕਾ ਨਹੀ ਬਿਨਾਸ॥
 ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਕੈ ਗਰੀਬੀ ਸਮਾਹਾ ॥ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਪਰਉਪਕਾਰ ਉਮਾਹਾ॥³

The life of such a *Gurmukh* is marked by discipline, with every aspect of his daily conduct grounded in the remembrance of *Divine Naam*. His actions, words, and thoughts are aligned with divine consciousness, and even his material possessions are sanctified through righteous living. His connection with Naam infuses purity into all that surrounds him. He earns respect not through status, but through the integrity of his deeds. Such is the spiritual radiance of his presence that even those burdened by great sins can find purification and transformation through his company.

ਮਹਾ ਪਵਿਤ੍ਰੁ ਸਾਧ ਕਾ ਸੰਗੁ ॥
 ਜਿਸੁ ਭੇਟਤ ਲਾਗੈ ਪ੍ਰਭ ਰੰਗੁ ॥⁴

Attaining such a pinnacle of spiritual awakening is possible only

through disciplined and unwavering devotion to *Naam*. This exalted state of enlightenment belongs to a sacred realm, perceptible only to an awakened *Brahmgyani*—one who has realized the Divine through profound inner illumination.

ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਕੀ ਕੀਮਤਿ ਨਾਹਿ ॥ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਕੈ ਸਗਲ ਮਨ ਮਾਹਿ ॥
 ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਕਾ ਕਉਨ ਜਾਨੈ ਭੇਦੁ ॥ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਕਉ ਸਦਾ ਅਦੇਸੁ ॥
 ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਕਾ ਕਥਿਆ ਨ ਜਾਇ ਅਧਾਰੁ ॥ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਸਰਬ ਕਾ ਠਾਕੁਰੁ ॥
 ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਕੀ ਮਿਤਿ ਕਉਨੁ ਬਖਾਨੈ ॥
 ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਕੀ ਗਤਿ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਜਾਨੈ ॥⁵

Through the disciplined practice of *Naam*, a seeker gradually embodies divine virtues, becoming a reflection of the Divine in thought, character, and conduct. As these sacred qualities permeate his actions, he moves through the world as a living embodiment of the Divine presence, naturally evoking spiritual reverence and awakening higher consciousness in those around him. In such a *Gurmukh*, there is a profound harmony between mind, speech, and action (*man-bachan-karam*), reflecting an inner alignment with truth and righteousness. He becomes a noble and virtuous being — an inspiring force whose very presence uplifts others. Through the power of his righteous deeds, the *Gurmukh* personifies the essence of eternal truth

ਮਨ ਬਚ ਕ੍ਰਮਿ ਰਾਮ ਨਾਮੁ ਚਿਤਾਰੀ ॥
 ਯੂਮਨ ਘੇਰਿ ਮਹਾ ਅਤਿ ਬਿਖੜੀ ਗੁਰਮੁਖਿ ਨਾਨਕ ਪਾਰਿ ਉਤਾਰੀ ॥⁶

By embodying divine virtues and integrating them into daily social life, a *Gurmukh* becomes a steadfast pillar of truth and justice in the world. Fearlessly, he stands against oppression and works to uphold social equality, justice, and interfaith harmony. Guided by inner conviction and divine awareness, such a being naturally emerges as a leader—an enlightened guide capable of inspiring and uplifting others.

His presence serves the greater good, advancing the divine mission of the Almighty. Through both word and example, he encourages others to embark on the path of *Naam*—the remembrance of God's Name. While actively engaged in worldly affairs, he remains untouched by material attachments. Unmoved by the temptations of wealth and status, he walks the path of spiritual balance and inner contentment.

Such a soul is not only liberated from the cycle of ego and desire but also becomes a radiant beacon of wisdom—a source of light for

those seeking spiritual awakening and ultimate freedom

ਜਿਸੁ ਗ੍ਰਿਹਿ ਬਹੁਤੁ ਤਿਸੈ ਗ੍ਰਿਹਿ ਚਿੰਤਾ ॥ ਜਿਸੁ ਗ੍ਰਿਹਿ ਥੋਰੀ ਸੁ ਫਿਰੈ ਭ੍ਰਮੰਤਾ ॥
ਦੁਹੁ ਬਿਵਸਥਾ ਤੇ ਜੋ ਮੁਕਤਾ ਸੋਈ ਸੁਹੇਲਾ ਭਾਲੀਐ ॥⁷

Such a seeker, freed from feelings of enmity and opposition, becomes beloved by all. For him, all relationships—whether with loved ones, possessions, or even parents—are seen as manifestations within the *Naam* of the One Divine. He no longer depends on worldly bonds for support, as his sole reliance rests upon the eternal strength of *Naam*, which sustains him in every moment.

Rising above worldly conflicts and divisions, he perceives the Divine presence equally in all beings, recognizing the Supreme Reality (*Parbrahm*) as his one true companion. In this elevated state of consciousness, he attains complete non-duality (*advaita*) and radiates boundless compassion. His life becomes an embodiment of universal love and selfless benevolence, reflecting the unity of all in the Divine.

ਨਾ ਕੋ ਮੇਰਾ ਦੁਸਮਨੁ ਰਹਿਆ ਨ ਹਮ ਕਿਸ ਕੇ ਬੈਰਾਈ ॥
ਬ੍ਰਹਮੁ ਪਸਾਰੁ ਪਸਾਰਿਓ ਭੀਤਰਿ ਸਤਿਗੁਰ ਤੇ ਸੋਝੀ ਪਾਈ ॥੨॥
ਸਭੁ ਕੋ ਮੀਤੁ ਹਮ ਆਪਨ ਕੀਨਾ ਹਮ ਸਭਨਾ ਕੇ ਸਾਜਨ ॥⁸

In the teachings of Guru Nanak Sahib, meditating on *Naam* is always preferred.

Gurbani guides the human mind away from the fleeting pursuit of worldly pleasures toward the eternal source of true happiness—God. Through *Naam Simran*, the mind is gradually transformed, cultivating a noble, selfless, and spiritually awakened consciousness. This message is universal and inclusive, transcending all boundaries of caste, creed, gender, or social hierarchy. *Gurbani* affirms the fundamental truth that all beings are equal, for all life emanates from the same Divine Light. In this vision, humanity is united through the oneness of the Creator, and spiritual practice becomes a path to both inner elevation and universal harmony.

ਤੂੰ ਸਾਝਾ ਸਾਹਿਬੁ ਬਾਪੁ ਹਮਾਰਾ ॥ ਨਉ ਨਿਧਿ ਤੇਰੈ ਅਖੁਟ ਭੰਡਾਰਾ ॥
ਜਿਸੁ ਤੂੰ ਦੇਹਿ ਸੁ ਤ੍ਰਿਪਤਿ ਅਘਾਵੈ ਸੋਈ ਭਗਤੁ ਤੁਮਾਰਾ ਜੀਉ॥⁹

A true seeker of *Naam* dwells in a state of serene equanimity, gracefully balancing worldly responsibilities and spiritual devotion with unwavering inner composure. His virtues — patience, tolerance, contentment, humility, self-surrender, and service — are not cultivated

as mere disciplines, but arise naturally as the radiant expression of his inner realization. Unmoved by the allure of recognition or praise, his noble deeds are quiet offerings to the Divine — acts of silent reverence to the glory of *Naam*.

Loss of status, possessions, or fame does not disturb his peace, for his spirit rests in the stillness of divine awareness. Every action he performs becomes an act of devotion, a sacred offering to the Guru. In this way, all worldly concerns dissolve, and his life becomes a continuous flow of gratitude, guided by divine remembrance and anchored in the sanctuary of *Naam*.

ਸਾਸਿ ਸਾਸਿ ਸਿਮਰਹੁ ਗੋਬਿੰਦ ॥ ਮਨ ਅੰਤਰ ਕੀ ਉਤਰੈ ਚਿੰਦ ॥¹⁰

. In this age of material advancement, where technological achievements have elevated humanity to unprecedented heights, the inner landscape of the human soul has been left parched and neglected. The dazzling light of external progress casts a long shadow over moral integrity, as self-interest quietly becomes the guiding force of human thought and action. In the relentless pursuit of temporary gains, the sacred bonds of love, compassion, selflessness, and shared human experience are steadily unraveling.

Yet, within this spiritual desolation, the eternal wisdom of *Gurmat* shines like an oasis—offering solace, direction, and renewal. The profound practice of *Naam Simran*, the deep and continuous remembrance of the Divine, emerges as a radiant beacon, guiding lost souls toward a higher, more meaningful existence. Those who immerse themselves in this divine remembrance are not merely practitioners; they become living vessels of Divine grace. Their presence rekindles the sacred in a fragmented world, offering healing to wounded hearts and helping restore the spiritual fabric of society.

ਜਿਸ ਕੈ ਅੰਤਰਿ ਬਸੈ ਨਿਰੰਕਾਰੁ ॥ ਤਿਸ ਕੀ ਸੀਖ ਤਰੈ ਸੰਸਾਰੁ ॥¹¹

Through the power of *Naam*, *Gurbani* has the transformative capacity to elevate human nature, awakening noble virtues that lay the foundation for a harmonious and compassionate society. These divine values cultivate self-confidence, inner resilience, and a profound sense of global brotherhood within individuals, empowering them to become guiding lights in their communities.

By embodying the practice of *Naam*, a *Gurmukh* undergoes a deep

inner transformation—one that becomes a living example for the world. Through their words, actions, and presence, such individuals inspire others, demonstrating how the realization of the Divine within can lead to the upliftment of both self and society.

ਪੂਰਾ ਮਾਰਗੁ ਪੂਰਾ ਇਸਨਾਨੁ ॥ ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਪੂਰਾ ਹਿਰਦੈ ਨਾਮੁ ॥¹²

Thus, in contemplating the profound essence of *Naam* as revealed in the *Bani* of Guru Arjan Dev Ji, one discovers a transformative path through which human life transcends its ordinary limitations. Guided by the illuminating wisdom of the Guru, the *Gurmukh* journeys from deep personal introspection to the realization of social harmony, ultimately culminating in spiritual elevation.

Through the meditative embrace of *Naam*, the seeker attunes to the divine rhythm of the cosmos, dissolving the illusions of ego and awakening to the sacred interconnectedness of all existence. This exalted state is not a distant ideal but a living reality — attainable through the boundless grace of the Divine. In this merging of self with the Infinite, the seeker comes to realize their true nature and divine purpose, embodying the light of *Naam* in every aspect of life.

~ ~ ~

References

1. ਰਾਗ ਗੁਜਰੀ ਵਾਰ ਮਹਲਾ ੫, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ ੫੨੨
2. ਗਉੜੀ ਮਹਲਾ ੫, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ ੧੯੮
3. ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮਹਲਾ ੫, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ ੨੭੩
4. ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੫, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਪੰਨਾ ੩੯੩
5. ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮਹਲਾ ੫, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ ੨੭੩
6. ਰਾਮਕਲੀ ਮਹਲਾ ੫, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ ੯੧੬
7. ਮਾਰੂ ਮਹਲਾ ੫ ਘਰੁ ਅੰਜੁਲੀਆ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ ੧੦੧੯
8. ਧਨਾਸਰੀ ਮਹਲਾ ੫, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ ੬੭੧
9. ਮਾਝ ਮਹਲਾ ੫, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ ੯੭
10. ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮਹਲਾ ੫, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ ੨੯੫
11. ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮਹਲਾ ੫, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ ੨੬੯
12. ਗਉੜੀ ਮਹਲਾ ੫, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ ੧੮੮

MARTYRDOM OF GURU ARJAN DEV JI

GURDEV SINGH ROOPRAI*

Historical records tell us that Emperor **Akbar** ruled India for nearly 48-49 years (1556–1605 CE). His son, Prince Salim (later Jahangir), was impatiently waiting to be declared the next emperor. By 1600 CE, Salim was about 31–32 years old, and tensions grew between him and Akbar. Influenced by orthodox religious factions, Salim clashed with Akbar's inclusive policies. Akbar, favoring religious tolerance and his **“Din-i-Ilahi”** ideology, considered naming his grandson *Khusrau* (Salim's son) as successor instead.

This led to a deep rift, so much so that in 1591 CE, Salim even attempted to poison Akbar but failed.¹ Salim was closely associated with hardline Sunni leaders like *Sheikh Ahmad Sirhindi* and *Sheikh Bukhari (Murtaza Khan)*, who opposed Akbar's religious views and wanted Sharia law to dominate. They disliked Akbar's policies of equal treatment toward Hindus, Christians, and other non-Muslims. Salim, in their eyes, was the ruler who could fulfill their vision.²

Nobles like *Raja Man Singh* and *Khan-e-Khana Aziz Koka* supported Khusrau's claim to the throne, Raja Man Singh was Khusrau's maternal uncle. Thus, the royal court split into two factions. At one point, under orthodox influence, Salim openly rebelled. Akbar was furious, and the family conflict intensified. Eventually, religious leaders and advisers mediated, persuading Akbar to declare Salim his heir. When Akbar died in October 1605 at age 63, Salim was swiftly declared emperor before his rivals could act.³

As emperor, **Jahangir** had a complex personality. Initially not a devout Muslim, he showed shifting religious leanings—sometimes toward Christianity (wearing a gold cross),⁴ sometimes toward

* Email: <gsrai2000@gmail.com>

Hinduism. But under pressure from orthodox groups and driven by political ambition, he eventually embraced strict Islam. Jahangir was often drunk, yet also presented himself as a ruler of justice —famously hanging a bell outside his palace for public grievances.⁵

However, he was also capable of cruelty. He celebrated a Christian boy's conversion to Islam but forcibly tried to convert two young *Armenian Christian* boys, aged 14 and 11. When they refused, he had them flogged, circumcised, and forced to recite the Islamic creed.⁶ At times, he displayed admiration for Jesus Christ by hanging his images in his palace.

As ruler, Jahangir sidelined opponents and promoted loyalists. In Punjab, he appointed orthodox Muslim officials who showed hostility toward non-Muslim communities.

SITUATION AT AMRITSAR

In the Sikh tradition, **Guru Arjan Dev Ji** is honored as the first martyr of the Sikh faith. From the time of *Guru Nanak Dev Ji* to *Guru Ram Das Ji*, the propagation of Sikhism followed a particular system, which Guru Arjan Dev Ji creatively reformed. He introduced improvements to the *Masand* system, appointing representatives in distant regions to spread Sikh teachings. Guru Arjan Dev Ji was the first Guru who focused not only on spiritual matters but also significantly improved social administration.⁷

Earlier, offerings were collected only twice a year during major festivals when the congregation (*sangat*) gathered in Amritsar. Under Guru Arjan Dev Ji, the *Masands* were also tasked with collecting the *dasvandh* (One tenth of income) regularly,⁸ which greatly increased the income of the Sikh community. Due to better arrangements for *langar* (free community kitchen) and lodging, and the growing fame of Amritsar, more devotees began to gather there. Amritsar soon emerged as the central hub of Sikhism.

According to *Ernest Trumpp*, Guru Arjan Dev Ji was the first Guru to elevate Sikhism to new spiritual and organizational heights.⁹ He compiled and completed the ***Guru Granth Sahib***, a monumental gift to the Sikh community. The prosperity and sanctity of the Guru's house attracted people from other religions—many Hindus and Muslims embraced Sikhism. This growing popularity began to concern

the Mughal authorities.

Besides his religious contributions, Guru Arjan Dev Ji was involved in urban development, establishing towns like Sri Amritsar, Sri Kartarpur (in Jalandhar) and Sri Tarn Taran Sahib.¹⁰ He also commissioned a *baoli* (stepwell) in Lahore's Dabbi Bazaar.¹¹ These efforts further expanded the reach of Sikhism. Guru Ji encouraged agriculture among Sikhs and also promoted trade, particularly horse trading as far as Kabul and Kandahar, believing that this would not only boost the Sikh economy but also extend Sikh influence to distant regions.¹²

Guru Arjan Dev Ji's rising prominence caused envy in his elder brother, *Prithi Chand*, who was already resentful for not receiving the *guruship*. He initially took comfort in the belief that Guru Arjan had no children and that all possessions would eventually pass to him or his son, *Meharban*. However, when he learned of the birth of **Guru Hargobind Ji**, his hopes were shattered, and his jealousy intensified.

Prithi Chand made several failed attempts to harm young Hargobind Ji and eventually shifted his focus to undermining Guru Arjan Dev Ji. Due to his misdeeds, he lost credibility among the *sangat* and was forced to leave Amritsar, settling in his in-laws' village, *Hebar*. There, he established his own center with one aim—to eliminate Guru Arjan Dev Ji. He sought support from local authorities and aligned himself with his old ally *Sulhi Khan* and the Mughal administration.

His opportunity came when *Prince Khusrav* rebelled against his father, Emperor Jahangir, and fled toward Lahore. Jahangir also reached Lahore in pursuit, creating a political climate that *Prithi Chand* and others sought to exploit against Guru Arjan Dev Ji.

KHUSROU REBELLION

After Akbar's death, on Thursday, 24 October 1605 CE (20 Jumada al-Akhirah, 1014 Hijri), Jahangir ascended the throne in Agra. As soon as he took power, he introduced significant changes to the existing administrative system. He completely abolished the law of "Din-i-Ilahi" initiated by Akbar. Since he had made certain promises to those who helped him become the king, this was the time to fulfill those promises and, at the same time, to take revenge on his opponents. He promoted the ranks of many Mansabdars (officials) and drastically reduced

the responsibilities of several others.¹³ Khusrau, who was displeased with the emperor, was placed under house arrest within the palace. This was the reason why hatred and rebellion began to grow in Khusrau's heart.

On Saturday evening, 6 April 1606, Khusrau, under the pretense of paying respects at his grandfather Akbar's tomb, escaped from the palace along with some companions. As the following day was Akbar's birth anniversary, no one suspected anything unusual.¹⁴ Later, chaos broke out in the palace when it was discovered that Khusrau had fled. Instead of heading towards Bengal, Khusrau set out *towards Punjab*. Along the way, those who supported Khusrau joined him with troops and weapons. He traveled from Karnal through Sultanpur Lodhi and reached Lahore. It is believed that he intended to seize Lahore and thereby weaken the existing Mughal government. Some historians believe that Khusrau met Guru Arjan Dev Ji at Tarn Taran and received blessings; others say the meeting occurred at Goindwal.

On the other side, as soon as the news of Khusrau's escape reached Emperor Jahangir, he ordered *Sheikh Farid Bukhari (Murtaza Khan)* to capture Khusrau as soon as possible. The emperor himself, accompanied by royal forces, set off in pursuit of Khusrau, traveling through Delhi and Karnal. Many historians consider this to be one of Jahangir's fastest campaigns. On 26 April 1606 CE, Jahangir also reached near Lahore via Sultanpur Lodhi. Upon hearing the news, Khusrau fled towards the Jhelum River, but in the end, he was captured on 27 April 1606 CE.¹⁵ Once done with Khusrau's matter, Jahangir wished to march towards Kabul as soon as possible. For the emperor, the most critical task was to identify those who had helped Khusrau. In the Mughal era, rebellion against the state was considered a grave offense. Anyone who had helped Khusrau was given severe punishments, and those who supported the emperor were rewarded. Raju and Amba had also supported Khusrau's rebellion; the emperor ordered that both of them be summoned and wrapped alive in the skins of animals.

Jahangir, in his autobiography *Tuzk-e-Jahangiri*, states that on April 15, 1606, he was in Karnal when he learned that *Sheikh Nizam of Thanesar* had prayed for Khusrau. As punishment, he summoned the Sheikh and sent him on a pilgrimage to Mecca with government

funds.¹⁶From Agra to Lahore, Jahangir did not receive any information about Guru Arjan meeting with Khusrau. Notably, on April 17, 1606, Jahangir himself was in Goindwal, yet there was still no report about any such encounter. Even for a month afterward, he received no complaints or information regarding Guru Arjan.

It appears that the emperor's stay in Lahore became a golden opportunity for Guru Arjan's enemies to turn Jahangir against him by feeding him false accusations. Sikh historians have blamed Chandu Shah and Prithi Chand for this. Chandu, a long-standing enemy of the Guru's household, held a grudge because Guru Arjan had refused to accept a marriage proposal between Chandu's daughter and Guru Hargobind. Prithi Chand had also previously tried to attack Guru Arjan by persuading Sulhi Khan, with the help of the Lahore Subahdar, to march on the Guru with a military force. However, Sulhi died en route after falling into a brick kiln fire. This incident is even referenced in Guru Arjan's hymns in the **Guru Granth Sahib** ("O Lord protect us From Sulhi").¹⁷

Undoubtedly, all Sikh sources hold Prithi Chand and Chandu responsible for Guru Arjan's martyrdom. However, contemporary sources like *Tuzk-e-Jahangiri*, *Dabistan-i-Mazahib*, a letter by an English priest Jerome, and a letter from *Sheikh Ahmad Sirbindi* to Murtaza Khan (Governor of Lahore) cannot be ignored. These sources clearly suggest that the complaints by Chandu or Prithi Chand were merely pretexts—the real cause lay in what was already **brewing in Jahangir's own mind**.

Jahangir, in his autobiography, records on 22nd Muharram, 1015 Hijri (May 20, 1606), something very serious and worthy of reflection.

"On the banks of the river Beas, in a village named Goindwal, there lives a Hindu named Arjan, who dresses and behaves like a saint or a holy man. He has gained so much influence that many simple and innocent Hindus have become his followers. Even many foolish Muslims have become his disciples. All of them proclaim him to be their Guru and place their faith in him. For three to four generations, he has kept this business running. Many times it has occurred to my mind that I should either put a permanent stop to this business of his, or bring him into the fold of Islamic law."¹⁸

Before we proceed further, it is absolutely clear here that Jahangir himself was looking for an opportunity to eliminate this house of the Guru. This was because Sheikh Ahmad Sirhindi, who was preaching orthodox Islam in the city of Sirhind, was not succeeding in his mission due to the influence of Guru Arjan. On the contrary, Muslims were becoming devotees of the Guru's house—especially people like Allah Yar Khan, Sai Mian Mir, and others. That is why he too was extremely enraged with Guru Arjan and would provoke the emperor against Guru Sahib, using religion as a justification to take action against him. Later on, Jahangir writes.

“Eventually, when Khusrau passed through there, he met the Guru. He warmly welcomed Khusrau and, as a blessing, applied a saffron tilak (mark) on Khusrau's forehead according to Hindu tradition. As soon as this news reached my ears, I understood his foolishness and ordered that he be arrested and brought before me, and that all his household, property, and possessions be confiscated. His family was to be handed over to Murtaza Khan. Along with this, it was also ordered that he be put to death.”¹⁹

Secondly, if one carefully examines the above statement, it becomes clear that Emperor Jahangir never mentioned any fine (penalty). Nowhere in the entire *Tuzk-e-Jahangiri* is Chandu mentioned. Secondly, the accusation of applying a *tilak* (ceremonial mark) seems fabricated, because everyone knows that in the house of Guru Nanak, the *tilak* ritual is only mentioned during the ceremony of granting the Guruship. This story too seems to have been concocted merely to provoke the Emperor.

One translation of the *Tuzk-e-Jahangiri* has been done in English by “Rogers and Beveridge,” and another by “Wheeler and Thackson,” titled *Jahangir Nama*. However, there is also another translation available to us from the year 1864 (from Aligarh Muslim University), and it contains some differences. G.B. Singh and Dr. Ganda Singh provide information about this matter:-

امیر کرم کہ اورا (گوہر امین دیو) حاضر ساختند و ساکن و سنازل و فرزندان اورا
بمقتضی خاں غنائت نمودم و اسباب و اموال اورا بقید ضبط در آورده فرمودم کہ اورا
کسیاست و بیاسار سازند +

(*“Amar kardam ke û râ (Guru Arjan) %â “ir sâkh tand wa musâkin wa munâzil wa farzandân-e û râ Murtaẓâ Khân ‘anâyat namûdam wa asbâb wa amwâl-e û râ ba-qaid zabt dar âwarda farmûdam ke û râ ba-siyâsat wa yasa rasânand.”*)

“This means that (I order that he (Guru Arjan) be presented before me, and his house, children, and property be handed over to Murtaza Khan, he be imprisoned and punished according to the YassaSyasat and Rasanand.”

We now have contemporary sources that mention the accusations made by Jahangir against Guru Arjan Dev Ji and the punishment given to him. Two main accusations and corresponding punishments are clearly understood:

1. The growing influence of Guru Ji’s teachings was drawing both Muslims and Hindus toward Sikhism, which hindered Islamic propagation in Punjab.
2. Guru Ji’s act of blessing Prince Khusrau by applying a saffron tilak on his forehead. According to *Dabistan-i-Mazâhib*, Guru Ji prayed for Khusrau’s success, which led the emperor to impose a heavy fine on Guru Arjan Dev Ji.²⁰

The first mention of the fine comes from **Father Jerome**, a Christian missionary, in a letter written on December 25, 1606, to the Governor of Goa. Later, the author of *Dabistan* also refers to this fine. However, it’s notable that Jahangir himself makes no mention of any fine in his records.

Sheikh Ahmad Sirhindi’s letter doesn’t directly mention his involvement in the incident but shows his satisfaction over Guru Ji’s execution. His tone gives insight into his mindset, suggesting at least an ideological role in the event.

Sikh historians have interpreted these events in various ways, but before analyzing their accounts, it’s important to first consider the primary sources. **Father Jerome’s** letter discusses Khusrau’s rebellion, his arrest, and the martyrdom of Guru Arjan:

“When the emperor learned of the Guru’s support for Khusrau, he ordered Guru Ji’s arrest. Some local followers pleaded for his release, calling him their religious leader.

*Eventually, it was decided that Guru Ji could be released upon paying a fine of 100,000 cruzados. A wealthy man offered to guarantee the payment and took Guru Ji with him. But to his shock, even after combining Guru Ji's home, possessions, and clothes, the required amount could not be collected. The man then began torturing Guru Ji to extract the money. Despite enduring severe torture, Guru Ji eventually passed away. The man later tried to flee or hide to save himself but was caught, executed, and his property was confiscated.*²¹

The letter presents a few key points. First, the name of the wealthy man is not mentioned. Second, while Father Jerome was in Lahore at the time, but he never personally met Guru Arjan. Third, it mentions that the wealthy man was soon captured and killed. This suggests that his death occurred shortly after Guru Arjan's martyrdom. Guru Arjan was martyred on May 30, 1606, and this letter is dated December 25, so the wealthy man's death would have happened within two to four months after Guru Arjan's.

If we assume that the wealthy man was **Chandu**, Sikh sources state that his death occurred later, on February 22, 1619.²² Furthermore, Father Jerome, in a letter discussed in the book *Jehangir and the Jesuits*, describes events in Lahore, but it also mentions that after Guru Arjan's death, Jehangir called Guru Arjan's brother, Prithi Chand, to grant him a government job. However, no other sources, including Persian ones, mention this detail.

The *Dabistan-i-Mazahib*, written by Mohsin Fani in 1644-45, states that Guru Arjan was imprisoned and fined by Emperor Jehangir, which he could not pay. As a result, Guru Arjan died while enduring harsh conditions in Lahore's hot sand. The writer of *Dabistan* even suggests that Guru Har Gobind's later arrest was linked to this fine.²³

The writer of *Guru Bilas Patshahi 6* claims that Chandu Shah, a resident of Lahore, gave a bribe to Jehangir and then took Guru Arjan to his house, where he tortured and killed him, citing personal enmity.²⁴ In *History of Sikh Religion*, S.Khajan Singh mentions that Guru Arjan helped Khusro with 5,000 rupees, and Khusro had promised to return the money, *though no sources or references are provided*.

Giani Gian Singh, in *Panth Prakash*, mentions that Chandu

complained to the Emperor, claiming Guru Arjan had given Khusro 100,000 rupees and had anointed him with a royal seal. Giani Ji also writes in his *Tawarikh Guru Khalsa* that Guru Arjan gave Khusro 15,000 rupees. It seems that these are based on hearsay rather than concrete evidence.

While Jehangir mentions the large fine imposed on Guru Arjan in his writings, he does not discuss the fine in detail when compared to the cases of Raju and Amba (Khusro's supporters), where one was forgiven after paying a fine. According to Sikh historians, Chandu Shah tortured Guru Arjan, who, before his death, asked to bathe in the Ravi River. After he immersed himself, he never resurfaced.

The primary reason for Emperor Jahangir's anger towards Guru Arjan was the influence of *Sheikh Ahmad Sirhindi*, a staunch Sunni Muslim and the greatest advocate of Sharia law in northern India. His focus was on expanding Islam and converting as many people as possible. However, Guru Arjan's teachings were so impactful that many Hindus and Muslims were embracing his philosophy of equality. This caused jealousy and resentment from Sheikh Ahmad Sirhindi and others like Murtaza Khan, who would often provoke the emperor by referencing religious texts.

When **Murtaza Khan** (Sheikh Farid Bukhari) was appointed as the governor and executed Guru Arjan, *Sheikh Ahmad Sirhindi* wrote a letter to *Murtaza Khan*, which is found in the "**Maktubat-e-Rambani.**" In this letter, Sheikh Ahmad Sirhindi praises Sharia and its principles, extols Murtaza Khan for his dedication to upholding Sharia, and congratulates him for executing Guru Arjan, claiming that this would weaken the morale of the non-believers and raise the stature of Islam and Sharia. He ends the letter by wishing Allah's blessings upon Murtaza Khan.

Several Persian sources, such as the *Tuzuk-e-Jahangiri*, *Jahangir Nama*, and *Waqiat-e-Jahangiri*, are available concerning Emperor Jahangir. Their English translations are also accessible, except for those by Roger and Beveridge. In most versions, including those by historians like **Dr. Balwant Singh Dhillon, Dr. Ganda Singh, Principal Satbir Singh, and J.S. Grewal**, it is mentioned that Jahangir ordered Guru Arjan's execution based on political and religious considerations. J.S. Grewal, referring to the 1864 manuscripts, notes that Jahangir's decree

also mentions capital punishment, which included property confiscation and house raids. However, there is no direct mention of the fine amount.

YASSA-SYASAT

Yassa-Syasat refers to laws created by Genghis Khan, which helped unite his empire and enabled him to rule over a vast part of Asia. “Yassa” means law, and “Syasat” refers to punishment. *Rasaanand* refers to a type of punishment where the criminal suffers immense pain without shedding any drop of blood from body. Although Genghis Khan was illiterate and did not write any of these laws himself, all the laws were based on his thoughts and were strictly enforced. Later, these laws were documented and distributed in the shape of rolls, among the royal family members for safekeeping.

Under these laws, Jahangir sentenced Guru Arjan to punishment, leading to the confiscation of his property and belongings. If it had been a simple fine, Jahangir would have mentioned a monetary amount, as he did in the cases of Raju and Amba. As Guru Arjan’s body became frail due to torture, and hot sand was poured on him, blisters formed naturally. According to Sikh historical accounts, Guru Arjan expressed a desire to bathe due to the unbearable pain, as his body was to be covered in cow’s skin. He then walked towards the Ravi River and was never seen again.

This raises the question: why did Guru Arjan, enduring such intense pain, walk into the river? However, it is believed that the authorities knew that immersing him in cold water after he had endured such torture would increase his suffering. Thus, his body was bound with rope and thrown into the river. Historical accounts from figures like *Ratan Singh Bhangu*, *Satbir Singh* and *Hari Ram Gupta* confirm this.

The historian **Cunningham** also supports the belief that this event happened quickly, and while Sikh historians maintain that Guru Arjan went to bathe in the Ravi River himself, the reality was likely that he was bound and thrown in to prevent him from escaping.

This martyrdom had a very deep impact on the Sikh community and became the cause of a major transformation in the Sikh world. Guru Arjan Dev Ji had already foreseen this entire incident, which is why before going to Lahore, he had warned *Baba Budha Ji* and *Sabibzada*

Har Gobind Ji about the coming times and the necessary actions.

After completing 24 years, 7 months, and 1 day of Gurushipt, Guru Ji attained martyrdom in Lahore city on Jeth Sudi 4, Samvat 1663 (30th May 1606 CE). The place where he left his physical body is now marked by the Gurdwara Shaheed Ganj. Giani Gyan Singh Ji, in his *Tavarikh Guru Khalsa*, mentions this period as 24 years, 9 months, and 2 days.

~ ~ ~

REFERENCES

1. *Martyrdom of Guru Arjan*, p. 15, (Dr. Ganda Singh)
2. *Martyrdom of Guru Arjan*, p. 15, (Dr. Ganda Singh)
3. *Sikh Itihas* vol 1, p. 214, (Prof. Kartar Singh M.A.)
4. *Jesuits and the Great Mughals*, p. 69. (Sir Edward Maclagan 1932)
5. *Jahangir And the Jesuit*, p. 13. (Trans. C.H.Payne)
6. *Jahangir And the Jesuit*, p. 18. (Trans. C.H.Payne)
7. *A Short History of Sikhs*, p. 31. (C.N. Payne)
8. *Dabistan-i-Majahib*, p. 271, vol. 2. (Mobid Shah or Mohsin Fani)
9. *The Adi Granth* (Holy scripture of Sikhs), p. Lxxxi. (Earnest Trump)
10. *Mahima Parkash* part 2, page 247, *Guru Teg Bahadur Virs ate Virasat*, p. 48 (Dr. Balwant Singh Dhillon)
11. *Panth Parkash*, p. 387, (Giani Gian Singh)
12. *Mihma Parkash*. Part 2 , p. 386, (Sarupdas Bhalla)
13. *History of Jahangir*, p. 126 (Beni Parsad), *Tuzk-i-Jahangiri*, p. 13-15
14. *Journal of Indian History*, vol. 5 , p. 269.
15. *Jahangir Nama*, p. 57, (Wheeler and Thackson)
16. *Babumule Itihasik lekha*, p. 23, (Karm Singh Historian, Article by Bhai Vir Singh)
17. *Sulhi te Narayan rakehu*, Bilawal Mahallah 5, Ang 825. (Sri Guru Granth Sahib)
18. *Tuzk-i-Jhangiri*, p. 73 .(Trans. Rodger And Beveridge)
19. *Tuzk-i-Jhangiri*, p. 73 .(Trans. Rodger And Beveridge)
20. *Dabistan-i-Majahib*, p. 272, (Mobid-Shah ,Mohsin Fani)
21. *Early European Accounts*, p. 49, (Ed. Dr. Ganda Singh)
22. *Tavarikh Guru Khalsa* 1892, p. 224 (Giani Gian Singh)
23. *Dabistan-i-Mjahib*, vol 2, p. 271-72, (Mohsin Fani or Mobbad Shah)
24. *Guru Bilas Patshahi* 6 , p. 241, (Bhagat Singh)

□

ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਸਿੱਖ ਸੰਕਲਪ: ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਹਿਬੂਬ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ

ਪਰਮਵੀਰ ਸਿੰਘ*

ਗੁਰਮਤਿ ਅਤੇ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤੇ ਪੁਨਰਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਲੰਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ, ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਤੇ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਆਦਿ ‘ਗ੍ਰੰਥ’ ਰਚੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰਤਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋ. ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਹਿਬੂਬ ਵੱਲੋਂ ‘ਸਹਿਜੇ ਰਚਿਓ ਖਾਲਸਾ’ ਇਕ ਵਡੇਰੀ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ’ਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਗਿਆਨ ਚਿੰਤਨ, ਚਿੰਤਕ ਅਤੇ ਅਕਾਦਮਿਕ ਪ੍ਰਵਚਨ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਅੱਠ ਪੁਸਤਕਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ: ‘ਜਿਉ ਕਰਿ ਸੂਰਜਿ ਨਿਕਲਿਆ’ (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਬਾਰੇ), ‘ਅਕਾਲ ਫਤਹ’ (ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ), ‘ਸ਼ਬਦ ਅਸਗਾਹ’ (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਬਾਰੇ), ‘ਪੰਥ ਦਾ ਵਾਲੀ’ (ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਾਰੇ), ‘ਜ਼ਫਰਨਾਮਾ’ (ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਨਾਲ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ), ‘ਬਿਪਰ ਸੰਸਕਾਰ’ (ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਢਾਹ ਲਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਜਿਸ਼ਾਂ ਬਾਰੇ), ‘ਸਹਿਜੇ ਰਚਿਓ ਖਾਲਸਾ’ (ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਧਰਮਾਂ ਤੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਬਾਰੇ) ਅਤੇ ‘ਸ਼ਮਸ਼ੀਰਾਂ ਦਾ ਵਜਦ’ (ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਦੇ ਬਾਅਦ ਤੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੱਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਬਾਰੇ)। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗੁਰਮੁਖ, ਸ਼ਹਾਦਤ, ਅਰਦਾਸ, ਸੰਗਤ, ਸ਼ਬਦ, ਕਰਾਮਾਤ ਅਤੇ ਮੀਰੀ-ਪੀਰੀ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰੋ. ਮਹਿਬੂਬ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਸਿੱਖ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਨਵੀਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਨਵਾਂ ਅਰਥ ਵਿਸਤਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ:

ਸ਼ਹਾਦਤ

‘ਸ਼ਹਾਦਤ’ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਗਵਾਹੀ, ਸੱਚ ਦੀ ਗਵਾਹੀ, ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਜਾਨ ਦੇ ਦੇਣਾ ਪਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾ ਛੱਡਣਾ। ਸ਼ਹੀਦ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਲਈ ਸੀਸ ਦੇ ਦੇਵੇ

* ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਿੱਖ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ (ਪੰਜਾਬ); +91-98885-57630

ਪਰ ਸਿਰਫ਼ ਨਾ ਛੱਡੇ, ਸ਼ਹੀਦ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਤਸੀਹਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਨਾ ਬਚਾਵੇ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾ ਛੱਡੇ।”¹ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਹਿਤ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਉਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕੋਲ ਬਚ ਜਾਣ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਸੀਲੇ ਮੌਜੂਦ ਹੋਣ ਪਰ ਬਾਵਜੂਦ ਇਸਦੇ ਉਹ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣਾ ਹੀ ਚੁਣਦਾ ਹੈ। “ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਨੂੰ ਪਾਏ ਪਰਚਿਆਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਸਦਾ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਬਚਾਅ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚੋਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਧਰਮ, ਆਪਣੀ ਅਣਖ, ਆਪਣੇ ਦਾਈਏ ਅਤੇ ਸਵੈਮਾਣ ਨੂੰ ਚੁਣਦੇ ਹਨ; ਫੋਕੀ ਸ਼ੁਹਰਤ, ਗੈਰਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਰੁਤਬੇ ਸੰਗਤ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਦੀ ਧੂੜ ਉਤੋਂ ਵਗਾਹ ਮਾਰਦੇ ਸਨ।”² ਹਕੂਮਤਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਮਨਾਉਣ ਲਈ ਡਰ ਤੇ ਭੈਅ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇ ਨਿਰਭਉ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਦੇਹ ਉਤੇ ਤਸ਼ੱਦਦ ਸਹਿ ਬਾਕੀ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਮਿਸਾਲ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸ਼ਹਾਦਤ ਉਹ ਚੇਤਨ ਦਖਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵੱਡੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਆਈਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਹਾਦਤ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਰੰਗ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੱਸ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਕੌਮ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਹੀਦ ਦਾ ਖੂਨ ਕਦੇ ਵਿਅਰਥ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਕਿਸੇ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਬਾਰੇ ਟਿੱਪਣੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਸਾਰੇ ਸ਼ਹੀਦ ਮਹਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। “ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਲਖਸ਼ ਲਈ ਦਿੱਤੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਹੈ, ਪਰ ਜਿਸ ਕੁਰਬਾਨੀ ਪਿਛੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਚੇਤਨਤਾ ਇੰਨੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋਵੇ ਕਿ ਉਹ ਸਮੁੱਚੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਲੈ ਲਵੇ, ਜੋ ਕੁਝ ਸਿਰਜਨਾ ਵਿਚ ਹੈ, ਸਭ ਨੂੰ ਇਕ ਭਰਾਤਰੀਅਤਾ ਜਾਣੇ, ਉਹ ਉੱਦਾਤ ਸ਼ਹਾਦਤ ਹੈ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ‘ਸਬਲਾਇਮ ਮਾਰਟੀਡਮ’ ਆਖਾਂਗੇ।”³

ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਸਿੱਖ ਸੰਕਲਪ

‘ਸ਼ਹੀਦ’ ਅਤੇ ‘ਸ਼ਹਾਦਤ’ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਜਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਇਸਲਾਮਕ ਸੰਕਲਪ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਰਬਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਹੈ ਪਰ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਸਾਮੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ‘ਸ਼ਹੀਦ’ ਅਤੇ ‘ਸ਼ਹਾਦਤ’ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵੱਖਰੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸ਼ਹਾਦਤ ਨੂੰ ਇਕ ਸੰਕਲਪ ਵਾਂਗੂੰ, ਕੌਮ ਵਾਸਤੇ, ਗੁਰੂ ਵਾਸਤੇ, ਸੱਚ ਵਾਸਤੇ, ਨਿਆਂ ਵਾਸਤੇ, ਮਰਣ ਮਿਣ ਦੇ ਜਜ਼ਬੇ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਮਨੁੱਖ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਰਤਾਰਾ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਹੈ:

Never before in Indian History has pure love of death manifested so gloriously as in Sikh History.⁴

ਗੁਰੂਪੰਥ ਨੇ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਪੁਨਰ-ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਇਸਦੇ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਸਿਰਜੇ ਹਨ। ਆਮ ਇਨਸਾਨ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਕੀਮਤੀ ਚੀਜ਼ ਜਿੰਦਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਸਿੱਖ ਆਪਣੀ ਜਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼/ਦਾਤ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨੂੰ ਇਕ ਸੰਕਲਪ ਵਾਂਗ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਜਿੰਦਗੀ ਜਿਉਣ ਦਾ ਢੰਗ ਅਤੇ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਸੰਕਲਪ ਧਰਮ ਦੀ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਜਾਂ ਅੱਡਰੇ ਰੂਪ ਵਿਚ

ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। “ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਪੰਜਵਾਂ ਰੂਹਾਨੀ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸ਼ਹਾਦਤ ਕਿਸੇ ਮਕਾਨਕੀ ਰਸਮ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਸਦੀ ਜੀਵਨ ਦਾਤੀ ਜੜ੍ਹ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਹੁ ਤੈਹਾਂ ਵਾਲੇ ਸਿਦਕ ਵਿਚ ਨਿਸਚਿਤ ਤੌਰ ’ਤੇ ਲਗੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਮੌਤ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਤਕ ਉਸਦੇ ਪੈਗਾਮ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਨੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੀ ਸੂਰਤ, ਸੀਰਤ, ਇਖਲਾਕ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਹੀ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿਚ ਸਮਾਈ ਹੋਈ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਨੂੰ ਮੌਤ ਤੱਕ ਅਡੋਲ ਰੱਖਣਾ ਹੈ। ਸੋ ਇਸੇ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਹੁਸਨ, ਵਿਸਮਾਦ ਅਤੇ ਅਜਿੱਤ ਚਾਅ ਉਪਜਦੇ ਹਨ।”⁵ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਆਧਾਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਹੈ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਫੁਰਮਾਨ ਹੈ:

ਸੂਰਾ ਸੇ ਪਹਿਚਾਨੀਐ ਜੁ ਲਰੈ ਦੀਨ ਕੇ ਹੇਤ॥

ਪੁਰਜਾ ਪੁਰਜਾ ਕਟਿ ਮਰੈ ਕਬਹੂ ਨਾ ਛਾਡੈ ਖੇਤੁ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਅੰਗ 1105)

“ਸਿੱਖੀ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਇਕ ਹੋਰ ਵਚਿੱਤਰ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨੇ ਗਹਿਰ ਗੰਭੀਰ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮਨਚਲੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ, ਬੱਚਿਆਂ ਅਤੇ ਸਿੰਘਣੀਆਂ ਤਕ ਨੂੰ ਇਉਂ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਮਿਕਨਾਤੀਸ ਲੋਹੇ ਨੂੰ ਖਿੱਚਦਾ ਹੈ।”⁶ ਜਦੋਂ ਸਿੱਖ ‘ਤੇ ਗੁਰ-ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀ-ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਸਿਮਰਨ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਦੀ ਦੇਹ ਸ਼ੁੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਬਿਰਤੀਆਂ ਇਕਾਗਰ ਤੇ ਉਹ ਨਿਰਭਉ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਆਮ ਮਨੁੱਖਾਂ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਡਰ; ਮੌਤ ਦਾ ਡਰ ਵੀ, ਗੁਰਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਅੱਗੇ ਉਸਨੂੰ ਕਿਸੇ ਲਘੂ-ਦ੍ਰਿਸ਼ ਜਿਹਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ,

But the spirit of the Khalsa that despises comfort and pleasure and welcome suffering, sorrow and death is unique. This passion for death, infused by the Guru in the Sikh, is the only form of that renunciation of which Goethe and Carlyle say: “It is only with renunciation (Entsagar) that life, properly speaking, can be said to begin.”⁷

ਸਿੱਖ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਰੁਦਨ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਚਾਅ ਹੈ, ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਚਾਅ ਮੌਤ ਦੇ ਭੈਅ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਅੰਤਮ ਵੇਲੇ ਤੱਕ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦ, ਗੁਰੂ-ਲਿਵ ਦੇ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਲਾਹੀ ਜੋਤ ਵਿਚ ਹੀ ਸਮਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ: “ਆਖਰੀ ਵਕਤ ਤਕ ਸ਼ਹੀਦ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਅਸਤਿੱਤਵ (*being*) ਵਿਚੋਂ ਵਿਸਮਾਦੀ ਸੰਗੀਤ ਝਰਦਾ ਹੈ, ਰੌਸ਼ਨੀ ਫੁੱਟਦੀ ਹੈ। ਜੋਤ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣਾ, ਸਿੱਖ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਨਿਵੇਕਲਾਪਣ ਹੈ।”⁸

ਸ਼ਹਾਦਤ ਹੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਹੀਦ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸ਼ਹੀਦ ਕੋਲ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੈ, ਉਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਰੂ ਦੀਆਂ ਬਰਕਤਾਂ ਹਨ ਤੇ ਗੁਰੂ ਵਾਂਗ ਆਪਾ ਵਾਰ ਦੇਣ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਹੈ। ਸ਼ਹਾਦਤ ਜਿਥੇ ਸੂਰਤ ਦੀ ਅਡੋਲਤਾ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਇਹ

ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਤੇ ਗੁਰੂ 'ਚ ਵੀ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਨੂੰ ਸ਼ਹਾਦਤਾਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਲੜੀ ਕਿਤੇ ਵੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ, ਮਿਥਿਹਾਸ 'ਚ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਤੇ ਇਕ-ਦੋ ਹੋਰ ਗਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ, ਇਸ ਭੂਖੰਡ 'ਤੇ ਸਿੱਖ-ਸ਼ਹਾਦਤ ਨੇ ਹੀ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਦਾ ਦੌਰ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ, ਸ਼ਹਾਦਤ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕੌਮ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਤਨਖਾਹਦਾਰ ਫੌਜੀਆਂ ਦੇ ਮਰ ਜਾਣ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਜਲਵਾ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ, ਆਪਣੇ ਨਿਆਰੇਪਣ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਵੀ ਨਿਆਰੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਨਿਆਂ ਤੇ ਧਰਮ ਲਈ ਆਪਣਾ ਆਪ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। “ਸਿੱਖ ਸ਼ਹਾਦਤ ਮੌਤ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵ ਹਯਾਤੀ ਦੇ ਪਰਚਮ ਨੂੰ ਚਿਰੰਜੀਵ ਅਤੇ ਅਟੱਲ ਰੱਖਣ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਦੀ ਮੀਰੀ ਪੀਰੀ ਦਾ ਛੇਵਾਂ ਰੂਹਾਨੀ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸ਼ਹਾਦਤ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਖਿੜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਹਾਦਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸਦੀ ਹੋਂਦ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਸ਼ਹਾਦਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਖਿਆਲੀ ਪੀਰੀ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਰੂਹਾਨੀ ਮੀਰੀ ਨਹੀਂ। ਹਾਂ, ਹਿੰਸਕ ਮੀਰੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਹਾਦਤ (ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ) ਪਿਛੋਂ ਹੀ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਦੇ ਧਰਾਤਲ ਉਤੇ ਮੀਰੀ ਅਤੇ ਪੀਰੀ ਦੀਆਂ ਤਲਵਾਰਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।”⁹

ਹੁਣ ਅਸੀਂ ‘ਸਹਿਜੇ ਰਚਿਓ ਖਾਲਸਾ’ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋ. ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਹਿਬੂਬ ਵੱਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਸਿੱਖ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਚਾਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨੁਕਤਿਆਂ ਤਹਿਤ ਵਿਚਾਰਾਂਗੇ:

1. ਸਿਦਕ-ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਦੇ ਜਲੌਅ ਲਈ
2. ਨਿਆਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਨਿਯਮ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ
3. ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰੂਹਾਨੀ ਸੰਕਟਾਂ ਨਾਲ ਰੂਬਰੂ ਕਰਾਉਣ ਲਈ
4. ਨਿਆਰੇ ਸਿੰਘ-ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ

ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਹਨ: ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਸ਼ਹਾਦਤ ਤੇ ਜੰਗ ਵਿਚ ਜੂਝਦੀ ਹੋਈ ਸ਼ਹਾਦਤ, ਪਰ ਸੋਮਾ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਇਕ ਹੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਇਹ ਦੋ ਰੂਪ ਸਾਨੂੰ ਸਮਝਣੇ ਪੈਣਗੇ, ਸਿੱਖ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਜੰਗ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਸਿਖਰ ਨੂੰ ਹੰਢਾਉਂਦਾ ਹੈ।

1. ਸਿਦਕ-ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਦੇ ਜਲੌਅ ਲਈ:

ਸਿੱਖ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਿਦਕ ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਦੇ ਜਲੌਅ ਲਈ ਆਪਾ ਵਾਰ ਦੇਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿਦਕ-ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਪ੍ਰੋ. ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਹਿਬੂਬ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤਾ ਮੌਲਿਕ ਸੰਕਲਪ ਹੈ। ਜਿਸਨੂੰ ਉਹ ਖਾਲਸ ਕੁਦਰਤ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਨੁਹਾਰਾਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਛੇ ਨੁਹਾਰਾਂ 'ਚੋਂ ਚੌਥੀ ਨੁਹਾਰ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਹਾਦਤ ਇਕ ਸਿਦਕ ਹੈ, ਸਿੱਖ ਦੀ ਸੁਰਤਿ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ-ਲਿਵ ਨਾਲ ਜੁੜਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ‘ਸਿਦਕ’ ਗੁਰ-ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿਦਕ-ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਸਿੱਖ ਦੀ ਲਿਵ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਸਿਦਕ-ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਨੂੰ ਸ਼ਹਾਦਤਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਜਾਕੇ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੋਜ ਕਰਦੀ

ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਿਦਕ ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਿੱਖ-ਯਾਦ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸਾਖੀ ਭਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਰਸਮ ਵਿਚ ਜੜ੍ਹ ਸਮੇਤ ਕਿੱਲਾ ਪੁੱਟਣ ਵਾਲਾ ਮਹਾਂਬਲੀ ਯੋਧੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ, ਕਿਸ ਸਬਰ ਤੇ ਸਿਦਕ ਨਾਲ ਤੱਤੀ ਤਵੀ ਤੇ ਚੌਕੜਾ ਮਾਰ ਕੇ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਸਬਰ ਤੇ ਸਿਦਕ ਨੇ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਪਿਛੇ ਅਸਮਾਨ ਸਿਰਜਿਆ, ਜਿਸ 'ਚ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਢੋਈ ਲਈ ਖੜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। “ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਅਨੇਕ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਆਪਣੇ ਅਸੂਲਾਂ ਦੀ ਸੰਸਾਰਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਇਕਹਿਰਾ ਧਿਆਨ ਹੀ ਧਰਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਕ ਇਕਹਿਰੇ ਹੱਥ ਉੱਤੇ ਖਲੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨਿਰੇ ਆਪਣੇ ਅਸੂਲਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਸ਼ਹੀਦ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਹੇ, ਸਗੋਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਤੇ ਮੌਤ ਨੂੰ ਵਿਗਾਸ ਨਾਲ ਇਕ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।”¹⁰ ਇਸ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਿਦਕ ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਦੇ ਜਲੌਅ ਦੇ ਸਿਖਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦੀਦਾਰ ਕਰਵਾਇਆ, ਜਿਸਨੂੰ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦ ਅਨੇਕਾਂ ਵਾਰ ਦੁਹਰਾਉਂਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ।

ਸਿੱਖ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਉਹਨਾਂ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਸ਼ਹੀਦਾਂ/ਸਿੰਘਾਂ ਵਰਗੇ ਸਿਦਕ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਲਈ ਅਰਦਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਗੁਰੂ-ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਰੂਪ 'ਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਉਸ ਲਈ ਆਪਣੀ ਪਾਤਰਤਾ ਸਿੱਧ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਪਾਤਰਤਾ ਦਾ ਕੋਈ ਦਾਅਵਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਸਦਕਾ ਆਪਣੀ ਸੁਰਤਿ ਨੂੰ ਗੁਰੂ-ਲਿਵ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦੇ ਉਚੇਚ ਕਰਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਸਿਦਕ ਅਡੋਲਤਾ ਬਖਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੀਰ ਮੰਨੂੰ ਦੀਆਂ ਜੇਲਾਂ ਵਿਚ ਖੰਨੀ-ਖੰਨੀ ਰੋਟੀ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਅਕਹਿ ਅਸਹਿ ਤਸੀਹੇ ਝੱਲ, ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਟੋਟਿਆਂ ਦੇ ਹਾਰ ਗਲਾਂ 'ਚ ਪਵਾ, ਮੁੱਖੋਂ “ਤੇਰਾ ਕੀਆ ਮੀਠਾ ਲਾਗੇ॥” ਕਹਿ ਸ਼ੁਕਰਾਨੇ ਦੀ ਅਰਦਾਸ ਕਰ ਸਿੱਖ ਬੀਬੀਆਂ, ਗੁਰ-ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਦੇ ਹਾਣ ਦੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੇਖ ਦੁਨਿਆਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰੂਹ ਤੱਕ ਕੰਬ ਜਾਵੇ। ਸਿੱਖ ਤਵਾਰੀਖ 'ਚ ਅਜੀਹੇ ਬਹਾਦਰ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਨਾਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਤਾਰੂ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਹਿਬਾਜ਼ ਸਿੰਘ, ਸੁਬੇਗ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਅਨੇਕ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਨੇ ਸਿਦਕ-ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਦੇ ਜਲੌਅ ਦਾ ਸਿਖਰ ਹੰਢਾਇਆ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਸ਼ਹਾਦਤ ਪਾਉਂਦਿਆਂ ਦੁਨਿਆਵੀ ਹੱਥ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਮੌਤ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਹ ਪੂਰਨ ਵਿਗਾਸ ਦਾ ਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦ ਜੱਲਾਦਾਂ ਦੀ ਤੇਗ ਸਾਹਮਣੇ ਅਪਾਰ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਵਿਚ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੀ ਸਿਦਕ ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰੋ. ਮਹਿਬੂਬ ਆਖਦੇ ਹਨ, “ਸਿੱਖ ਸ਼ਹਾਦਤਾਂ ਦੀ ਅਹਿੰਸਾ ਦਾ ਪਰਾਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਦੈਵੀ ਸੋਮਿਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਣਾ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿੱਥ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਬਖਸ਼ਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ-ਸ਼ਹਾਦਤਾਂ ਮੂਕ ਅਹਿੰਸਾ ਦੇ ਸ਼ਾਂਤ ਖੇੜੇ ਬਖੇਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਰਾ-ਤੀਬਰਤਾ ਸਾਰੇ ਕਾਲ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤੱਤੀ ਤਵੀ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਸਾਮੂਹਿਕ ਸਿੱਖ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਖਿਮਾ-ਭਰਪੂਰ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਦਾ ਜਾਮਾ ਪਹਿਨਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।”¹¹ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕਹਿਰੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨਾਲ ਸਿਦਕ-ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਰੂਹਾਨੀ ਪਸਾਰਾਂ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜ ਕੇ ਦੇਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼

ਕਰਦੀ ਹੋਈ, ਸਿੱਖ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੀ ਬਹੁਤ ਹਲਕੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੀ ਅਹਿੰਸਾ ਕੋਈ ਗਾਂਧੀਵਾਦੀ ਮੂਕ ਅਹਿੰਸਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਕਿਸੇ ਅਥਾਹ-ਧਰਵਾਸ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਸਿਦਕ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਹੋਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਦਕਾ ਸਿੱਖ-ਸ਼ਹੀਦ ਮੌਤ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਵੀ ਨਿਰਭਉ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, “ਸਿੱਖ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੀ ਵੱਡੀ ਸਿਫਤ ਇਹ ਹੈ, ਕਿ ਇਸਨੂੰ ਮੌਤ ਦਾ ਸੇਕ ਸਹਿਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਸਹਿਣ ਦੀ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉੱਠ ਕੇ ਮੌਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੇਕ ਪੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅੱਗੋਂ ਜੇ ਸ਼ਹਾਦਤ ਅਹਿੰਸਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਇਸਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਨਿਕਲੇਗਾ ਕਿ ਅਹਿੰਸਾ ਵਿਚ ਮੌਤ ਦੀ ਪਰਾ-ਤੀਬਰਤਾ ਆ ਜਾਵੇਗੀ। ਅਹਿੰਸਾ ਦੇ ਨਿਯਮ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਰਹੀ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਪਰਾ-ਤੀਬਰਤਾ ਅਮਰਤਾ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਸਿਦਕ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦੇਵੇਗੀ:

ਆਪਨ ਕੋ ਗਣਤ ਅਬਿਨਾਸੀ।

ਔਰਨ ਕੋ ਜੀਵ ਚੌਰਾਸੀ। (ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼)”¹²

2. ਨਿਆਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਨਿਯਮ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ:

ਨਿਆਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਨਿਯਮ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਕੀਦਾ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿਚ ਪਿਆ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਹਰ ਜ਼ੁਲਮ-ਧੱਕੇ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਆਪਣੀ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਹੁਕਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜ ਕਰਨੇ ਹਨ। ਕੂੜ ਦੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਸਦੀ ਵਾਸ਼ਨਾ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣਾ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਅਨਿਆਈ ਰਾਜ ਦੀ ਭਗਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਗੋਂ ਧਿਰੋਧਰੀ ਤੇ ਅਨਿਆਈ ਵਾਲੇ ਰਾਜ ਦੀ ਗੁਰੂ ਆਸਰੇ ਸਦਕਾ ਜੜ੍ਹ ਉਖੇੜ ਦੇਣਾ ਆਪਣਾ ਅਹਿਮ ਫ਼ਰਜ਼ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਹਕੂਮਤਾਂ ਧਰਮ ਨਿਆਂ ਦੇ ਰਾਹ ਤੋਂ ਥਿੜਕ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਉਸ ਵਕਤ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, “ਜਦੋਂ ਮਾਨਵਤਾ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਚਲਾਉਂਦੀਆਂ ਰੂਹਾਨੀ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਸ਼ਹੀਦ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਇੰਤਹਾ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸਭ ਤਬਕੇ ਦੇ ਇਨਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਬੁੱਕਲ ਵਿਚ ਘੁੱਟ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸਰੀਰਕ ਹਸਤੀ ਮਿਟ ਕੇ ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ ਅਨੰਤ ਸਰੀਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਦੋਂ ਉਸ ਦੀ ਅਰਦਾਸ ਨਾਲ ਪੈਗੰਬਰ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਕਬੀਲੇ ਕਤਾਰਾਂ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਖਲੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।”¹³ ਨਿਆਂ ਸਾਜਨ ਲਈ ਜੰਗੀ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਛੇਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਮੀਰੀ-ਪੀਰੀ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਪਾਨਾਂ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਣ ਇਹ ਵੀ ਸੀ। ਗੁਰੂਜੰਗਾਂ ਦੇ ਦੈਵੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਪਿਛੇ ਨਿਆਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਨਿਯਮ ਨੂੰ ਸਾਜਨ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਮਹਿਰਾਜ ਦੀ ਜੰਗ ਵੇਲੇ ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜਾਂ ਜਦੋਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਰੇਤਲੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਆਈ ਹਨੇਰੀ ਤੇ ਪੁਰਜ਼ੋਰ ਸਰਦੀ ਕਾਰਨ ਬੇਬਸ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ ਤਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ “ਭਾਈ ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਨੇ ਐਸੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਫਸੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਰਾਤ ਹੀ ਮੁਕਾਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮੰਗੀ ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਡਿਗ ਪਏ, ਹਥਿਆਰਹੀਨ, ਬਾਲਕ, ਬਿਰਧ, ਰੋਗੀ, ਸ਼ਰਨਾਗਤ, ਇਸਤ੍ਰੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਤਾਂ ਉਤੇ ਵਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”¹⁴ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਭਾਈ ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਕੀਤੀ ਇਹ ਸੱਤ

ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਅਹਿੰਸਾ ਵੀ ਨਿਆਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਨਿਯਮ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਰੂਪ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਜੰਗ ਦੌਰਾਨ ਵੀ ਸਿੱਖ ਆਪਣੇ ਨਿਆਰੇ ਸਿੰਘ-ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰੇ। ਇਸ ਨਿਆਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਨਿਯਮ ਨੂੰ ਸਿੱਖ-ਤਵਾਰੀਖ ਨੇ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਿਆ, ਜਦੋਂ ਵੀ ਹਕੂਮਤਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਧੱਕਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਉਸਦੇ ਜ਼ਬਰ ਨੂੰ ਠੱਲ ਪਾਈ ਹੈ। 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਕੋਲੋਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਛੁਡਾਉਣ ਲਈ ਵਾਰੀਆਂ ਜਾਨਾਂ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਾਛੀ ਦੀ ਧੀ ਦੇ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲਿਜਾਣ ਦੀ ਕੰਨਸੋਅ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚਲੇ ਸਿੰਘਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਹੋਈ ਭਾਈ ਤਾਰੂ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸਾਵੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਸ਼ਹਾਦਤਾਂ ਨਿਆਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਨਿਯਮ ਹੇਠਾਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਨੂੰ ਠੱਲ੍ਹ ਪਾਉਣ ਲਈ ਸ਼ਹਾਦਤਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਗੋਂ ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਨਿਜ਼ਾਮ ਨੂੰ ਬਦਲ ਉਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ‘ਹਲੇਮੀ ਰਾਜ’ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਵੀ ਕਰਵਾਇਆ। ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਸਮੇਂ ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਹਾਕਮ ਤੋਂ ਲੋਕ ਤੰਗ ਸਨ ਤਾਂ ਉਥੋਂ ਦੇ ਨਿਜ਼ਾਮ ਨੂੰ ਬਦਲਣਾ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਫਿਰ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਪੂਰੀ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਨਵਾਬ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਸਰਹਿੰਦ ਦਾ ਨਵਾਬ। ਨਿਆਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਨਿਯਮ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੇ ਯਤਨ ਤੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸ਼ਹਾਦਤਾਂ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਵੀ ਲਗਾਤਾਰ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। ਸਿੱਖਯਾਦ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਆ ਨੂੰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਪਠਾਣਾਂ ਵੱਲੋਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਜੁੱਤੀ ਪਾਉਣ ’ਤੇ ਲੱਗੀ ਰੋਕ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣਾ ਅਤੇ ਉਥੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਬੇਗਾਰ (ਬਿਨਾਂ ਤਨਖਾਹ ਤੋਂ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਾਉਣਾ) ਨੂੰ ਖਤਮ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਤੇ ਸੇਵਾ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਵੀ ਅਨੇਕਾ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਜੂਝ ਕੇ ਸ਼ਹਾਦਤਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਨਿਆਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਨਿਯਮ ਸਾਜਣ ਲਈ ਕੀਤੀਆਂ ਜੰਗਾਂ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਦੀ ਆਹੂਤੀ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖ-ਸ਼ਹੀਦ ਇਕ ਖਾਸ ਰੁਤਬਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। “ਭਖਦੇ ਮੈਦਾਨਿ-ਜੰਗਾਂ ਵਿਚ ਸਿਦਕ-ਜਲਾਲ ਸਿੱਖ-ਸ਼ਹੀਦ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਹੈ; ਉਸਦੀ ਉਹ ਅਡੋਲਤਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਅੰਤਮ-ਨਾਂਹ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਹੁੰਚੇਗਾ ਹੀ ਨਹੀਂ।”¹⁵

3. ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰੂਹਾਨੀ ਸੰਕਟਾਂ ਨਾਲ ਰੂਬਰੂ ਕਰਾਉਣ ਲਈ:

ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਜਾਂ ਗੁਰਸਿੱਖ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਕੋਮਲਤਾ, ਜਲਾਲ, ਸੰਵੇਦਨਾ ਤੇ ਕ੍ਰਿਪਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਤਮ ਘਾਤੀ ਜਾਂ ਸੁੰਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਸਗੋਂ ਜਾਗ੍ਰਿਤ/ਸੁਚੇਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਐਸੇ ਵੱਡੇ ਕਾਰਜ ਲਈ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਲੇਖੇ ਲੱਗਣੇ ਹਨ। ਅਲਾਮਾ ਇਕਬਾਲ ਅਨੁਸਾਰ “*I tell you that the sign of a true believer, when death draws near, there is a smile on his lips.*”¹⁶ ਕਈ ਹਾਲਾਤਾਂ ’ਚ ਸਰੀਰ ਲੇਖੇ ਲਾਏ ਬਿਨਾਂ ਦੂਸਰੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸਮਝਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਬਾਬਰ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਰਾਜਸ਼ਾਸਨ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ਪਰ ਬਾਬਰ-ਅਕਬਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਬਿਨਾਂ ਤਲਵਾਰ ਵਰਤਿਆਂ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਇਸਲਾਮ ਕਬੂਲਣ ’ਤੇ ਵੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਰਲਾ ਕੇ

ਮਿਲਵਰਤਨੀ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਝੁਕਾਅ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ 'ਸੈਕੁਲਰ' ਝੁਕਾਅ ਅਕਬਰ ਵੇਲੇ ਪ੍ਰਬਲ ਸੀ ਪਰ ਫਿਰ ਇਹ ਢਿੱਲਾ ਪੈਂਦਾ ਪੈਂਦਾ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਵੇਲੇ ਤੀਕ ਅਲੋਪ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਤੋਂ ਭੈਅਭੀਤ ਹੋਏ, ਉਦਾਸੀ ਭਰੇ ਦਿਲ ਲੈ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਿਤ, ਕ੍ਰਿਪਾ ਰਾਮ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਆਨੰਦਪੁਰ ਫ਼ਰਿਆਦ ਲੈ ਕੇ ਆਏ ਉਦੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਇਹ ਸੁਨੇਹਾ ਲਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਦਾਰ-ਉਲ-ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਬਦਲਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾ ਲਵੇ। ਇਸਦੇ ਨਤੀਜੇ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਵਜੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵਰਕਿਆਂ ਉਤੇ ਉਕਰੇ ਗਏ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਆਖਦੇ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ (ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ) ਧਰਮ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਪਰ ਪ੍ਰੋ. ਮਹਿਬੂਬ ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਬਿਲਕੁਲ ਵੀ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ। ਨੌਵੇਂ ਨਾਨਕ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਬਾਰੇ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਚਾਰ ਅਸਲੀਅਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ:

- 1) ਉਹਨਾਂ ਰਾਹਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣਾ, ਜੋ ਕਿ ਪੂਰਨ ਸਨ।
- 2) ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਜਿਸ ਇਸਲਾਮੀ ਜਨੂੰਨ ਦਾ ਪੁਜਾਰੀ ਸੀ, ਉਸ ਨਾਲ ਆਖਰੀ ਮਰਦ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਨੂੰ ਜ਼ਰਬ ਪਹੁੰਚਦੀ ਸੀ; ਸੋ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਸੀ।
- 3) ਤੀਸਰੇ ਰਾਹ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਐਲਾਨ ਕਰਨਾ।
- 4) ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦੀ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਅਰਥਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਕਰਨਾ, ਅਤੇ ਮੌਤ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਤਾਸੀਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨੀ।"¹⁷

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੀ ਨਵ-ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੀਆਂ ਇਹ ਚਾਰ ਅਸਲੀਅਤਾਂ ਪ੍ਰੋ. ਮਹਿਬੂਬ ਨੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲਈ ਸ਼ਹੀਦ ਨਹੀਂ ਹੋਏ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਦੈਵੀ ਅੰਸ਼ ਵਾਲੀ ਨਜ਼ਰ ਨੂੰ ਮੁਹੱਬਤ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਇਹ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਿਖ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਜਾਨੂੰਨ ਨਾਲ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਦੈਵੀ ਅਕਸ ਨੂੰ ਵੀ ਜਰਬ ਪਹੁੰਚ ਰਹੀ ਸੀ, ਸੋ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਰਾਹੀਂ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਇਸ ਰੂਹਾਨੀ ਸੰਕਟ ਦੇ ਰੂਬਰੂ ਕਰਵਾਇਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਜਬਰ ਦੇ ਸਾਵੇਂ ਸਾਮੀ ਅਤੇ ਆਰੀਆਈ ਮਜ਼ਹਬਾਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਤੀਸਰੇ ਮਜ਼ਹਬ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਮਤਲਬ ਕਿ ਦੀਰਘ ਤੋਂ ਦੀਰਘ ਵਿਰੋਧ ਅੱਗੇ ਵੀ ਅਜੈ ਰਹਿਣਾ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਦੈਵੀ ਸੱਚ ਹੈ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਸਰੀਰ ਦੇ ਨਿੱਕੇ ਫੈਲਾਓ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਸੀ ਐਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੀਸ ਖਿਆਲ ਤੇ ਜਜ਼ਬੇ ਦੀ ਪਰਾਕਾਲੀ ਉਡਾਣ ਵਿਚ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਖਰੀ ਫ਼ਤਹ ਦੇ ਪੜਾਅ ਉਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਮੁਰੀਦ ਦਰੋਗੇ ਅਬਦੁੱਲੇ ਦੀ ਕੈਦਖਾਨੇ ਦਾ ਬੂਹਾ ਰਾਤ ਨੂੰ ਖੋਲਣ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਨੂੰ ਠੁਕਰਾ ਦਿੱਤਾ ਅਜਿਹਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨੇ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਨਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਸਿਰਜਿਆ ਅਤੇ ਮੌਤ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਤਾਸੀਰ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਬਾਰੇ ਸਿੱਖ ਵੀ ਇਹੋ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਹੀਦੀ ਕਿਸੇ ਇਕ ਖਾਸ ਧਰਮ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਵਿਧਾਨ ਦੇ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਹਲੇਮੀ ਰਾਜ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਜ਼ਾਹਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ:

ਹੁਣਿ ਹੁਕਮੁ ਹੋਆ ਮਿਹਰਵਾਣ ਦਾ॥

ਪੈ ਕੋਇ ਨ ਕਿਸੈ ਰਵਾਣਦਾ॥

ਸਭ ਸੁਖਾਲੀ ਵੁਠੀਆ ਇਹੁ ਹੋਆ ਹਲੇਮੀ ਰਾਜੁ ਜੀਉ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਅੰਗ 74)

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਵਲੋਂ ਹਲੇਮੀ ਰਾਜ ਦੇ ਮੂਲ ਫਲਸਫੇ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਹੱਕ ਮਿਲਣ ਤੇ ਸੁਖੀ ਵਸਣ ਦੀ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਹਲੇਮੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਕ ਜਬਰ, ਆਰਥਿਕ ਸੋਸ਼ਣ ਤੇ ਸਮਾਜੀ ਦਮਨ ਦੀ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਨਸਾਨੀ ਹੱਕਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਧਾਰਮਿਕ ਅਕੀਦਾ ਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਵੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹੈ। ਪੰਚਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਬਖਸ਼ੇ ਇਸ ਇਲਾਹੀ ਮੈਨੀਫੈਸਟੋ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਸਗਲ ਜਗਤ ਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਬਹਾਲ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਿੱਖ-ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਤੀਬਰ ਇਕਾਗਰਤਾ ਦਿੱਤੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੁਣ ਆਰੀਆ ਤੇ ਸਾਮੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਵੱਡੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਾਂਭ ਸਕਣਗੀਆਂ।

‘ਬਾਬਰੀ ਜਲਾਲ’ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਖੂਬੀਆਂ ਅਤੇ ਖਾਸੀਅਤਾਂ ‘ਸਿੱਖ-ਯਾਦ’ ਨੇ ਸਾਂਭੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਫਕੀਰੀ ਪਾਲਣ ਦਾ ਲਿਆ ਕੋਲ, ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਅਚੇਤ ਮਨ ਨੂੰ ਵਿਸਰਦਾ ਗਿਆ ਤੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਪੜਾਅ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਬਾਬਰੀ ਜਲਾਲ ਅਜੀਬ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਘਿਰ ਗਿਆ ਸੀ। “ਜਦੋਂ ਵਲੀ ਹਉਮੈ ਆਪਣੇ ਹਰ ਦੈਵੀ ਅੰਸ਼ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸੰਸਾਰੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਇਸ ਪੜਾਅ ਉੱਤੇ ਬਾਬਰੀ ਜਲਾਲ ਨਿਰੋਲ ਹਉਮੈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਮਜ਼ਹਬਾਂ ਦੇ ਉੱਚੇ ਸੁੱਚੇ ਧਿਆਨੀ ਸੱਚ ਉੱਤੇ ਵਾਰ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਤਦੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ-ਅਮਲ ਕਾਲ ਦੇ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਧਰਾਤਲ ਉੱਤੇ ਬਾਬਰੀ ਜਲਾਲ ਦੀ ਹਉਮੈ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਕੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਉੱਚੀ ਸੁਰਤਿ ਦੀ ਅਟੱਲਤਾ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਬਾਬਰੀ ਜਲਾਲ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਰੂਹਾਨੀ ਸੰਕਟ ਸਮੇਂ ਹੀ ਹੋਈ। ਸ਼ਹੀਦੀ ਨੇ ਵਲੀ ਹਉਮੈ ਦੇ ਬੱਜਰ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਨੂੰ ਤੋੜਨਾ ਸੀ।”¹⁸ ਕਾਲ ਤੇ ਮਾਇਆ ਦੇ ਛਲਾਵਿਆਂ ਵਿਚ ਪਰ੍ਹੋਂ ਕੇ ਹਾਕਮਾਂ ਕੋਲ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਦੀ ਦੈਵੀ ਛੋਹ ਤੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਕੇਵਲ ਦੁਨਿਆਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ, ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਉਹ ਹੋਰਨਾਂ ਮਜ਼ਹਬਾਂ ਦੇ ਦੈਵੀ ਅੰਸ਼ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਪਾਉਂਦੇ ਤੇ ਉਹ ਮਜ਼ਹਬਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਤੇ ਉਚੇਸ਼ੁੱਚੇ ਸੱਚ ਦਾ ਸਾਕਾਰ ਸਰੂਪ ਗੁਰੂਆਂ/ਪੈਗੰਬਰਾਂ/ਸੰਤਾਂ ਉਪਰ ਦੁਨਿਆਵੀ ਵਾਰ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਾਬਰੀ ਜਲਾਲ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕਅਮਲ ਨੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਰਾਹੀਂ ਉਸਦੀ ਵਲੀ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਗੋਸ਼ ਵਿਚ ਲੈ, ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦੈਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਝਲਕਾਰਾ ਪਾਇਆ ਤੇ

ਉਸਦੀ ਸੁਰਤਿ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਕਪਾਟ ਖੁੱਲ ਗਏ, ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਉਹ ਆਪਣੇ ਰੂਹਾਨੀ ਸੰਕਟ ਦੇ ਦਰਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ।

ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਹੋਏ ਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਖਾਲਸਾ ਸੰਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਸੀ।

4. ਨਿਆਰੇ ਸਿੰਘ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ:

ਸਿੱਖ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਚੌਥਾ ਅਮਲ ਨਿਆਰੇ ਸਿੰਘ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ

ਇਉਂ ਤੀਸਰ ਮਜਹਬ ਖਾਲਸਾ ਉਪਜਿਓ ਪਰਧਾਨਾ॥

ਭਾਵ, ਖਾਲਸਾ; ਜੋ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਫੌਜ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਮੌਜ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਨਿਆਰੇਪਣ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਵੀ ਨਿਆਰੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਹਿਬੂਬ ਨੇ ਨਿਆਰੇ ਸਿੰਘ-ਆਦਰਸ਼ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹਿਕ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੈਵੀ ਇਕਰਾਰ ਵਾਂਗਰਾਂ ਉਕਰੇ ਹੋਏ ਹਨ:

ਜਬ ਲਗ ਖਾਲਸਾ ਰਹੇ ਨਿਆਰਾ।

ਤਬ ਲਗ ਤੇਜ ਦੀਉ ਮੈਂ ਸਾਰਾ।

ਜਬ ਇਹ ਗਹੈਂ ਬਿਪ੍ਰਨ ਕੀ ਰੀਤ।

ਮੈਂ ਨ ਕਰੋਂ ਇਨ ਕੀ ਪ੍ਰਤੀਤ।¹⁹

ਸਿੱਖ ਇਹਨਾਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚਲੇ ਨੁਕਤੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਬਾਰੀਕੀ ਨਾਲ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਭਾਵ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਸਿੱਖ ਆਪਣੇ ਨਿਆਰੇਪਣ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਗੇ, ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਇਹ ਨਿਆਰਾਪਣ ਗੁਰੂ-ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਨਾਲ ਲਬਰੇਜ਼ ਰਹੇਗਾ। ਇਸ ਨਿਆਰੇਪਣ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਨਿਆਰੇ ਸਿੰਘ-ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਲਿਵ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਉਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਇਹ ਨਿਆਰਾਪਣ ਕੋਈ ਵੱਖਰਾਪਣ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਨਿਆਂ ਵਿਚ ਖੜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜ ਨਿਆਰੇ ਸਿੱਖ ਆਦਰਸ਼ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਸਾਜਿਆ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਜੰਗ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਸਿਖਰ ਨੂੰ ਹੰਢਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਨੈਤਿਕ ਨਿਯਮ ਹਰ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖ-ਸੁਰਤਿ ਦੇ ਵਿਚ ਸਦੀਵੀ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਚੇਤਨਾ 'ਤੇ ਪਏ ਜਾਲਿਆਂ ਕਾਰਣ ਜਦੋਂ ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਕੋਈ ਵੀ ਕਾਰਜ ਨਿਆਰੇ ਸਿੰਘ-ਆਦਰਸ਼ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸਦੀ ਉੱਚੀ ਸੁਰਤਿ, ਜੋ ਇਸਦੇ ਅਮਲ ਦੇ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਮਾਹੌਲ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਇਸਨੂੰ ਅੰਤਰ-ਆਤਮਾ ਸਾਵੇਂ ਆਪਣੀ ਗਲਤੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾ ਕੇ ਪਛਤਾਵੇ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸਦਾ ਮਨ ਗੁਰੂ-ਬਰਕਤ ਨਾਲ ਫਿਰ ਨਿਰਮਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰੋ. ਮਹਿਬੂਬ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ “ਜੇ ਜੰਗ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਆਤਮਕ ਮਾਹੌਲ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਕੇ ਲੜੀ ਗਈ ਹੋਵੇ, ਸਿੰਘ-ਆਦਰਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕੌਮਲ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਨਿਆਂ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਕੋਲੋਂ ਉਸ

ਵਿਚ ਮੋਢੇ ਹਰ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਕੀਮਤ ਪਛਤਾਵੇ ਅਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਮੰਗਦਾ ਹੈ।”²⁰

ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵੀ ਕਈ ਸਾਖੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਜਦੋਂ ਨਿਆਰੇ ਸਿੰਘ-ਆਦਰਸ਼ ਦੇ ਅਮਲ ਤੋਂ ਭਟਕੇ ਸਿੱਖ ਦੀ ਉਚੀ-ਸੁਰਤਿ ਉਸਨੂੰ ਪਛਤਾਵੇ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਇਹ ਸਾਖੀ ਇਸਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਆਨੰਦਪੁਰ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਬੇਦਾਵਾ ਲਿਖ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆਏ ਚਾਲੀ ਸਿੰਘ ਖਿਦਰਾਣੇ ਦੀ ਢਾਬ (ਹੁਣ ਸ੍ਰੀ ਮੁਕਤਸਰ ਸਾਹਿਬ) ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਪਿਛੇ-ਪਿਛੇ ਆ ਪਹੁੰਚੇ। ਇਹ ਸਿੱਖ ਆਨੰਦਪੁਰ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੁਰ ਹੀ ਰਹੇ ਸਨ, ਗੁਰੂ-ਵਿਛੋੜੇ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਫਟਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਘੇਰ ਦਿਉਂਦੀ ਨਾਲ ਭਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਿੰਘ ਨਿਆਰੇ ਸਿੰਘ-ਆਦਰਸ਼ ਦੇ ਅਮਲ ਨੂੰ ਮੁੜ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਬਖਸ਼ੇ ਜਾਣ ਲਈ ਦਿਨ-ਰਾਤ ਬਖਸ਼ਣਹਾਰ ਅੱਗੇ ਤਰਲੇ ਪਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਖਿਦਰਾਣੇ ਦੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਚਾਲੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਕਮਾਲ ਦੇ ਜੌਹਰ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ਹਾਦਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਸਾਖੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰੋ. ਹਰਿੰਦਰ ਮਹਿਬੂਬ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, “ਕੁੱਝ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੁੱਝ ਸਿੰਘਾਂ ਸਮੇਤ ਉਸ ਥਾਂ ਉਤੇ ਪਹੁੰਚੇ, ਜਿਥੇ ਚਾਲੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਪਾਈਆਂ ਸਨ। ਹਾਂ! ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਿਰਫ ਉਹੋ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿ ਹਜ਼ੂਰ ਨੂੰ ਬੇਦਾਵਾ ਲਿਖ ਕੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਬੇਦਾਵੇ ਦਾ ਕਾਗਜ਼ ਹੁਣ ਤੱਕ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਹ ਬੜੇ ਚਿਰ ਤੋਂ ਇਸ ਦਿਨ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਵਾਰ ਵਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਮੱਥੇ ਨਾਲ ਛੁਹਾਇਆ, ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਗੋਦ ਵਿਚ ਲਿਆ, ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਦੇ ਮੱਥੇ ਨੂੰ ਚੁੰਮਿਆ... ਧਰਤੀ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਹਜ਼ੂਰ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਐਨੇ ਅੱਥਰੂ ਵੇਖੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਫਜ਼ਲ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੇਹੇ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਖੁਦ ਸ਼ਹਾਦਤ ਸਨ: ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਲਹੂ ਵਿਚ ਸੁੱਤੀ ਸ਼ਹਾਦਤ। ਸਭ ਸ਼ਹੀਦ ਹਜ਼ੂਰ ਦੇ ਰਹਿਮ ਦੀ ਛੋਹ ਵਿਚ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਇਹ ਤੇਗਾਂ ਉਠਾ ਕੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀਆਂ ਸਫ਼ਾਂ ਨੂੰ ਚੀਰਣ ਲਈ ਵਧੇ ਸਨ। ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਉਚੀ ਸੁਰਤਿ ਉਥੇ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਉਹਨਾਂ ਵੇਖਿਆ ਸੀ, ਕਿ ਹਜ਼ੂਰ ਦੇ ਰਹਿਮ ਦੇ ਪਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਕਿਨਾਰਾ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ।”²¹ ਬਿੜਕ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਉਚੀ ਸੁਰਤਿ ਨੇ ਪਛਤਾਵੇ ਤੋਂ ਅਗੇਰੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬੇਦਾਵੀਏ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ‘ਚਾਲੀ ਮੁਕਤਿਆਂ’ ਵਜੋਂ ਸਿਮਰਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖ-ਯਾਦ ਅਨੁਸਾਰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਫਤਹਿ (ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾ ਖਾਲਸਾ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫਤਹਿ) ਦੀ ਥਾਂ ‘ਫਤਹਿ ਦਰਸ਼ਨ’, ਅਣਸੁਖਾਵੇਂ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਦੋ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣੇ, ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ-ਪ੍ਰਸਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਨੇ ਅਤੇ ਅਕਤੂਬਰ 1713 ਤੋਂ ਫਰਵਰੀ 1715 ਤੱਕ ਪੰਥ ਨੂੰ ਪਿੱਠ ਦਿਖਾ ਕੁੱਲੂ-ਚੰਬਾਂ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਐਸ਼-ਪ੍ਰਸਤੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਜਿਹੀਆਂ ਗੁਸਤਾਖੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ।²² ਇੰਝ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਸਿੰਘ-ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕੀਤੀ ਪਰ ਹਰ ਸਿੱਖ ਵਾਂਗ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਬਖਸ਼ਿਆ ਵੱਡਾ ਨੈਤਿਕ ਨਿਯਮ ਸਦਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੁਰਤਿ ਵਿਚ ਵਰਤਦਾ

ਰਿਹਾ, ਜਿਸ ਦੀ ਪਹਿਲ-ਤਾਜ਼ਗੀ ਨੂੰ ਮਾਨਣ ਲਈ ਉਹ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ) ਸਿੰਘ-ਆਦਰਸ਼ ਵੱਲ ਆਪਣੀ ਵਫ਼ਾ ਮੁੜ ਸਾਬਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। “ਉਸ ਸਾਹਮਣੇ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਹਾਦਤ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਮੁਕੰਮਲ ਤਰਜ਼ ਅਤੇ ਸਿਦਕ ਦਾ ਅਮੋੜ ਹੜ੍ਹ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਵਿਖਾ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਦੇਣ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ।”²³ ਗੁਰੂ ਵੱਲੋਂ ਬਖਸ਼ੇ ਵੱਡੇ ਨੈਤਿਕ ਨਿਯਮ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਉਚੀ-ਸੁਰਤਿ ਵਿਚ ਸਦੀਵੀ ਸਥਾਨ ਬਣਾਈ ਰੱਖਿਆ, ਇਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਅੱਠ ਮਹੀਨੇ ਲਗਾਤਾਰ ਕਿਲੇ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਉਹ ਕਮਾਲ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਬਾਹਰ ਆਏ। ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨੂੰ ਵੱਖ ਕਰਕੇ ਦੇਖਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸਾਡਾ ਮੰਨਣਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਤੇ ਉਸਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਕੋਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਰਤਾਰੇ ਨਹੀਂ ਹਨ “ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਇਕ ਜਿਸਮ ਵਾਂਗ ਹੋਈ। ਸਭ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਨੇ ਸਿੰਘ-ਆਦਰਸ਼ ਨਾਲ ਕੋਈ ਰਹੱਸਮਈ ਇਕਸੁਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਇਸ ਸ਼ਹਾਦਤ ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਬਲਵਾਨ ਰੂਹਾਨੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ।”²⁴ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗੁਰੂ-ਲਿਵ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਇਕਾਗਰ ਹੋ ਗਈ, ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਬਲਵਾਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਈ, ਸਿੰਘ-ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਆਪਣੇ ਸਿਖਰ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਗੁਰੂਆਂ ਦੁਆਰਾ ਬਖਸ਼ੇ ਮਾਰਗ ‘ਤੇ ਚਲਦਿਆਂ, “ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨੇੜ-ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਸਿੱਖ-ਧਿਆਨ ਨੂੰ ਵਿਗਾਸਮਈ ਅਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਮੌਤ ਦੀ ਪਰਾਤੀਬਰਤਾ ਦੇ ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜਣ ਵਾਲੀ ਮਿੱਥ-ਰੂਪ ਸ਼ਹਾਦਤ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ, ਸਮੇਂ ਦੀ ਲੋੜ ਮੁਤਾਬਕ ਸਿੰਘ-ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਅਥਾਹ ਸ਼ਕਤੀ ਨੇ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਸਮੂਹਿਕ ਅਮਲ ਨੂੰ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਢਾਲਿਆ ਅਤੇ ਅਹਿੰਸਾ ਦੀ ਮਿੱਥ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ।”²⁵

ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੇ ਇਕ ਅਲੌਕਿਕ ਰੰਗਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਖਾਫੀ ਖਾਂ ਇਕ ਸਿੱਖ ਬੱਚੇ ਦਾ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖਿਆ ਬਿਰਤਾਂਤ ਭੈ-ਭਰੀ ਹੈਰਾਨੀ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖੀ ਸਾਖੀ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਪ੍ਰਗਟ ਹੈ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫ਼ਰੂਖਸੀਅਰ ਵੱਲੋਂ ਬਰੀ ਕੀਤਾ ਸਿੰਘ-ਬੱਚਾ ਮਾਂ ਦੇ ਤਰਲੇ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਲਹੂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਠੁਕਰਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਬੜੇ ਜੋਸ਼ ਤੇ ਵਜਦ ਵਿਚ ਜੱਲਾਦ ਦੀ ਤੇਗ ਕੋਲੋਂ ਮਲੋਂ-ਮੱਲੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਇਲਾਹੀ ਸੁਆਦ ਚੱਖ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਜਾਨ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਤਰਲੇ ਘੱਤਦੀ ਮਾਂ ਬੱਚੇ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚ ਸਿੰਘ-ਆਦਰਸ਼ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਿਸੇ ਸੰਸਾਰੀ ਸੁਆਰਥ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ।²⁶

ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਹਾਦਤਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹਾਦਤਾਂ ਹੋਈਆਂ ਜੋ ਨਿਆਰੇ ਸਿੰਘਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਦੋਂ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖਾਂ ਨੇ ਇਹ ਧੁਮਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਖਬਰ ਦੀ ਕੰਨਸੋਅ ਮਿਲਦਿਆਂ ਹੀ ਬਾਬਾ ਬੋਤਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬਾਬਾ ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨੂਰਦੀਨ ਦੀ ਸਰਾਂ ਕੋਲ ਨਾਕਾ ਲਾ ਕੇ, ਚਿੱਠੀ ਲਿਖ ਡੰਕੇ ਦੀ ਚੋਟ ’ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਮੌਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ, ਉਸ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਇਹ ਫੌਜ ਕਿਸੇ ਤੁੱਛ ਹੀਣ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਗ੍ਰਸੇ ਸੂਬੇਦਾਰ/ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ

ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੇ ਦੀਵੇ ਨੂੰ ਜਗਾਉਣ ਲਈ ਹਰਰੋਜ਼ ਸਰੋਵਰ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਜਾਣਾ ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣਾ, ਭਾਈ ਤਾਰੂ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਕੇਸ ਕਤਲ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਖੋਪੜ ਲਹਾਉਣਾ, ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਹੋਰ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸ਼ਹਾਦਤਾਂ ਵੀ ਨਿਆਰੇ ਸਿੰਘ-ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਹੀ ਸਨ। ਪਿਛਲੇ 550 ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਕੌਮ: ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਸ਼ਹਾਦਤਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਹਾਦਤਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਕ ਲਘੂ-ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਇਸ ਪਰਚੇ ਰਾਹੀਂ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਹਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਕੁਝ ਕੁ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਸਿੱਖ-ਸ਼ਹੀਦ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਅਰਦਾਸ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਪਿਛੇ ਸਾਂਝੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰੋ. ਮਹਿਬੂਬ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, “ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਅਤੇ ਅਰਦਾਸ ਮੌਤ ਵੱਲ ਇਕੱਠਿਆਂ ਹੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੌਤ ਦੇ ਬਿਖੜੇ ਪੈਂਡੇ ਉੱਤੇ ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਹੀਦ ਅਰਦਾਸ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਤੁਰਦੇ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਸ਼ੁਹਰਤਾਂ ਦੀ ਦੁਨਿਆਵੀ ਲਾਲਸਾ ਸਮੁੱਚੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਉੱਤੇ ਫੈਲਣ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ, ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦੇ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਾਂ ਤਕ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਨਾਂਹ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਅਸਲੀ ਮਹਾਨਤਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਛੋਂਹਦਾ।”²⁷ ਅਰਦਾਸ ਸਿੱਖ ਦੇ ਅਮਲ ਦਾ ਅਹਿਮ ਹਿੱਸਾ ਹੈ, ਅਰਦਾਸ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਚਿਤਵਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਅਰਦਾਸ ਨਾ ਕੇਵਲ ਪੰਥ ਦੇ ਗੌਰਵ ਭਰਪੂਰ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਖੁਲਾਸਾ ਹੀ ਹੈ ਸਗੋਂ ਇਹ ਗੁਰਮਤਿ ਧਰਮ-ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਨਿਚੋੜ ਵੀ ਹੈ। “ਅਰਦਾਸ ਖਾਲਾਸਾ ਜੀ ਦੇ ਸਿਦਕ ਦੀ ਸਜੀਵ ਦਾਸਤਾਨ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਆਤਮਕ ਉਮਾਹ ਦਾ ਸੰਖੇਪਿਤ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਇਖਲਾਕੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਮੌਲਿਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸਾਖਿਆਤ ਸਿੱਧੀ ਵਿਚ ਅਰਦਾਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹੱਥ ਹੈ।”²⁸ ਜਦੋਂ ਸ਼ਹੀਦ ਦੀ ਉਚੀ-ਸੁਰਤਿ, ਗੁਰੂ-ਲਿਵ ਦੇ ਪਰਾਮੰਡਲਾਂ ਵਿਚ ਪਰਵਾਜ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਬੋਲ ਅਰਦਾਸ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇਣ ਵੇਲੇ ਸਿੱਖ ਦੇ ਬੋਲ ਅਟੱਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ:

ਰਲ ਵਿਚ ਦੂਰ ਦੀਆਂ ਪਰਵਾਜ਼ਾਂ,
ਅਥਰੂ ਘੁੰਮਨ ਖਾਰੇ।
ਅਣਸੋਚੇ ਨੁਕਤੇ ਜੋ ਰੂਹ ਵਿਚ,
ਝੁਕ-ਝੁਕ ਵੇਖਣ ਤਾਰੇ।
ਭੋਲੇ ਭਾਅ ਮੈਂ ਬ੍ਰਿਛ ਲਗਾਵਾਂ,
ਦੇਣ ਅਸੀਸ ਪੈਗੰਬਰ;
ਕਿਸੇ ਸ਼ਹੀਦ ਦੀਆਂ ਅਰਦਾਸਾਂ,
ਚੌਦਾਂ ਤਬਕ ਖਿਲਾਰੇ।²⁹

ਪ੍ਰੋ. ਮਹਿਬੂਬ ਨੇ ਅਰਦਾਸ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ‘ਝਨਾਂ ਦੀ ਰਤਾਂ’ ਦੀ ਛੇਵੀਂ ਕਾਵਿ-ਪੁਸਤਕ ‘ਸ਼ਹੀਦ ਦੀ ਅਰਦਾਸ’ ਵਿਚ ਕਮਾਲ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ

ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ “ਸ਼ਹੀਦ ਦੀ ਰਾਤ, ਸ਼ਹੀਦ ਦਾ ਉਲਾਹਮਾ, ਸ਼ਹੀਦ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਅਰਦਾਸ, ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਬਰਕਤ, ਸ਼ਹੀਦ ਦੀ ਉਡੀਕ, ਸ਼ਹੀਦ ਦੀ ਵਾਟ ਤੇ ਜਿਉਂਦੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਨੂੰ” ਆਦਿ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਲੇਖ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋ. ਮਹਿਬੂਬ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, “ਕੌਮਾਂ ਕਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਰਕੇ, ਆਪਣੇ ਸੋਮਿਆਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ, ਉਹਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਬਖਸ਼ੀ ਹੋਈ ਪਹਿਲ ਤਾਜ਼ਗੀ ਸੁੱਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।” ਲੋੜ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਾ ’ਤੇ ਲੱਗੇ ਜਾਲੇ ਨੂੰ ਉਤਾਰਨ ਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਵੀ ਖਾਲਸਾ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੇ ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸੇ ਗੁਰੂਜੋਤ ਦੀ ਅੰਸ਼ ਹਾਂ ਜੋ ਤੱਤੀ ਤਵੀ ਅਤੇ ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਂਕ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਿੱਖ-ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਚਿਤਰਪਟ ਤੇ ਹੋਈਆਂ ਸਖਸ਼ੀਅਤਾਂ ਦਾ ਵਾਰਸ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦੀ ਇਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸ਼ਹਾਦਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ‘ਸਿੱਖ-ਸ਼ਹਾਦਤ’ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਅੰਦਰ ਗੁਰੂ-ਜੋਤ ਬਰਕਰਾਰ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਬਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਬਲਕਿ ਸਿਰਫ਼ ਸ਼ਹਾਦਤ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦਾ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਵੱਡੇ ਨਿਯਮ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਹਕੂਮਤਾਂ ਨਿਆਂ ਦੇ ਰਾਹੋਂ ਥਿੜਕ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਆਪ ਹੁਦਰੀਆਂ ਕਰਦੇ ਵੰਡ ਦੇ ਰੂਪ ਪੈਦਾ ਕਰ ਹੱਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ, ਜ਼ਿਆਦਤੀਆਂ ਕਰਦੀਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਖਾਲਸਾ ਉਸ ਵਕਤ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਨਿਆਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਨਿਯਮ ਵਾਸਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਸ਼ਹਾਦਤਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਨੇ ਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ।

~~~

ਹਵਾਲੇ:

1. ਰੂਪ ਸਿੰਘ. (ਸੰਪਾ.). (2016). ਪੰ.496. ਸਿੱਖ ਸੰਕਲਪ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ. ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ: ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ (SGPC)।
2. ਗੁਰਤੇਜ ਸਿੰਘ. (2011). ਪੰ.20. ਸਿੰਘ ਨਾਦ. ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ: ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼।
3. ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ. (2019). ਪੰ. 70. ਸਿੱਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਗੌਰਵ. ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ: ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼।
4. Puran Singh.(2017). P.162. *Spirit of Sikh (Part II - Vol II)*. Patiala: Publication bureau, Punjabi University.
5. ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਹਿਬੂਬ. (ਸੰਪਾ.). ਚੇਤਨ ਸਿੰਘ (2018). ਪੰ. 395. ਸਿੱਖ ਸੁਰਤਿ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਜ਼. ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ: ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼।
6. ਗੁਰਤੇਜ ਸਿੰਘ.(2011). ਪੰ.20. ਸਿੰਘ ਨਾਦ. ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ: ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼।
7. Puran Singh.(2017). P.158. *Spirit of Sikh (Part II - Vol II)*. Patiala: Publication bureau, Punjabi University
8. ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ.(2019). ਪੰ.71. ਸਿੱਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਗੌਰਵ. ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ: ਸਿੰਘ

ਬ੍ਰਦਰਜ਼।

9. ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ (ਮੁਖਬੰਦ, ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਹਿਬੂਬ). (2008). ਪੰ.15. ਮੌਲਿਕ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ. ਲੁਧਿਆਣਾ: ਸੰਤ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਰਾੜੇਵਾਲਾ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਟ੍ਰਸਟ।
10. ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਹਿਬੂਬ. (2015). ਪੰ. 174. ਸਹਿਜੇ ਰਚਿਓ ਖਾਲਸਾ. ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ: ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼।
11. ਉਹੀ, ਪੰ.1011
12. ਉਹੀ, ਪੰ.1010
13. ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਹਿਬੂਬ. (1990). ਪੰ.726. ਝਨਾਂ ਦੀ ਰਾਤ. ਜਲੰਧਰ: ਸਵੈਨ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ।
14. ਸਤਿਬੀਰ ਸਿੰਘ. (1970). ਪੰ.106. ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ. ਪਟਿਆਲਾ: ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ।
15. ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਹਿਬੂਬ. (2015). ਪੰ.187. ਸਹਿਜੇ ਰਚਿਓ ਖਾਲਸਾ. ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ: ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼।
16. Abdulla Anwar Beg. (1939). P.290. *The Poet of the East*. Lahore: Quami Kutub Khana.
17. ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਹਿਬੂਬ. (2015). ਪੰ.227. ਸਹਿਜੇ ਰਚਿਓ ਖਾਲਸਾ. ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ: ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼।
18. ਉਹੀ, ਪੰ. 589.
19. ਸਰਬਲੋਹ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ. 685, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ: ਭਾ. ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ।
20. ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਹਿਬੂਬ. (2015). ਪੰ. 1007. ਸਹਿਜੇ ਰਚਿਓ ਖਾਲਸਾ. ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ: ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼।
21. ਉਹੀ, ਪੰ. 422
22. ਉਹੀ, ਪੰ. 1002-03
23. ਉਹੀ, ਪੰ.1004
24. ਉਹੀ, ਪੰ.1005
25. ਉਹੀ, ਪੰ.1011
26. ਉਧਰਿਤ, *The History of India (Vol. VII)*, Elliot & Dowson (Khafi Khan), P. 458
27. ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਹਿਬੂਬ. (1990). ਪੰ. XLII. ਝਨਾਂ ਦੀ ਰਾਤ. ਜਲੰਧਰ: ਸਵੈਨ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ।
28. ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇਕੀ.(2012). ਪੰ.39. ਅਰਦਾਸ (ਦਰਸ਼ਨ, ਰੂਪ ਤੇ ਅਭਿਆਸ). ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ: ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼।
29. ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਹਿਬੂਬ. (1990). ਪੰ.782. ਝਨਾਂ ਦੀ ਰਾਤ. ਜਲੰਧਰ: ਸਵੈਨ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ।

ON THE ISC FRONT

COL JAGTAR SINGH MULTANI

(16TH MARCH 2025 TO 15TH JUNE 2025)

During this period, the International Sikh Confederation (ISC) was actively engaged in organizing a series of meetings and initiating several new projects related to education and other key sectors. Additionally, ISC was diligently managing and overseeing the operations of its homework tuition centers in rural areas and Guru Nanak Coaching center Mukandpur, ensuring smooth functioning and impactful service delivery.

GENERAL BODY MEETING

The General Body Meeting, which had been delayed due to unavoidable circumstances, was successfully convened on 24th April 2025. All efforts were made to ensure the effective participation of members, and the meeting proceeded with a detailed agenda covering key organizational matters, strategic updates, and project evaluations. Dr. S P Singh Oberoi was invited as our chief guest.

The meeting commenced with the “Mool Mantar Path” recited by S.Sher Jagjit Singh, General Secretary ISC. Following this, the teachers and students from our HWTC chanted a Shabad under the guidance of teachers Parminder Kaur and Khushpreet Kaur, along with the student Harmanpreet Kaur. The Shabad Gurbani session was followed by Ardaas performed by another HWTC student Kamalpreet Kaur.

Welcome Address and opening Remarks by Col. Jagtar Singh Multani, Secretary General: Col. Jagtar Singh Multani warmly welcomed all the guest, members, students, teachers, and

---

* Secretary General ISC, Chandigarh; Email: <iscchd2006@gmail.com>

representatives of various NGOs who had arrived from far off places like Dehradun, Ludhiana, Patiala and Amritsar for the meeting. He informed that the ISC is proudly completing its 20-year journey. He acknowledged that while the journey had been challenging and difficult, the unwavering support from all stakeholders enabled ISC to move forward successfully. He also highlighted the various initiatives undertaken by ISC over the years. He summed up by expressing heartfelt gratitude to all the donors and NGOs for their valuable contributions and continued support towards the mission of ISC.

Mrs. Kiranpreet Kaur Dhami delivered the key note address, thereby touching upon the very foundational days of ISC and how the organization passed through the last 20 years, in which ISC lost its founder Dr. Kharak Singh Maan and later Gen. Kartar Singh Gill, former Secretary General in Covid pandemic. But the ISC continued its journey by the sustained efforts of its members and donors to serve the marginalized community. S. Gurmeet Singh Jaura Secretary anchored the stage very well.

All members of the International Sikh Confederation (ISC) made commendable contributions towards the successful organization of the Annual General Meeting (AGM). Notable among them were S. Sher Jagjit Singh, Mrs. Sarbjit Kaur, Professor Harpal Singh, Sardar Vikramjit Singh from the USA, and Sardar Gurdev Singh Brar, S. Gurmeet Singh Jaura. Each of them played an instrumental role in ensuring the smooth conduct of both the AGM and the General Body Meeting.

INSPIRING ADDRESS BY THE CHIEF GUEST

Dr. S. P. S. Oberoi addressed the audience and commended Col. Multani, and the ISC team for their exemplary efforts in taking education to the grassroots level by enrolling underprivileged rural children in their HWTs. He also praised the teachers for educating these young children to become responsible citizens to serve the country.

BOOK RELEASE

Our book in the form of “Compendium” “ISC through years (2007-2025)” was released by the Chief Guest Dr. S.P. Singh Oberoi and the other Dignitaries on the dais.

FINANCIAL CONTRIBUTION TO OTHER ORGANIZATIONS

ISC extended **financial support** to partner organizations working in education, healthcare, and community development.

One of our highly dedicated and efficient staff member Sukriti Kaur got married and subsequently resigned from their position. As a gesture of goodwill and support, the International Sikh Confederation (ISC), along with its staff, collectively contributed a sum of Rs 51,000 to assist in the settlement of their post-marriage life.

As part of our financial contribution to other organizations, the International Sikh Confederation (ISC) extended support to the De-addiction Center in Moga. To ensure access to clean drinking water for the patients, an RO (Reverse Osmosis) system worth Rs 7,500 was installed at the faculty.

HOMEWORK TUITION CENTERS

Previously, the International Sikh Confederation (ISC) was operating a total of 20 homework tuition centers across various districts of Punjab. Recently, we have successfully established 5 new centers in additional districts, bringing the total to 25. An amount of ¹ 1,20,000 has been disbursed as honorarium to the teachers serving in these homework tuition centers.

PLACES VISITED BY MEMBER OF ISC

Col. Jagtar Singh Multani and Sardar Sher Jagjit Singh visited Jalna Ambett Tehsil and paid their respects at Gurdwara Guru Lado Re. Following this, they traveled by road to Nanded, where they were joined by Mr. D.S. Bindra from Dehradun. The delegation then proceeded to Hyderabad, where they visited *Our School of Happy Learning*. During their stay, they held a meeting with Mr. G.P. Singh and also had an official interaction with the Director General of Police, Telangana, along with her team.

SECOND VISIT TO HYDERABAD

During the second visit to Hyderabad, Colonel Multani, accompanied by members of the Singh Sabha, attended the **Antim Ardaas** of Shri Nanak Singh Nishtar, a distinguished and respected

member associated with the International Sikh Confederation (ISC) Who was an institution in himself. The delegation also visited *Our School Happy Learning play school*, which is being run in collaboration with the Sikhligers Sikh Welfare Society.

SIKH VIDYAK BOARD

The development of the Sikh Vidyak Board is progressing steadily. The selection process for teachers to undergo specialized training is currently underway. Simultaneously, the curriculum for various classes is being developed. Several additional discussions and strategic planning sessions are also in progress, aimed at the significant upliftment and strengthening of the Sikh Vidyak Board.

INNOVATIVE PROJECT MANAGEMENT

Innovative Project Management Pvt. Ltd. approached us for collaboration on a Corporate Social Responsibility (CSR) project focused on education. All required documentation was duly provided and met their standards. A formal agreement has been signed between both parties. The project is expected to commence on the ground by September, by which time the CSR funds are anticipated to be received. Special mention of successful projects like **women empowerment programs, e-learning modules, and rural digital education hubs.**

CONCLUSION:

The International Sikh Confederation (ISC) remains committed to its mission of uplifting underprivileged communities through education, social welfare, and spiritual engagement. The collective efforts of our dedicated members, collaborative partners, and supporting organizations have played a vital role in the successful execution of various initiatives, including the expansion of homework tuition centers, support to de-addiction centers, and strengthening of the Sikh Vidyak Board.

ਪੁਸਤਕ ਰੀਵਿਊ

ਰਾਹ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਲੇਖ

ਰੀਵਿਊਕਾਰ ਹਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ

ਲੇਖਕ ਤੇ ਸੰਪਾ: ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ

ਰੀਵਿਊਕਾਰ : ਹਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ

ਪਬਲਿਸਰਜ਼: Sanbun ਪਬਲਿਸਰਜ਼ (2023)

ਰਾਹ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਲੇਖ ਪੁਸਤਕ ਸੰਜੀਦਾ ਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਬਹੁਮੁੱਲਾ ਕਾਰਜ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਲੇਖਕ ਤੇ ਸੰਪਾਦਕ ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਹਨ। ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਹੁਦਿਆਂ ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਰਹੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਜਰਬਿਆਂ, ਅਨੁਭਵਾਂ ਅਤੇ ਅਹਿਸਾਸਾਂ ਦਾ ਨਿਰਪੱਖ ਲਿਖਤੀ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ। ਲਗਭਗ 244 ਪੰਨਿਆਂ ਦੀ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ 50 ਲੇਖ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 48 ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਦੋ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਸਰਵਰਕ ਜਿੱਥੇ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚਲੇ ਲੇਖਾਂ ਦਾ ਅੰਸ਼ਿਕ ਰੂਪ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਵੀ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਲੇਖਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਝਲਕ, ਮਾਨਵਵਾਦ, ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ, ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਇਖਲਾਕੀ ਮੁੱਲਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਚਰਚਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਲੇਖ ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ ਉੱਥੇ ਹੀ ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਬਦਲਾਅ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕਤਾ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਦਾ ਅਨੂਠਾ ਯਤਨ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਗੁਣਾਤਮਕ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਸਦੇ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਡੂੰਘਾਈ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਅਤਿਅੰਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਲੇਖਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਖਾਸ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਾ ਹੋਕੇ ਬਹੁਪੱਖੀ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਰੀਵਿਊ ਵੀ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਲੇਖਕ ਵੱਲੋਂ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਸਖਸ਼ੀਅਤਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਪੱਤਰ ਵੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਸ਼੍ਰੀ

ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਹੋਏ ਹਮਲੇ ਵਰਗੀਆਂ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਾਣੀਆਂ ਵਰਗੇ ਮੌਜੂਦਾ ਦੌਰ ਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੁੱਦਿਆਂ ਤੇ ਲਿਖੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਲੇਖ ਵੀ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹਨ।

ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲਿਖਤ ਵਿੱਚ ਸੂਕਸ਼ਮ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਅਤੇ ਰੁਚਿਕਾਰ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਜਿੱਥੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਉੱਥੇ ਹੀ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਣਸੀਲਤਾ, ਸੱਚਾਈ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਵੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਜਿੱਥੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਹੂਣੇ ਅਤੇ ਦੱਬੇ ਕੁਚਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਬਣਦਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਤਿਅੰਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੁੱਦਿਆਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਬੇਝਿਜਕ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਅਧਿਕਾਰਕ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਦੀ ਕਮੀ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਹੁਤੇ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ ਕੁੱਝ ਲੇਖਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਕਠਿਨ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਕਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਉਭਾਰਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਗਹਿਰਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਦੁਹਰਾਵਾਂ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਕਿਸੇ ਤਰਤੀਬ ਵਿੱਚ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਖੁੱਲੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਪਾਠਕ ਲੇਖਕ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਤਾਲਮੇਲ ਬਿਠਾਉਣ ਵਿੱਚ ਔਖਿਆਈ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਵਿਚਲੇ ਲੇਖਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ, ਪੁਸਤਕ ਰੀਵਿਊ, ਸਮਾਜਿਕ ਸਰੋਕਾਰ, ਇਤਿਹਾਸ ਵਰਗੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਕੇ ਖਾਸ ਤਰਤੀਬ ਜਾਂ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਅਧੀਨ ਉਲੀਕਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਲੇਖਾਂ ਬਾਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਅਤੇ ਜਿਆਦਾ ਡੂੰਘੀ ਸਮਝ ਬਣ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਵੀ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਹੋਰ ਬਿਹਤਰ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ‘ਰਾਹ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਲੇਖ’ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਮੁੱਲਵਾਨ ਪੁਸਤਕ ਹੈ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਲੇਖ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਆਤਮ-ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਇਸਨੂੰ ਇੱਕ ਬੇਮਿਸਾਲ ਕ੍ਰਿਤੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਪਾਠਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਲਾਹਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਕਦਮ ਸਾਬਿਤ ਹੋਵੇਗਾ।

ਪੁਸਤਕ ਰੀਵਿਊ

**SHIROMANI GURDWARA PARBANDHAK
COMMITTEE - MAHATAVPURAN MATE ATE FAISLE
(1920-2024)**

DHARAM SINGH*

Compiled and Edited by : Dr. Paramvir Singh and S. Ravinderpal Singh.

Published by Baikunth Publications, Patiala.

2024; pp. 532+LVII,

Price : 800/-

Dr Paramvir Singh, a known name in the world of Sikh scholarship, has been prolific author and has published several books and numerous articles on different aspects of Sikh religion and history. The latest publication he has brought out jointly with Ravinderpal Singh, was eagerly awaited and is being well received among researchers, students and even journalists. The book comprises motions presented and resolutions passed by the Shiromani Committee during 1920-2024.

In the Introduction to the book, the authors have very cogently but briefly narrated the background leading to the creation of the SGPC and the sacrifices made by the Sikhs during the Gurdwara Reform Movement. Of course, the Singh Sabha Movement which began in 1873 had prepared the ground for the Gurdwara Reform Movement which began in 1920. They rightly claim 1920 the year of the creation of the SGPC because it was from 1920 that the *sangat* had started taking over the responsibility of looking after the historical Sikh shrines earlier managed by the Udasi Mahants who had gradually become corrupt. Beginning with 1920, it was a long struggle of the Sikhs which culminated in the Sikh Gurdwaras Act 1925 under which a Gurdwara Central Board was constituted. The Board in its meeting held on 2

---

* Punjabi University, Patiala

October 1926 renamed itself as SGPC. There is available some literature on the Gurdwara Reform Movement and a book (*Shiromani Committee da Panjab-Sala Itibas*) by Shamsheer Singh Ashok on the history of the SGPC.

It has been for the first time that all resolutions passed during the Gurdwara Reform Movement, the Gurdwara Central Board and the SGPC have been made available in book-form. Interestingly, 1920-25 has been a period full of many challenges for the Sikhs. It was the time when the Sikhs had set up their own Committee but it had no permanent office and the government kept a strict eye on all of its activities. Many a time one or the other of its members was arrested or its record was confiscated. To search out any resolutions passed during this period from old archeological records required much patience and diligence. It goes to the credit of the authors that they succeeded in culling out these resolutions from contemporary newspapers, magazines, court proceedings, etc.

The resolutions of this period (1920-25), which can be seen in the first section of the book, are significant in several respects. For example, there was urgent need to take some decision in regard to Sikh *maryada*. It was imperative to analyse and remove the certain unSikh practices which had crept into the daily *maryada* of the Gurdwaras. Some wrong notions preached and practiced by the Mahants had to be negated and preaching the true *gurmat* was the immediate need. These resolutions inform us how the practice of putting *tilk* on the Guru Granth Sahib was discontinued (13.12.1920); directions were issued to remember Sikh martyrs in the daily *ardas* of the Sikhs (March 1921); all caste distinctions were rejected (23.3.22) and others.

No doubt, Akali Dal came into being with the beginning of the Gurdwara Reform Movement and it came into being with the objective of preparing volunteers for the reform and management of Gurdwaras and to safeguard the political interests of the Sikhs. Obviously, it came into being as an institution to help the SGPC and it worked for the SGPC. Many post 1925 resolutions make it quite apparent. For example, Master Tara Singh removed from the membership of

SGPC and declared anti-Panth for his participation in the Round

Table Conference against the wishes of the Panth (27.11.1932); SGPC also expressed 'shock' and 'distrust' of Master Tara Singh for helping Mahant Tirath during the election to the Nanakana Sahib Gurdwara Committee; a baptized Sikh must not be asked his caste (June 1936); fee concession and scholarships to *dalit* students (1938), providing financial help to the poor Khalsa Sikhs (1931); and a resolution was also passed to honour every year Sikh writers and others (1973) and it was under this decision that Sirdar Kapur Singh, Professor Harbans Singh and others were honored. There are resolutions about the distinct Sikh identity and even directives not to use derogatory language against the Takht Jathedars. According to one such resolution, Ravneet Singh Bittu, now a BJP leader, was asked to apologize for the language he used for Jathedar of Akal Takht. The authors have preferred to present all the resolutions in chronological order so that the reader can study a resolution in the right historical context.

The book could also serve as an opportunity for the SGPC to look back at its glorious history of more than a century and introspect why it is losing respect among the common Sikhs. Even a cursory reading of these resolutions makes it obvious that the SGPC took notice of and commented on each incident which impacted the Sikh religion, community or institutions. It needs to look within why it has lost its sovereign character and become subordinate to the Akali Dal instead of being the other way round? If both these institutions are able to make an honest introspection, it will not only be beneficial not only for them but for the entire Panth.

Anyway, the book fulfills the long-pending need of the researches and students for whom it will be an invaluable source work.

PUBLICATIONS OF THE INSTITUTE OF SIKH STUDIES

Sikhism – Its Philosophy and History (Rs 500/-)	: Eds Daljeet Singh & Kharak Singh
Sikhism and Civilisation (Rs 150/- & Rs 100/-)	: Daljeet Singh
Thoughts of Bhai Ardaman Singh (Rs 395/-)	: Compiled by Bhai Ashok Singh
Essays on Sikh Philosophy (Rs 100/-)	: N Muthu Mohan
Episodes from Lives of the Gurus* (Rs 150/-)	: Eds Kharak Singh & Gurtej Singh
Current Thoughts on Sikhism (Rs 400/-)	: Ed Kharak Singh
Apostasy Among Sikh Youth* (Rs 150/-)	: Ed Kharak Singh
On Sikh Personal Law (Rs 75/-)	: Ed Kharak Singh
On Gurdwara Legislation (Rs 75/-)	: Ed Kharak Singh
Khalsa and the Twentyfirst Century (Rs 250/-)	: Ed Kharak Singh
Martyrdom in Sikhism (Rs 100/-)	: Ed Kharak Singh
Guru Granth - Guru Panth (Rs 50/-)	: Ed Kharak Singh
Scramble for Punjab Waters (Rs 50/-)	: Gurdev Singh
Punjab Waters – SYL Canal (Rs 50/)	: Ed Gurdev Singh
Institutional Failure in Punjab With Respect To Sikhism (Rs 40/-)	: Ed Kirpal Singh
Teaching Sikh Heritage to the Youth* (Rs 50/-)	: Gurbakhsh Singh
Gurbani Ka Nagari Lipyantaran : Samasyaen Aur Apekshaen (Hindi) (Rs 25/-)	: Harkirat Singh
Kalaam-e-Goya : Bhai Nand Lal (Rs 250/-)	: Tr Pritpal Singh
Connecting the Dots in Sikh History (Rs 150/-)	: Harbans Singh Noor
Fragments of Half a Century (Rs 500/-)	: Karnail Singh
Maharaja Duleep Singh – King in Exile (Rs 40/-)	: Gurmukh Singh Sandhu
Sri Gur Panth Parkash (Rattan S Bhangoo) (Rs 1050/-)	: Tr Kulwant Singh
Guru Nanak - A Prophet with a Difference (Rs 50/-)	: Kharak Singh
Guru Granth Sahib & The Sikh Society	: Ed Gajindar Singh
Sikhs Living in States Other Than Punjab	: Ed Gajindar Singh
Chappar Chiri di Larai ate Sirhind Fateh (Pbi)	: Dr Sukhdyal Singh
Sardul Singh Caveeshar - Vidvan-Syaistdan (Rs. 20/-)	: Dr Paramvir Singh
Perspectives on Guru Gobind Singh Ji	: Gajindar Singh
Sikhism and Women	: Gajindar Singh
Scramble for Punjab Waters	: Gurdev Singh
Sri Gur Sobha (Rs. 550/-)	: Tr Kulwant Singh
Nereon Dithe Dr Kharak Singh (Rs 200/-)	: Jaswant Rai
Know Your Heritage (Rs 400/-)	: Dr Dharam Singh & Kulwant Singh
Gurdwara: Concept & Institution (Rs. 300/-)	: Dr Gurdev Singh Sangha
Guru Nanak: Swami Dayanand ate hor Vidwana di Nazar wich (Punjabi) (150/-)	: Bhai Ashok Singh Bagrian
Nari Mukti Lehar De Jharokhe 'chon Itihasik Sikh Narian:	Principal Prabhjot Kaur
Abstracts of Sikh Studies (Rs. 20/-) (bound yearwise : Rs 125/- per year)	

DISCOUNT

50% to life members of the *Abstracts of Sikh Studies*

40% to book sellers for bulk supplies

25% to all buyers

(Postage Extra)

Where Available

1. Institute of Sikh Studies, Gurdwara Singh Sabha, Kanthala, IA Phase II, Chandigarh
2. Singh Brothers, Bazar Mai Sewan, Amritsar, India 143 006

* Out of print

Registered with the Registrar of Newspapers for India under no : 69639 / 98

To

ABSTRACTS OF SIKH STUDIES

OBJECTIVES

1. To bring the latest advances in Sikh Studies to the notice of scholars and general readers.
2. To project a correct image of Sikhism and the Sikh Community in India as well as abroad.
3. To watch, report and rebut any distortions or mis- representations of Sikh Religion and its History.
4. To serve as a living link, and provide coordination among organisations engaged in promotion of Sikh Studies.
5. To highlight problems of Sikh diaspora, and suggest solutions.
6. To arrange reviews of important publications relating to Sikhism.
7. To assist readers in framing an informed opinion on matters relating to Sikhism and Sikh Studies.
8. To give publicity to activities of various Sikh Societies around the world.
9. To act as a forum for expression of readers' views.
10. To advertise appropriate literature on Sikhism.

If Undelivered please return to:

INSTITUTE OF SIKH STUDIES

Gurdwara Singh Sabha, Kanthala, Indl Area Phase II

Chandigarh - 160 002 (India)

Phone : +91 172 2642580

Web address : www.sikhinstitute.org

E-mail : iOSSCHD@gmail.com

Price: Rs 20/-